

কবিৰত্ন বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত-ভট্টাচাৰ্য্যৰ

শ্ৰীভাগৱত-কথা

দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় স্কন্ধ

সম্পাদক

মহেশ্বৰ নেওগ

ANANDARAM DHEKIYAL PHOOKAN
COLLEGE

P.O. — NOWGONG, (ASSAM).

Date

১৯৫৯

SL. NO-16

লন্ডন বুক ষ্টল

গুৱাহাটী : অসম

Acc. No. 93

Class No. 891.45 Book No. NEO

Author সকল: লেডা, মাইল

Title অজিগৰু - কথা

**A. D. P. COLLEGE LIBRARY
NAOAON : ASSAM**

1. Book are issued for 14 days only. A Sum of 10 paise per day shall be charged for book not returned within due-date.
2. Book may renewed on request at the discretion of the Librarian.
3. Dog earing the pages of a book, marking or writing their with ink or pencil, tearing or taking out it pages or otherwise damaging it, will constitute an injury to a book.
4. *Any such injury to a book is a serious offence. Unless a borrower points out the injury at the time of borrowing the book, he shall be required to replace the book or pay its price.*

Help to keep the book fresh and clean

৩৩
M. S. P.
কবিৰত্ন বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত-ভট্টাচাৰ্য্যৰ

শ্ৰীভাগৱত-কথা

দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় স্কন্ধ

সম্পাদক

মহেশ্বৰ নেওগ

অধ্যাপক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

[Handwritten signature]

ANANDARAM DHEKIAL PHOOKAN
COLLEGE
P.O. — NOWGONG, (ASSAM).

Date

প্ৰথম সংস্কৰণ

১৯৫৯

লক্ষাৰ্জ্জু বুক ষ্টল

গুৱাহাটী : অসম

প্রকাশক :

শ্রীবিচিত্রনাবায়ণ দত্ত বৰুৱা, বি-এল

লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল

গুৱাহাটী, অসম

বেচ ৩ টকা

৪৯১.৪৫
NEO

মুদ্রক :

শ্রীকালীচৰণ পাল

নৱজীৱন প্ৰেছ

৬৬ গ্ৰে ষ্ট্ৰীট, কলিকতা-৬

প্ৰাক্কথন

কবিৰত্ন বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত-ভট্টাচাৰ্য্যৰ শ্ৰীভাগৱত-কথা দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় স্কন্ধ আমাৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ পাঠ্য। কিন্তু পাটবাউসীৰ চলাজনা অধিকাৰ শ্ৰীৰামদেৱ গোস্বামীৰ মুদ্ৰিত সংস্কৰণ সম্প্ৰতিকে দুশ্ৰুপা হৈ পৰাত আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে কেইবছৰমানৰপৰা পুথিখনৰ অনুলিপি তৈয়াৰ কৰি পৰীক্ষাৰ কাৰণে সাজু হ'ব লগীয়া হৈছিল। আমাৰ একমাত্ৰ সংসাহসী পুথিপ্ৰকাশক শ্ৰীবিচিত্ৰনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা ডাঙৰায়াই লাভৰ-অলাভৰ বিচাৰলৈ আওকাণ কৰি পুণ্যকাৰ্য্য বুলি আৰু বিজ্ঞাৰ্থীসকলৰ স্নেহত পুথিখন প্ৰকাশ কৰিবলৈ আগ বঢ়াত কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ ভাণ্ডাৰত সংৰক্ষিত গড়মূৰ সত্ৰৰ পুথি ('সাকে বহু কৰ অশ্ব সসান্ধ ॥ বৈসাখ মাসে সূৰুপক্ষে ত্ৰয়দশ দিন গতে গুৰুবাসৰে' অৰ্থাৎ ১৭২৮ শকৰ ব'হাগ মাহৰ শুক্ল পক্ষত তেৰ দিনৰ দিনা বৃহস্পতিবাৰে লিখি সমাপ্ত কৰা) আৰু অধিকাৰ গোসাঁইৰ সংস্কৰণৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰি বৰ্ত্তমান সংস্কৰণ প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। শ্ৰীমতী নিৰ্মলা নেওগে পুথিৰ পাতৰপৰা পাঠ তোলাত সহায় কৰিছে। শ্ৰীমান কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামীয়ে ভূমিকাৰ একাংশৰ মুদ্ৰণলিপি প্ৰস্তুত কৰি দিছে। শ্ৰীকেশৱ মহন্তয়ো নানাপ্ৰকাৰে সহায় দিছে। দত্ত বৰুৱা আৰু ইসকললৈও ধন্যবাদ। মুদ্ৰাকৰ শ্ৰীকালীচৰণ পালৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা এটি স্বীকাৰ্য্য।

'নাহি অৰ্থগুচ শাস্ত্ৰ ভাগৱত সম।' অনন্ত কন্দলিৰ এই বচন-ফাকি মনত আছে। তথাপি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ আৰু নিজৰো উপকাৰৰ কাৰণে বিশেষকৈ শ্ৰীধৰস্বামীৰ ভাৱাৰ্থদীপিকা টীকাৰ সহায় লৈ কিছু টোকা সংযোগ কৰা হ'ল। ইয়াত ভা=ভাগৱত-পুৰাণ, শ্ৰী=শ্ৰীধৰস্বামীৰ ভাৱাৰ্থদীপিকা।

মহেশ্বৰ নেওগ

বৈজয়ন্তী

নতুন শৰণীয়া

গুৱাহাটী, অসম

২৬ শাওণ ১৮৮১

সূচীপত্ৰ

॥ ভূমিকা ॥

- ॥ কবিত্বৰ জীৱনী ॥ ১ ॥
॥ কবিত্বৰ ৰচনাশৈলী ॥ ৭ ॥
॥ কথাকাৰ কবিত্ব আৰু গোপালচৰণ ॥ ১০ ॥
॥ কবিত্বৰ একশৰণ নামধৰ্ম্ম ॥ ১২ ॥
॥ কবিত্বৰ কথাশৈলী ॥ ১৫ ॥

॥ দ্বিতীয় স্কন্ধ ॥

- প্ৰথম অধ্যায় ॥ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন সমে ভগৱদ্বাক্যৰ মূল ধাৰণা ॥ ১ ॥
২ ॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥ স্মৃতি ধাৰণা আৰু ভক্তিযোগ ॥ ৫ ॥
৩ ॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥ হৰি-বিমুখৰ সকল অঙ্গৰ ব্যৱ্থতা ॥ ৮ ॥
৪ ॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥ শুকৰ হৰিক নমস্কাৰ ॥ ১১ ॥
৫ ॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥ বিৰাট-সৃষ্টি ॥ ১৩ ॥
৬ ॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥ বিৰাটৰ বিভূতি ॥ ১৮ ॥
৭ ॥ সপ্তম অধ্যায় ॥ লীলা-অৱতাৰ ॥ ২১ ॥
৮ ॥ অষ্টম অধ্যায় ॥ পৰীক্ষিতৰ প্ৰশ্ন ॥ ২৫ ॥
৯ ॥ নৱম অধ্যায় ॥ নাৰায়ণোক্ত ভাগৱত ॥ ২৮ ॥
১০ ॥ দশম অধ্যায় ॥ ভাগৱতৰ দশ লক্ষণ আৰু অধ্যায়াদি বিভাগ ॥ ৩৩ ॥

॥ তৃতীয় স্কন্ধ ॥

- ১ ॥ প্ৰথম অধ্যায় ॥ বিদ্বৰ-উদ্ধৱ-সংবাদ ॥ ১ ॥
২ ॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥ শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিশু-লীলা ॥ ৫ ॥
৩ ॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥ শ্ৰীকৃষ্ণৰ মথুৰা আৰু দ্বাৰকাৰ লীলা ॥ ৭ ॥
৪ ॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥ যদুকুলৰ ক্ষয়, উদ্ধৱৰ জ্ঞান-লাভ ॥ ৯ ॥
৫ ॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥ চৌবিশ তত্ত্বৰ সৃষ্টি আৰু স্তুতি ॥ ১১ ॥
৬ ॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥ বিৰাট পুৰুষৰ সৃষ্টি আৰু অধিদৈৱাদি ॥ ১৬ ॥
৭ ॥ সপ্তম অধ্যায় ॥ বিদ্বৰৰ সংশয়-ছেদী প্ৰশ্ন ॥ ১৮ ॥

- ॥ অষ্টম অধ্যায় ॥ অনন্ত-সম্প্রদায় অমৃতবি ব্রহ্মাৰ তপ-বৰ্ণনা ॥ ২১ ॥
 ॥ নৱম অধ্যায় ॥ ব্রহ্মাৰ স্তুতি ॥ ২৩ ॥
 ॥ দশম অধ্যায় ॥ কালৰ দশবিধ সৃষ্টি ॥ ২৬ ॥
 ॥ একাদশ অধ্যায় ॥ কালৰ গতি ॥ ৩০ ॥
 ॥ দ্বাদশ অধ্যায় ॥ ব্রহ্মাৰ সৃষ্টি ॥ ৩৩ ॥
 ॥ ত্ৰয়োদশ অধ্যায় ॥ বৰাহৰ জন্ম-কৰ্ম্ম ॥ ৩৬ ॥
 ॥ চতুৰ্দ্দশ অধ্যায় ॥ কশ্যপৰপৰা দিতিৰ গৰ্ভ-সম্ভৱ ॥ ৩৯ ॥
 ॥ পঞ্চদশ অধ্যায় ॥ জয়-বিজয়ৰ শাপ ॥ ৪১ ॥
 ॥ ষোড়শ অধ্যায় ॥ সিদ্ধসকলৰ সাত্বন আৰু জয়-বিজয়ক অমৃতগ্রহ ॥ ৪৫ ॥
 ॥ সপ্তদশ অধ্যায় ॥ হিবৰ্ণ্যাক্ষ-হিবৰ্ণ্যকশিপুৰ জন্ম, হিবৰ্ণ্যাক্ষৰ প্ৰভাৱ ॥ ৪৮ ॥
 ॥ অষ্টাদশ অধ্যায় ॥ হিবৰ্ণ্যাক্ষ-বৰাহৰ যুদ্ধ ॥ ৫০ ॥
 ॥ উনবিংশ অধ্যায় ॥ হিবৰ্ণ্যাক্ষ বধ ॥ ৫২ ॥
 ॥ বিংশ অধ্যায় ॥ ব্রহ্মাৰ দেহত্যাগ ॥ ৫৪ ॥
 ॥ একবিংশ অধ্যায় ॥ কৰ্দ্দম ঋষিৰ তপশ্চা, ভগৱত-স্তুতি আৰু
 বিবাহ-প্ৰসঙ্গ ॥ ৫৯ ॥
 ॥ দ্বাবিংশ অধ্যায় ॥ কৰ্দ্দম আৰু দেবহুতিৰ বিবাহ ॥ ৬২ ॥
 ॥ ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায় ॥ কৰ্দ্দমৰ গৃহাশ্ৰম ॥ ৬৪ ॥
 ॥ চতুৰ্বিংশ অধ্যায় ॥ কপিলৰ জন্ম আৰু কৰ্দ্দমৰ সম্যাস ॥ ৬৭ ॥
 ॥ পঞ্চবিংশ অধ্যায় ॥ কপিলৰ তপ্তি-যোগ-কথন ॥ ৬৯ ॥
 ॥ ষড়্‌বিংশ অধ্যায় ॥ চৌবিশ তন্ত্ৰৰ জন্ম ॥ ৭২ ॥
 ॥ সপ্তবিংশ অধ্যায় ॥ সাধন-বলে প্ৰকৃতি-পুৰুষ-বিৱেক আৰু মোক্ষ ॥ ৭৬ ॥
 ॥ অষ্টাবিংশ অধ্যায় ॥ যোগ-পথে হৰিৰ ধ্যান ॥ ৭৭ ॥
 ॥ একোনিবিংশ অধ্যায় ॥ তপ্তিৰ বিধ আৰু কালৰ বিক্ৰম ॥ ৮০ ॥
 ॥ ত্ৰিংশ অধ্যায় ॥ বিদ্যয়ীৰ অধোগতি ॥ ৮৩ ॥
 ॥ একত্ৰিংশ অধ্যায় ॥ পাপ-পুণ্য-মিশ্ৰ মাহুৰী গতি ॥ ৮৫ ॥
 ॥ দ্বাত্ৰিংশ অধ্যায় ॥ পুণ্য-কৰ্ম্মে উদ্ধৰ্গতি ॥ ৮৭ ॥
 ॥ ত্ৰয়স্তিংশ অধ্যায় ॥ দেৱহুতিৰ জ্ঞান-লাভ আৰু জীৱমুক্তি ॥ ৯০ ॥

॥ শব্দসূচী ॥ ৯২ ॥

ভূমিকা

কবিবত্তৰ জীৱনী

মধুৰ কাব্যমূলভ গছত 'শ্ৰীভাগৱতকথা' আৰু 'শ্ৰীগীতাকথা' নিৰ্ম্মাণ কৰোঁতা কবিবত্ত বিখ্যাত ভট্টদেৱ নামেৰে। তেওঁৰ নিজ নাম বৈকুণ্ঠনাথ। কবিবত্ত আৰু ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য, ভক্ত-পণ্ডিতসকলে সাদৰে দিয়া এই দুই বিভূষাত তেওঁৰ ভাগৱতী পাণ্ডিত্য আৰু কাব্য-জ্ঞানৰ স্বীকৃতি। কিন্তু তেওঁৰ জীৱনীৰ বিৱৰণ আৰু আন কি, জন্মৰ ছন-তাৰিখ বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত। নীলকণ্ঠ দাসৰ দেৱদামোদৰ-চৰিতৰপৰা জনা যায়, বজালীৰ ভিতৰত বিজনকুছিত (বিছানকুছি) কবি সৰস্বতী নামে ৰূপে-গুণে-পাণ্ডিত্য অনুপম এক মহাসন্ত দ্বিজ বাস কৰিছিল। তেওঁৰ দুজন পুত্ৰ। দ্বিজে দুই পুত্ৰৰ যত সংস্কাৰ কৰাই যজ্ঞ-সূত্ৰ দি পঢ়িবলৈ দিলে। প্ৰথমজন পণ্ডিত হৈ জয় সৰস্বতী নাম লৈ ঘৰলৈ আহি বিয়া-বাৰু কৰি সংসাৰী কামত লাগিল। কনিষ্ঠ বৈকুণ্ঠও শাস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ উঠি হৰি মিশ্ৰ নামে এজনৰ ঠাইত তন্ত্ৰসাৰ এখনি পাই পঢ়ি গোপালৰ অৰ্চ্চামন্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰিলে। বৰনগৰৰ নগৰীয়াসকলে তেওঁক সাদৰে মাতি নি তেওঁৰ মুখে ভাগৱত শুনি কবিবত্ত নাম দিয়ে। বৈকুণ্ঠনাথ নৱনগৰৰ বৰপেটীয়াত থকাত আম-গুৰিৰ ৰাজপুৰোহিত কৃষ্ণ মিশ্ৰই তেওঁক নি নিজ কন্যা দান কৰে। তাৰ পিছত তেওঁ সভাৰ্থে মেটুৰাকুছিত থাকিবলৈ লয়। এনেতে ভকতসকলে কোৱা-কুই কৰাত পোৰাভিটা বৰপেটা সন্ত্ৰৰ মথুৰাদাস বুঢ়া আতাই কবিবত্তক নিয়াই ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ দি কিছু দিন ৰাখে। এইদৰে থাকোঁতে কবিবত্ত গৈছিল দামোদৰদেৱৰ পাট-বাউসলৈ। দামোদৰদেৱে তেওঁক পঞ্চ প্ৰসঙ্গৰ ভাঠীবেলিয়াৰ অৰ্দ্ধ পাঠৰ বাব দিলে; কবিবত্তয়ো বুঢ়া আতাক কৈ মেটুৰাকুছি এৰি পাটবাউসী সন্ত্ৰৰ নাম-ঘৰৰ সমুখত বহা লৈ ৰ'লহি। এদিনাখন

কবিবত্নই শৰণ ভিক্ষা কৰাত দামোদৰদেৱে ক'লে, বিশিষ্ট গোপাল-মন্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত পৃথকে শৰণ লোৱা অনাৱশ্যক। কবিবত্নই দামোদৰদেৱক গুৰু মানি কাতব কৰাত, দামোদৰদেৱে তেওঁক শৰণ কৰাই নাম দান কৰিলে।

ৰামৰায়ৰ 'সন্ত্যশাস্ত্ৰ' (গুৰুলীলা) মতে বৈকুণ্ঠনাথ (বৰনগৰৰ ওচৰৰ) ভেৰা গাৱঁৰপৰা পাটবাউসীলৈ আহি দামোদৰৰ আজ্ঞাবে গধূলিৰ প্ৰসঙ্গত ভাগৱত-পাঠ কৰি থাকে। এনেতে নগৰৰ মোড়লসকলে এজন ভাগৱতী বিচাৰেহি, কয়, "অন্ন-বস্ত্ৰ দিয়া আমি পুৰিষো সৰ্ব্বথা।" এই অনুৰোধক্ৰমে কবিবত্নই সন্তীয়া ৰাত্ৰি প্ৰসঙ্গ এৰি বৰনগৰৰ ৰাইজৰ মাজত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি থাকেগৈ। তেওঁৰ গুণমুগ্ধ মোড়লসকলে তেওঁক কবিবত্ন উপাধি দান কৰিলে। ৰামৰায়ে স্পষ্ট লিখিছে যে বৰনগৰতে দামোদৰৰ আজ্ঞা শিৰোগত কৰি কবিবত্নই 'ভাগৱত-কথা' ৰচনা কৰে।

ইকালে 'পাৰশুৰাদীৰ বাদে মতিভ্ৰম' হৈ কামৰূপৰাজ পৰীক্ষিত-নাৰায়ণে দামোদৰদেৱৰ ওচৰলৈ ধোপধন্য পঠালে, কাৰণ 'তেহঁত এক-শৰণ লগাইলা লোকক, শৰত কালৰ পূজা লোকে এৰিলেক, আন দেৱতাৰ নাম মুশুনয় কাণে।' বজাৰ আজ্ঞা—

যদি দেৱী পূজে থাকোক সেহিথান।

হুহি তেবে মোৰ থান শীঘ্ৰে কৰি আন ॥ বা.

দামোদৰদেৱে বজাৰ আদেশ প্ৰত্যাখ্যান কৰি ক'লে, "হৰি বিনে আছয় মোৰ কোন দশভূজা?" গুৰুজনে বুদ্ধ হৰি আতাক সন্ত্ৰৰ ভাৱ দিলে, আন সকলো নানা দিহা দি ভট্টদেৱক ক'লে বৰনগৰ এৰি পাটবাউসীলৈ আহিবলৈ।—

গুণা ভট্টদেৱ তুমি ব্যাদ-সমসৰ।

তুমি মোৰ বান্ধৱ অপৰ দামোদৰ ॥

আমাৰ বচনে এৰি আহা নগৰক।

আদিবাহা তুমি বৰপেটাৰ সত্ৰক ॥

ভাগৱত ব্যাখ্যা তুমি আপুনি কৰিবা।
লোকক হৰিৰ ভক্তি উপদেশ দিবা ॥
ব্ৰাহ্মণৰ নিত্য নৈমিত্তিক নেকৰাবা।
আপুনিও স্নান সন্ধ্যা পূজা আচৰিবা ॥
আপুনি শুনিলা নৃপতিৰ চুশ্চেষ্ঠাক।
কৰ্ম এৰাইলেক বুলি নিয়াই আমাক ॥
একাগ্ৰ ভকতি কৰিবাহা মহাভাগ।
তেবে একো উপচক্ৰে নপাইবেক লাগ ॥
আক এক জগত-ঈশ্বৰ আজ্ঞা ধৰা।
কথাবন্ধে একখণ্ড ভাগৱত কৰা ॥
পূৰ্বে মহাপুৰুষে কৰিলা দশস্কন্ধ।
কীৰ্ত্তন ভটিমা ছবি ছুলড়ি সুহৃদ ॥
তাত কৰি স্তম্ভ কৰিয়ো ভাগৱত।
স্ত্ৰী শূদ্ৰ সৰ্বলোকে বুকে যেন মত ॥ বা.

এই কথাখিনি ভট্টদেৱৰ মনীষাৰ প্ৰতি দামোদৰদেৱৰ শ্ৰদ্ধা, ধৰ্ম্ম-কাৰ্য্য-সংগঠনৰ পন্থ-নিৰ্দেশ আৰু ভাগৱত-পুৰাণৰ ভাঙনিৰ মান-নিৰ্ণয়, সকলোখিনি কথাই প্ৰণিধানযোগ্য। অৱশ্যে ৰামৰায়ে আগতে কৈ আহিছে যে বৰনগৰত থকাত ভট্টদেৱে ভাগৱতৰ গজভাঙনি আৰম্ভ কৰিছিল। দামোদৰদেৱে পাটবাউসী এৰি পৰীক্ষিতনাৰায়ণৰ ৰাজধানী গদাধৰ নৈৰ পাৰৰ বিজয়পুৰত প্ৰৱেশ কৰে। ইয়াত প্ৰায় এবছৰ থকাৰ পিছত পৰীক্ষিতনাৰায়ণে ৰাজ্য এৰিবলৈ আদেশ কৰাত তেওঁ সোণকোষ পাৰ হৈ কোচবেহাৰত সোমায়। এই সময়তে কবিবত্নই ভাগৱত-ভাঙনিৰ প্ৰথম স্কন্ধ আনি দামোদৰদেৱক দেখুৱায়। কিন্তু তেওঁ মূল আৰু টীকা মিলাই বহল ভাঙনি কৰাত পুথিৰ আকাৰ কিছু বৃহৎ হোৱা দেখি দামোদৰদেৱে ক'লে,—

কিন্তু এতখানি বহু কথা তৈলে

পুথিও হুইবে বৰ।

বাহয় কন্ধৰ

কথাক লিখিতে

লাগিবে পাত বিস্তৰ ॥

কবিবত্নই শৰণ ভিক্ষা কৰাত দামোদৰদেৱে ক'লে, বিশিষ্ট গোপাল-মন্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত পৃথকে শৰণ লোৱা অনাৱশ্যক। কবিবত্নই দামোদৰদেৱক গুৰু মানি কাতৰ কৰাত, দামোদৰদেৱে তেওঁক শৰণ কৰাই নাম দান কৰিলে।

বামৰায়ৰ 'সন্তুযশামৃত' (গুৰুলীলা) মতে বৈকুণ্ঠনাথ (বৰনগৰৰ ওচৰৰ) ভৈৰৱ গাৱঁৰপৰা পাটবাউসীলৈ আহি দামোদৰৰ আজ্ঞাৰে গধূলিৰ প্ৰসঙ্গত ভাগৱত-পাঠ কৰি থাকে। এনেতে নগৰৰ মোড়লসকলে এজন ভাগৱতী বিচাৰেহি, কয়, "অন্ন-বস্ত্ৰ দিয়া আমি পুৰিবো সৰ্ববধা।" এই অনুৰোধক্ৰমে কবিবত্নই সত্ৰীয়া ৰাত্ৰি প্ৰসঙ্গ এৰি বৰনগৰৰ ৰাইজৰ মাজত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি থাকেগৈ। তেওঁৰ গুণমুগ্ধ মোড়লসকলে তেওঁক কবিবত্ন উপাধি দান কৰিলে। বামৰায়ে স্পষ্ট লিখিছে যে বৰনগৰতে দামোদৰৰ আজ্ঞা শিৰোগত কৰি কবিবত্নই 'ভাগৱত-কথা' ৰচনা কৰে।

ইফালে 'পাৰশুৰাদীৰ বাদে মতিভ্ৰম' হৈ কামৰূপৰাজ পৰীক্ষিত-নাৰায়ণে দামোদৰদেৱৰ ওচৰলৈ ধোপধনা পঠালে, কাৰণ 'তেহোঁ এক-শৰণ লগাইলা লোকক, শৰত কালৰ পূজা লোকে এৰিলেক, আন দেৱতাৰ নাম নুশুনয় কাণে।' ৰজাৰ আজ্ঞা—

বদি দেৱী পূজে থাকোক সেহিথান।

হুহি তেবে মোৰ থান শীঘ্ৰে কৰি আন ॥ বা.

দামোদৰদেৱে ৰজাৰ আদেশ প্ৰত্যাখ্যান কৰি ক'লে, "হৰি বিনে আছয় মোৰ কোন দশভূজা?" গুৰুজনে বুদ্ধ হৰি আতাক সত্ৰৰ ভাৰ পাটবাউসীলৈ আহিবলৈ।—

শুনা ভট্টদেৱ তুমি ব্যাস-সমসৰ।

তুমি মোৰ বান্ধৱ অপৰ দামোদৰ ॥

আমাৰ বচনে এৰি আহা নগৰক।

আসিবাহা তুমি বৰপেটাৰ সত্ৰক ॥

ভাগৱত ব্যাখ্যা তুমি আপুনি কৰিবা।

লোকক হৰিৰ ভক্তি উপদেশ দিবা ॥

ব্ৰাহ্মণৰ নিত্য নৈমিত্তিক নেকৰাবা।

আপুনিও স্নান সন্ধ্যা পূজা আচৰিবা ॥

আপুনি শুনিলা নৃপতিৰ দুশ্চেষ্টাক।

কৰ্ম এৰাইলেক বুলি নিয়াই আমাক ॥

একাগ্ৰ তকতি কৰিবাহা মহাভাগ।

তেবে একো উপচক্ৰে নপাইবেক লাগ ॥

আক এক জগত-ঈশ্বৰ আজ্ঞা ধৰা।

কথাবন্ধে একথণ্ড ভাগৱত কৰা ॥

পূৰ্বে মহাপুৰুষে কৰিলা দশস্কন্ধ।

কীৰ্ত্তন ভটিমা ছবি ছলড়ি সুছন্দ ॥

তাত কৰি সুগম কৰিয়ো ভাগৱত।

শ্ৰী শূদ্ৰ সৰ্বলোকে বুঝে যেন মত ॥ বা.

এই কথাখিনি ভট্টদেৱৰ মনীষাৰ প্ৰতি দামোদৰদেৱৰ শ্ৰদ্ধা, ধৰ্ম্ম-কাৰ্য্য-সংগঠনৰ পন্থ-নিৰ্দেশ আৰু ভাগৱত-পুৰাণৰ ভাঙনিৰ মান-নিৰ্ণয়, সকলোখিনি কথাই প্ৰণিধানযোগ্য। অৱশ্যে বামৰায়ে আগতে কৈ আহিছে যে বৰনগৰত থকাত ভট্টদেৱে ভাগৱতৰ গছভাঙনি আৰম্ভ কৰিছিল। দামোদৰদেৱে পাটবাউসী এৰি পৰীক্ষিতনাৰায়ণৰ ৰাজধানী গদাধৰ নৈৰ পাৰৰ বিজয়পুৰত প্ৰৱেশ কৰে। ইয়াত প্ৰায় এবছৰ থকাৰ পিছত পৰীক্ষিতনাৰায়ণে ৰাজ্য এৰিবলৈ আদেশ কৰাত তেওঁ সোণকোষ পাৰ হৈ কোচবেহাৰত সোমায়। এই সময়তে কবিবত্নই ভাগৱত-ভাঙনিৰ প্ৰথম স্কন্ধ আনি দামোদৰদেৱক দেখুৱায়। কিন্তু তেওঁ মূল আৰু টীকা মিলাই বহল ভাঙনি কৰাত পুথিৰ আকাৰ কিছু বৃহৎ হোৱা দেখি দামোদৰদেৱে ক'লে,—

কিন্তু এতখানি বহু কথা তৈলে

পুথিও হুইবে বৰ।

বাহয় কন্ধৰ কথাক লিখিতে

লাগিবে পাত বিস্তৰ ॥

এতেকে ইহাক কহিতে নপাৰি
নকৰিব কেহো যত্ন ।
সংক্ষেপ কৰিয়া সাৰ মাত্ৰ লৈয়া
কৰা কথা কবিত্ব ॥ বা.

কবিত্বই গুৰুজনৰ এই অনুজ্ঞা শিৰোগত কৰি ল'লে ; আৰু সিয়েই
শ্ৰীভাগৱত-কথাৰ বৰ্ত্তমান ৰূপৰ নিৰ্ণায়ক হ'ল ।

নীলকণ্ঠ দাসৰ চৰিতৰপৰা পোৱা যায়, বেহাৰত বৈকুণ্ঠপুৰ সন্ন
কৰি থকাত দামোদৰদেৱে তেওঁৰ প্ৰিয় কবিত্ব আৰু উত্তৰাধিকাৰ-
কামী ভতিজাক শ্ৰীকৃষ্ণলৈ 'সন্দেশ' খুজি পঠিয়ায় । শ্ৰীকৃষ্ণই 'চিৰা-
লাৰু উত্তম প্ৰকাৰে কৰি দিলা' ; আৰু ভট্টদেৱে 'সাতকন্ধ ভাগৱত-কথা
কৰি দিলা ।' কবিত্বৰ এনে মধুৰ 'সন্দেশ' পাই সকলোৱে শ্ৰীকৃষ্ণৰ
চিৰা-লাৰুক তুচ্ছ বুলি ঘোষণা কৰিলে । দামোদৰদেৱে পণ্ডিত শিষ্য
বলদেৱক ভাগৱত-কথাখনি সমালোচনাৰ চকুৰে বিচাৰ কৰিবলৈ দিলে ।
বলদেৱে দুটা বঢ়া অক্ষৰ পাই গুৰুক জনালে, "তুইগোটা চোব পাইলো
কাটিয়ো ইহাক ।" দামোদৰে ক'লে, "কবিত্ব বিচক্ষণ বিজ্ঞ, কিবা
অৰ্থত আখৰ দুটা নিয়োগ কৰিছে, কাটিব নালাগে, বন্দী কৰি থোৱা
সিহঁতক ।" বলদেৱে আখৰ দুটা 'বেঢ়ি থৈলা' । এইবাৰ দামোদৰ-
দেৱে কবিত্বক ধৰ্ম্ম সমৰ্পি পাটবাউসীত অধিকাৰী পাতি ভকতৰ
হাতে তুলসীৰ মালা দি পঠিয়ালে, আৰু কৈ পঠিয়ালে, বাকী থকা
পাঁচ স্কন্ধ ভাগৱতো যেন সম্পূৰ্ণ কৰে । ভকতসকলে পাটবাউসীত
উপস্থিত হৈ শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰমুখ্যে ভক্তসকলক একেলগ কৰি গুৰু-আজ্ঞা
শুনাই কবিত্বৰ শিৰত মালা দিলে । কবিত্বদেৱে বাকী থকা অংশ
ভাগৱত পূৰ কৰি ভাঙি লগত চাৰিজন কামৰূপী বৈষ্ণৱ লৈ দামোদৰ-
দেৱৰ সমুখত উপস্থিত হ'লগৈ । সকলোৱে সেই পাঁচ স্কন্ধ শুনি
প্ৰশংসা কৰিলে । এনেতে বন্দী হৈ থকা আখৰ দুটাৰ কথা ওলাল ।
এদিনা আবেলি পৰলৈকে বলদেৱ-কবিত্বদেৱৰ শাস্ত্ৰপথে তৰ্ক চলিল ।
শেহান্তৰত বন্দী আখৰ বেৰাবপৰা মুকলি হ'ল । তাতে বলদেৱে

মুখ-আমোলোৱা দেখি গুৰুজনে তেওঁক কবিত্বৰে সখি পতাই সখিত্ব-
উৎসৱ কৰিলে ।^১ ভগৱান আদি কামৰূপী মেধিৰে বৈকুণ্ঠপুৰতে
কবিত্বই গীতা-ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি ভক্তজনক অমৃত পিয়াই কিছু
দিন থাকিল । তেতিয়াই দামোদৰদেৱে নিবন্ধ কৰিলে,

আমাৰ পহুৰ সাধু আছা যতজন ॥
সৱে কবিত্বক কৰিয়া সম্মান ।
ধৰ্ম্মৰ কৰক যোগাইবাহা সেই থান ॥
তাহাঙ্ক থাপিলো পাটবাউসীৰ থানত ।
খাটিবা থানত সৱে হয় একমত ॥ নী.

ইয়াৰ পিছত তেওঁ কবিত্ব আদিক বিদায় দি নামধৰ্ম্মৰ আচাৰ-পথ
নিৰ্দেশ কৰিলে,

চলি যায়ে গৃহে কবিত্ব আদি কৰি ।
থাকিয়োক থানে গৈয়া ভকতি আচৰি ॥
অৱে আচ্ছাদনে ভকতক সন্তোষিবা ।
অথিতি আলহী বৰ্ত্ত সৱাকৈ তুষিবা ॥
হৰিমন্দিৰত তৈল-প্ৰদীপ লগাই ।
নিতৰ প্ৰসঙ্গ কৰিবাহা সমুদায় ॥
বত বস্তু মিলে ঈশ্বৰত নিবেদিবা ।
প্ৰসঙ্গ কৰিয়া পাছে বিবৰ্ত্তিয়া দিবা ॥
নীতিৰ আচাৰ ধৰ্ম্ম কিছু নছাৰিবা ।
নামধৰ্ম্মে প্ৰৱৰ্ত্তিয়া সবেও বঞ্ছিবা ॥ নী.

কাবিত্ব পাটবাউসীলৈ ঘূৰি ধৰ্ম্ম প্ৰৱৰ্ত্তাই ব'লহি । এই সময়তে তেওঁ
শ্ৰীভাগৱত-গীতাকথা লিখি অলপ অবিহণাৰে ভকতৰ হাতত দামোদৰ-
দেৱলৈ পঠাই দিয়ে । দামোদৰদেৱে হৰি মিশ্ৰ নামে এজনক পঠাই

১ বামৰায়ৰ গুৰুলীলামতে (গঙ্গাৰাম বৰুৱাৰ সংস্কৰণ) শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু
কবিত্ব দুয়ো স্বয়ং 'সন্দেশ' লৈ গুৰুৰ ৩৫বত উপস্থিত হৈছিলগৈ, আৰু
কবিত্বই তেতিয়াই বাৰও স্কন্ধ ভাগৱতকথা গুৰুৰ হাতত দিয়ে ।

সোণ-ৰূপৰ অলঙ্কাৰ, সোণৰ নৱগুণ, হাৰমালা, কুণ্ডল, বাজু, আঙঠি, মুকুট আৰু পট্টাস্বৰ দি কবিবত্নক ভট্টাচাৰ্য্য নাম দিলে। এই সময়ৰ-পৰাই তেওঁ সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত ভট্টাচাৰ্য্যদেৱ বা ভট্টদেৱ বুলি খ্যাত হ'ল। ইয়াৰ অলপদিনৰ ভিতৰতে বৈকুণ্ঠপুৰতে দামোদৰদেৱ বৈকুণ্ঠী হয়। ভট্টদেৱে লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ পুত্ৰ বীৰনাৰায়ণ ৰজাৰ কথামতে কোচবেহাৰত আনোসকল ভক্তেৰে সন্মিলিত হৈ গুৰুৰ সান্নিধ্যসন্নিবিষ্ট কৰা কৰেগৈ। (নীলকণ্ঠ।) বামৰায়ৰ মতে বৰনগৰৰ তাঁতীসকলে বৈকুণ্ঠনাথক কবিবত্ন উপাধি দিছিল, আৰু ভাগৱত-ভট্টাচাৰ্য্য নাম দিছিল খুদিয়াৰ কবিবত্ন বা গোপাল মিশ্ৰই। বৈকুণ্ঠনাথক স্বদেশী বিদেশী কোনো পণ্ডিতে তৰ্কত ঘটুৱাৰ নোৱাৰিছিল। তেওঁ প্ৰসঙ্গত নিতে গীতা-ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিছিল, বিয়লি ছাত্ৰশালত ছাত্ৰক পঢ়াইছিল। তেওঁৰ শ্ৰীনিৱাস নামে পুত্ৰ অকালতে মৰে আৰু দুজনী বোৱাৰী অনুগামী হয়।

এইদৰে ভট্টদেৱে 'সমস্তৰে বন্দ্য স্থান, শঙ্কৰ-মাধৱ-বাম-দামোদৰ, তাৰাৰ তেজে নিৰ্মাণ' কৰা নৈমিষাৰণ্য-সদৃশ পাটবাউসীত নামধৰ্ম্য প্ৰকাশ কৰি থকাত দামোদৰ পাটোৱাৰীয়ে ভকতক উপদ্ৰৱ কৰিবৰ যত্ন কৰাত তেওঁ ব্যাসকুহিত বুঢ়ী লুইতৰ পাৰত সজ পাতি বয়গৈ; আৰু তাতে তেওঁ ভাতৃৰ পুত্ৰৰ পুত্ৰ নাতি বিশাৰদক (ভানুদেৱ বিজ্ঞাবিশাৰদ) পাটবাউসী-বাসকুহিত মেধি পাতি শঙ্কৰ-মাধৱ-দামোদৰ-বিষ্ণুপুৰী আদি কেৱল ভক্তৰ শাৰীত স্থান ল'লেগৈ।

ভট্টদেৱৰ জন্ম আৰু মৃত্যুৰ তাৰিখ, দুইটাই অজ্ঞাত। তেওঁৰ ভক্তিবিরেক গ্ৰন্থৰ বচনাৰ তাৰিখ ১৫৪৬ শকৰ মাঘ (শাকেহগিৰেদে-যুতিশচন্দ্ৰে মাঘদিনে)। গতিকে ইয়াৰ কিছু দিন পিছলৈকে তেওঁ জীৱিত আছিল। তেওঁৰ জীৱনকাল চাৰি কুৰি বছৰ আছিল বুলি এটা প্ৰবাদ আছে। পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে ১৪৮০—১৫৬০ শককে ভট্টদেৱৰ কাল বুলি আনুমানিকভাৱে ৰাখি গৈছে। সঠিক প্ৰমাণৰ অভাৱত এই তাৰিখকে সম্প্ৰতিকলৈ গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

কবিবত্নৰ বচনাৱলী

কবিবত্নৰ বচনাৱলীৰ ভিতৰত 'শ্রীভাগৱত-কথা'ৰ প্ৰথম ন স্কন্ধ পাটবাউসী সজ্জৰপৰা বিস্তৰ ভুল পাঠেৰে প্ৰকাশিত হৈছে; 'গীতাকথা' বা 'কথাগীতা' পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে সম্পাদন কৰি উলিয়াইছিল (১৮৪০ শক, দ্বিতীয় সংস্কৰণ ১৮৪৬ শক); 'শ্ৰীমদ্ভক্তি-বিরেক'খনি অধ্যাপক শ্ৰীলক্ষ্মীনাৰায়ণ চট্টোপাধ্যায়ৰ সম্পাদিত হৈ ১৯৫১ ছনত ওলাইছে। গোৱিন্দ মিশ্ৰ-কৃত 'ভক্তিবিরেক'ৰ পদ-ভাঙনিও প্ৰকাশিত হৈছে। 'ভক্তিসাৰ' নামে, এখনি সংস্কৃত পুথি লিখি কবিবত্নই ভণিতাত কৃষ্ণভাবতী-নাম দি চলাইছিল বুলি পণ্ডিত গোস্বামীয়ে শুনিছিল; কিন্তু পুথিখন তেওঁ ক'তো দেখা পোৱা নাছিল। আনফালে, মন কৰিব লগীয়া, কবিবত্নই নিজে 'শ্ৰীমদ্ভক্তিবিরেক'ত শ্ৰীকৃষ্ণস্বামী বোলা এজনৰ 'ভক্তিসাৰ'ৰ উল্লেখ কৰিছে,—“তল্লোকস্ত সত্যং শ্ৰীকৃষ্ণস্বামিনা ভক্তিসাৰে নিৰ্ণীতমেৱাত্ৰ নোক্তং ৰিস্তাৰ-ভয়াৎ।” গতিকে, গোস্বামীদেৱে শুনা কথাটো সত্য নহ'বও পাৰে। বামৰায়ৰ 'সন্তযশামৃত'ত ভট্টদেৱে 'বত্নাৱলী কথাৰূপে বিবচন' কৰাৰ কথা আছে। পুথিখনি কিন্তু পোৱা হোৱা নাই। নীলকণ্ঠ দাসৰ চৰিতৰ আউনোআটি সজ্জৰ পুথিৰ অন্তত 'দ্বিজভট্টদেৱ'ৰ ভণিতাবে এটি গুৰু-ভটিমা পোৱা গৈছে; এইটি মাধৱদেৱৰ গুৰু-ভটিমাৰ পৰ্য্যায়ৰ গীত। ঝাউবাৰী সজ্জাধিকাৰৰ সংগৃহীত পুথিৰপৰা প্ৰকাশিত (১৩৫১

২ বামদেৱ অধিকাৰ গোস্বামী সংগৃহীত। ১ম, ২য়, ৩য় স্কন্ধ (১৮৬৮ শক), ৪র্থ, ৫ম, ৬ষ্ঠ স্কন্ধ (১৮৭২ শক), ৭ম, ৮ম, ৯ম স্কন্ধ (১৮৭৪ শক)। অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকাৰ বৰ্ষ বছৰ দ্বিতীয় সংখ্যাত (মাঘ-চ'ত ১৮৫৭-৫৮ শক) দশম স্কন্ধৰ প্ৰথম ছটা অধ্যায় প্ৰকাশিত হৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰে দশম স্কন্ধৰ একাংশ পুথি আকাৰে এই সময়তে ওলাইছিল। বামদেৱ গোস্বামীৰ সংস্কৰণৰ প্ৰথম স্কন্ধ প্ৰায় অপৰিৱৰ্তিতভাৱে শ্ৰীহৰিনাথ শৰ্ম্মা দলৈয়ে প্ৰকাশ কৰিছে (১৯৫৭ ছন)।

ছন) কবিবত্ত বা ভট্টদেৱৰ ভণিতাবে 'নন্দোৎসৱ' নামে ঘোৰা আৰু গীতৰ কিতাপত মাধৱদেৱ আৰু ভৱানীপুৰীয়া গোলাপদেৱৰ ঘোৰা আৰু গীতৰ প্ৰতিধ্বনি স্পষ্ট; এইখনি তেওঁৰ বচনা প্ৰকৃততে হয়নে নহয়, বিচাৰ্য্য। 'প্ৰসঙ্গ-মালা' বা 'প্ৰসঙ্গ-প্ৰণালী'ৰ সম্পৰ্কেও সহজ সিদ্ধান্ত নহয়। হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে 'প্ৰসঙ্গ-মালা' আৰু 'গুৰু-বংশাৱলী' নামে দুখন পদ-পুথিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে; ইয়াৰ বাহিৰেও সংস্কৃতত 'ভাগৱতাধিকৰণ', 'শৰণমালিকা' বা 'শৰণ-সংগ্ৰহ' আৰু পদত 'বিষ্ণু-সহস্ৰ-নাম', এইকেইখনৰ নামো শুনা যায়। শ্ৰীধৰস্বামীৰ ভাৱাৰ্থ-দীপিকাৰ টিপ্পনী 'ভাগৱতাধিকৰণ' পোৱা গৈছে যদিও তাত গ্ৰন্থকাৰৰ নাম নাই। গতিকে সাধাৰণভাৱে ভট্টদেৱৰ ভণিতা থকা আৰু ভট্টদেৱৰ বচিত বুলি শুনা অথচ দুস্তাপ্য গ্ৰন্থবোৰৰ বিচাৰ আধুনিক পদ্ধতিত হোৱাটো সৰ্বপ্ৰকাৰে কামনীয়। যি বচনাই ভট্টদেৱৰ পৱিত্ৰ নামক গোবৰাহিত নকৰি তেওঁক নিম্ন খাপৰ অনুকৰণকাৰীৰ শাৰীলৈ নমায়, তেনে বচনা তেওঁৰ নামত অঁৰা নিতান্ত অনুচিত।

'ভাগৱত-কথা'ত বৈকুণ্ঠনাথে সততে নিজৰ কবিবত্ত নামটিকে ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু শ্ৰীদামোদৰৰ আজ্ঞাত পুথিখন কৰিছিল বুলি অনেক ঠাইত উল্লেখ কৰিছে। 'গীতাকথা'তো কবিবত্ত নামেই আদিৰপৰা অন্তলৈ আছে; কবিবত্তই যদিও অন্তত এবাৰলৈহে নিজ গুৰু দামোদৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, গোপবল্লী শ্ৰীকৃষ্ণৰ আদেশতে 'গীতাকথা' লিখিছে বুলিহে কৈছে। ইয়াৰপৰা অৱশ্যে ক'ব নোৱাৰি যে দামোদৰদেৱক লগ পোৱাৰ আগতে তেওঁ 'গীতাকথা' লিখি প্ৰায় শেষ কৰিছিল। শ্ৰীদামোদৰৰ জীৱনৰ শেষৰ ফালেহে কবিবত্তই ইখনি বচনা কৰে বুলি চৰিতত স্পষ্টকৈয়ে উল্লেখ কৰা আছে। ১৫২০ শকত দামোদৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠপ্ৰয়াণ; তাৰ আগতে 'গীতাকথা' লিখিত হয়, আৰু তাৰ অলপ আগতে 'ভাগৱত-কথা' বচিত হৈছিল। পৰীক্ষিতনাৰায়ণ বজাৰ আদেশত শ্ৰীদামোদৰে কামৰূপ ত্যাগ কৰাৰ সময়ত কবিবত্তৰ এটা স্কন্ধ সমাপ্ত হৈছিল। ১৫১৫ শকত পৰীক্ষিত

নাৰায়ণ বজা হয়। গতিকে, ইয়াৰ দুই-এবছৰৰ ভিতৰতে কবিবত্তই ভাগৱত-পুৰাণৰ অনুবাদ আৰম্ভ কৰি আকৌ দুই-এবছৰতে সম্পূৰ্ণ কৰা যেন লাগে। ১৫১৬-১৮ শকত 'ভাগৱত-কথা' আৰু ১৫১৯-২০ শকত 'গীতাকথা' লিখা বুলি খুলমূলভাৱে ধৰিব পাৰি।

'শ্ৰীমদ্ভক্তিৱিৱেক' ১৫৪৩ শকত কৃত; তাতো কবিবত্তই শ্ৰীদামোদৰৰ নাম দিছে, কিন্তু তেওঁৰপৰা সিখনি লিখিবলৈ আদেশ পোৱাৰ কথা নাই। ইয়াত প্ৰণেতাৰ নাম আছে কবিবত্ত, কিন্তু শেষত ভাগৱত-ভট্টাচাৰ্য্য উপাধিটোও ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এই উপাধি বোধ হয় তেওঁ ১৫৪৩ শকৰ আগে আগেহে গোপাল মিশ্ৰৰপৰা পায়। 'ভাগৱত-কথা' আৰু 'গীতাকথা' লিখাৰ সময়ত সম্ভৱতঃ তেওঁৰ সেই উপাধিটি নাছিল।

কবিবত্তই 'গীতাকথা'ত শেষত দামোদৰদেৱৰ নাম এবেলি লৈছে,

দামোদৰং নৰকলৈৱৰমভ্যুদাৰং সংসাৰতাপপৰিহাৰণাৰিহাং ।

লোকস্ত যঃ কৰুণয়া হৰিভক্তিমাৰ্গমৰ্ত্তয়মিজগৎ শৰণং প্ৰপদ্যে ॥

'ভাগৱত-কথা'ত তেওঁ পোনতেই 'শ্ৰীদামোদৰৰ আজ্ঞা'ৰ কথা উল্লেখ কৰিছে আৰু নিজকে 'শ্ৰীদামোদৰপাদপদ্মধ্বজত কবিবত্ত' বুলি পৰিচয় দিছে; অনেক ঠাইত ইয়াৰ পুনৰাবৃত্তিও কৰিছে। শ্ৰীদামোদৰে আজ্ঞা দিবৰ সময়ত কৈছিল, 'পূৰ্বত মহাপুৰুষে (এই শব্দটোৱে অভ্ৰান্তভাৱে শঙ্কৰদেৱকেই বুজোৱা কথাটো মন কৰিব লগীয়া) দহ স্কন্ধ ভাগৱতৰপৰা কীৰ্ত্তন, ভটিমা আদি ৰূপত সূছন্দ ছবি, ছলড়ি আদিত কবিতা কৰিছে; এতিয়া তুমি সেই বচনাতকৈও বেছি খৰণে সকলোৱে বুজাকৈ এখন কথাবন্ধ কৰাঁ।' এই আদেশত শঙ্কৰদেৱৰ বচনাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰাটো ধৰ্ম্মমত আৰু ৰচনাশৈলীৰ দৃষ্টিৰপৰা সাৰ্থকতাপূৰ্ণ। বৈষ্ণৱসকলৰ কাৰণে ভাগৱতৰ হৃদয়-স্বৰূপ দশম স্কন্ধৰ ভাঙনিৰ মাজত কবিবত্তই অসমত ভাগৱত-কথাৰ ঐতিহ্য নিৰ্দেশ কৰিছে,—

হে সভাসদসৱ, পূৰ্বত সন্ত মহন্ত মহাশুণৱন্ত শ্রীশঙ্কৰে শ্রীভাগৱত শাস্ত্ৰৰ পয়াৰ কবি লোক-ভক্তি-পন্থ প্ৰৱৰ্তাইলা, যাক পাই অন্ত্য জাতিও সংসাৰ তৰিলা। পাছে তাৰ অৱশেষ কথা অনন্ত কন্দলি পদ ৰচিলা। তাকো দেখি মোৰো কৃষ্ণগুণ বৰ্ণাইতে মনত ইছা হৈলা। তাক জানি শ্রীকৃষ্ণে শ্রীদামোদৰ-ৰূপে আজ্ঞা দিলা। এতেক মণ্ডি টকা-ভাষ্য অনুসাৰে সংক্ষেপে কথা নিবন্ধিলো।

ইয়াত দেখা যায়, বৈকুণ্ঠনাথে শ্রীদামোদৰৰ আজ্ঞাৰ পূৰ্বৰতে শ্রীশঙ্কৰ আৰু অমন্ত কন্দলিৰ আদৰ্শৰ অনুপ্ৰেৰণাত ভাষাত ভাগৱত ৰচনা কৰাৰ সঙ্কল্প গ্ৰহণ কৰিছিল, আৰু দামোদৰ গুৰুৰ আজ্ঞাই সেই সঙ্কল্পক শেষ স্থিৰতা দিলে। শ্রীশঙ্কৰ-কন্দলি-কবিবত্ত একে ধ্ৰুপদী সংস্কৃতি-নিৰ্মাণৰ স্থপতি।

কথাকাৰ কবিবত্ত আৰু গোপালচৰণ

১৫১৬ আৰু ১৫২০ শকৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ কাব্যিক গছৰ পুথি 'ভাগৱত-কথা' আৰু 'গীতাকথা' কবিবত্তই ৰচনা কৰিছিল বুলি ওপৰত কৈ অহা হৈছে। প্ৰায় এই সময়তে ভক্তবৃন্দোপশোভিত 'বেহাৰ নগৰত শ্রীদামোদৰ দেৱৰ সত্ৰত' গোপালচৰণ দ্বিজে 'শ্রীদামোদৰদেৱৰ পৰম বল্লভ কৃষ্ণৰ একান্ত দাস সাধুসৱৰ আজ্ঞা শিৰোগত কৰি' শঙ্কৰদেৱৰ 'ভক্তি-বত্নাকৰ'ৰ কথাবন্ধ কৰে। এওঁ যথাসম্ভৱ দামোদৰদেৱৰ শিষ্য, কিন্তু কোচবেহাৰত বলদেৱে শ্রীদামোদৰৰ সত্ৰ চলাই থকা সময়তহে 'ভক্তিৰত্নাকৰ-কথা' কৰে। গ্ৰন্থৰ শেষত দামোদৰ-বলদেৱকহে তেওঁ প্ৰণতি জনাইছে। গতিকে, ১৫২০ শকৰ ঠিক পিছতে পুথিখনি নিশ্চয় ৰচিত হৈছিল। এইখনি পঢ়িলে শ্রীশঙ্কৰী সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্গত বিবোধ ভ্ৰান্ত আৰু কূট মনৰ কল্পনা যেন বোধ হয়। গোপালচৰণেও অনসূয় হৃদয়েৰে কবিবত্তৰ দৰেই তেওঁৰ কথাবন্ধত

শঙ্কৰদেৱ আৰু তেওঁৰ প্ৰৱৰ্তিত বিভেদহীন ভক্তি-সম্প্ৰদায় স্বীকাৰ কৰি লৈছে,—

আবে সভাসদলোক দেখ, ওহি কামৰূপে ইমত হৰিভক্তি নাছিল। আবে কৃষ্ণৰ একান্ত দাস মহন্তসৱৰ অগ্ৰগণী শ্রীমন্ত শঙ্কৰ উদিত হৈল যাতে, এতেকেসে লোকত ইমত ভক্তি প্ৰচাৰিল। তেন্তেসে সমস্ত লোকৰ বান্ধৱ, যাৰ পুণ্যশেষে জগত ঢাকিল। সিটো মহাপুৰুষৰ মণ্ডি কি মহিমা কহিবো অল্প ব্ৰাহ্মণ হুৱাল হৈয়া? (পত্ৰ ২)।

হে সামাজিক লোক দেখ, মহাপুৰুষ শ্রীশঙ্কৰৰ কেন কৃপাশুণ। যাৰ ভক্তি-সম্প্ৰদায় ধৰি কলিযুগত কামৰূপ দেশত মহামুৰ্ত নবনাৰী-সৰো অনায়াসে মায়াৰ জিনি সংসাৰ-নাগৰ তৰে, হেন বান্ধৱক মণ্ডি সৰ্বদায়ে হৃদয়ত চিন্তো। তোৰাসৰো অসুয়া এৰি তাক পৰম উপকাৰী মানি ভক্তি কৰ। ইদানীক উচ্চ কৰি হৰি বোল হৰি।

শ্লোক ॥ ষৎসম্প্ৰদায়েন কলৌ যুগে জনান্তবন্ত্যযত্নেন ভৱাৰ্ণৱম্‌হং।

তমীশকীৰ্ত্তৌ ৰতমাৰ্ত্তবন্ধুং শ্রীশঙ্কৰং চেতসি চিন্তয়ে সদা ॥

(পত্ৰ ৮৬)।

একেজন গোপালচৰণেই তেওঁৰ তৃতীয় আৰু অন্তিম স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদতো 'আমাৰ বান্ধৱ-বন্ধু শ্রীমন্ত শঙ্কৰ'ৰ ভক্তিপন্থ আৰু পদবন্ধৰ কথা ভক্তিৰে উল্লেখ কৰিছে।^৩ অসমীয়া কথা-সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত গোপালচৰণৰ স্থান কবিবত্তৰ সমকক্ষ। তেওঁৰ ভাষা কবিবত্ততকৈ সৰল আৰু প্ৰাঞ্জল; গতিকে পছৰ কাব্যিক গঠনতকৈ প্ৰকৃত গছৰ কিঞ্চে অধিক নিকটৱৰ্তী।

কবিবত্তৰ একশৰণ নামধৰ্ম্য

কোনো কোনো লোকে কোৱা শুনিছো, শঙ্কৰ-মাধৱৰ ধৰ্ম্যতকৈ দামোদৰ-ভট্টদেৱৰ ধৰ্ম্য পৃথক। কিন্তু ধৰ্ম্যমত আৰু বৈদান্তিক দৃষ্টি,

৩ আমাৰ 'সমসাময়িক সকলৰ দৃষ্টিত শ্রীশঙ্কৰ' (জয়ন্তী, দশম বছৰ, একাদশ সংখ্যা, ৮৩৪-৩৭ পিঠি) চাওক।

দুইফালৰপৰা তেওঁলোকৰ বিভেদ দেখা নাযায়; ওপৰত দিয়া ভট্টদেৱ আৰু গোপালচৰণৰ উদ্ধৃতিৰপৰা আৰু অসমৰ সামাজিক বুৰঞ্জীৰপৰাও তেওঁলোকৰ সম্প্ৰদায় অভিন্ন-ৰূপেহে দেখা যায়। পিছৰ যুগত উদ্ধৰ হোৱা অমিলবোৰ এওঁলোকৰ গাত আৰোপ কৰা ভুল কথা। নীলকণ্ঠ দাসে দামোদৰ-চৰিতৰ প্ৰাৰম্ভতে 'শঙ্কৰ মাধৱ দামোদৰ একে কায়'ৰ সত্যদৃষ্টি কৰি 'একৰ স্বৰ্গে হোক তিনিবোৰ স্বৰ্গ' বুলি 'তিনিৰূপে দামোদৰ চৰণে শৰণ' মাগিছে। ৰমানন্দ দ্বিজৰ বংশীগোপাল-চৰিততো আছে, 'পৰম তেজস্বী সাধু দেৱদামোদৰ, শ্ৰীশঙ্কৰেৰে ভেদ নাহি দুইহস্তৰ', আৰু কোৱা হৈছে, দেৱদামোদৰে বংশীগোপালক 'এতেকে শঙ্কৰ-মত প্ৰমাণি কহিলা।'

ৰামৰায়-ৰচিত চৰিতত কবিৰত্নৰ প্ৰতি দামোদৰৰ ছুঠাইত দুটি বিশেষ মন কৰিব লগীয়া আদেশ আছে। ওপৰত উদ্ধৃত তাৰে এটিত কোৱা হৈছে, ব্ৰাহ্মণৰ নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম একোৱাৰ নেলাগে, কাৰণ পৰীক্ষিত বজাই কৰ্ম একওৱাৰ অভিযোগত তেওঁৰ ওচৰলৈ ধোপধৰা পঠাইছে; কিন্তু 'একাগ্ৰ ভকতি' তাগ কৰিবলৈ দামোদৰে নক'লে। দ্বিতীয় আদেশত —

বাহিৰত বেবা

দিয়া অন্তৰত

দেখিবা সকলে মিছা।

কৰ্মৰ ভাগক

লোকক দেখায়া

আপুনিও আচৰিবা ॥

কৰ্ম সম্পৰ্কে ইয়াত দামোদৰদেৱৰ মত স্পষ্ট; কাৰণ তেৱোঁ জানিছিল, 'কৰ্মত বিশ্বাস যাৰ হিয়াত থাকন্তো হৰি অতিশয় দূৰ হোন্ত তাৰ।' 'ভক্তিবিক্ৰম'ত কবিৰত্নই একশৰণ ধৰ্মবোৰ ছুটা ভাগ কৰিছে—জায়াদি-নিঃস্পৃহৰ সৰ্বধৰ্মত্যাগৰূপ শৰণ, আৰু স্পৃহাৱন্তৰ স্বধৰ্মসহিত অন্তৰ্দেৱতাভজন ত্যাগৰূপ শৰণ। প্ৰথমবিধত গৃহাদিত অনাসক্তসকলে স্বধৰ্ম অৰ্থাৎ নিজ বৰ্ণ আৰু আশ্ৰমৰ ধৰ্মকামবোৰ

সম্পূৰ্ণৰূপে ত্যাগ কৰে। কিন্তু দ্বিতীয় বিধত পুঞ্জ-ভাৰ্যা, ধন-তনুত আসক্তসকলৰ কাৰণে স্বধৰ্মত্যাগ বিধেয় নহয়; গতিকে তেনে ভক্তই কৰ্ম কৰিব লাগে। তাতে ভট্টদেৱে প্ৰশ্ন তুলিছে, কৰ্ম কৰিবলৈ গ'লেই যে অন্তৰ্দেৱতা-পূজা আহিব আৰু ধৰ্মটিৰ মূলসূত্ৰ একশৰণ উকৰি যাব,—'ননু কৰ্মণি ক্ৰিয়মাণে নানাদেৱতাপূজা স্তাৎ, কথমেকশৰণম্?' কৰ্ম চাৰিবিধ,— নিত্য, নৈমিত্তিক, কাম্য, নিষিদ্ধ। ভট্টদেৱে শাস্ত্ৰৰ উদ্ধৃতিৰে কৈছে, ভক্তই পিছৰ দুবিধ কৰ্ম বৰ্জন কৰি নিত্য আৰু নৈমিত্তিক কৰ্ম ঈশ্বৰৰ আজ্ঞা বুলি, আৰু তাক নাপালিলে দোষ হ'ব বুলি (প্ৰত্যৱায়জিহাসয়া) কৰিব। তাতো আকৌ সকলো প্ৰকাৰ নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম কৰিব নালাগে, অপৰিহাৰ্য্য কিছুমানহে কৰ্তব্য,—'কানি নিত্যানি?—সন্ধ্যাদীনি। কানি নৈমিত্তিকানি?—পুঞ্জজন্মাচ্ছুবন্ধীনি।' সেইহে দামোদৰদেৱৰ উপদেশ, 'আপুনিও স্নান সন্ধ্যা পূজা আচৰিবা।' নৈমিত্তিক কৰ্মৰ ভিতৰত দুৰ্গা-পূজা আদি দামোদৰদেৱে স্বীকাৰ কৰিছেনেকি? পৰীক্ষিত বজাই যেতিয়া দেৱী পূজা কৰি বলি দিবলৈ কঠোৰ আদেশ পঠালে, শ্ৰীদামোদৰে সমান কঠোৰভাবে ধোপধৰাক ক'লে,—

শুনিয়েক ৰাজদূত আমাৰ বচন।

তিনিও লোকৰ যিটো লক্ষ্মী-নাৰায়ণ ॥

তাত পৰ আন কোন পাৰৌ পূজিবাক।

বলিব লগত যদি কাটয় আমাক ॥

মোৰ গল উপৰ বলিৰ গল তল।

কাটা যদি আছয় তোহোৰ গায়ে বল ॥

ৰজাৰ পাশক যাইবো নকৰিবো পূজা।

হৰি বিনে আছয় মোৰ কোন দশভূজা ॥ বা.

ভট্টদেৱে ব্যক্তিগতভাৱে সন্ধ্যা-গায়ত্ৰী, হৰি-অৰ্চন আদি নিষ্ঠাৰে পালিছিল; কিন্তু সন্ত্ৰৰ আনুষ্ঠানিক ধৰ্ম আছিল বাৰ প্ৰসঙ্গ—গীত, নাম, গীতা-ভাগৱত-ব্যাখ্যা আদি। গতিকে, দামোদৰদেৱ ভট্টদেৱৰ

অভিপ্ৰেত আৰু প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম হ'ল অব্যভিচাৰিণী ভক্তি বা একশৰণ নামধৰ্ম্ম।

ৰজাৰ তাড়নাত সন্ত এবাৰ আগতে দামোদৰদেৱৰ উপদেশ,—

অন্ত দেৱ নভজিবা তন্ত্ৰ জোহ নাচৰিবা
কৰিবাহা শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন। বা.

‘ভক্তিৱিৱেক’ত কবিৰত্নই এটি সিদ্ধান্ত দিছে,—

অতঃ সকামো নিকামো ভক্তিকামোহপ্যেকশৰণতয়া ভগৱন্তম্ভৈ
ভজেন্দ্ৰিতি ৱিধিবা ক্যমাৱিক্ৰবোতি শুকঃ,—

অকামঃ সৰ্বকামো বা মোক্ষকাম উদাৰধীঃ।

তীৰ্ণেণ ভক্তিযোগেন ভজেত পুৰুষঃ পৰম্ ॥

অকাম একান্তভক্তঃ, তীৰ্ণেণ ব্যভিচাৰদোষবহিতেন। এবং
নানারাকৈৰ্য্যমেকং শৰণং যাহীতি যত্নতঃ তৎ প্ৰাপ্তম্ ॥

‘গীতা-কথা’তো (৯.১২) আছে, শ্ৰীকৃষ্ণই আক্ষেপ কৰিছে,—

মোত অন্ত দেৱতান্তৰক শীঘ্ৰফলপ্ৰদ মানি, বিফল আশা কৰি,
ব্যৰ্থ কৰ্ম্মসৰ আচাৰি, ফলশূন্য কৃতকাৰিত জ্ঞানক অভ্যাসি, বিক্ষিপ্ত-
চিত্ত হয়। কানক্ৰোধাদিয়ুক্ত বুদ্ধিভংগকৰ অন্তৰ ৰাক্ষসৰ হেন ৰাজস
তামস স্বভাৱক আশ্ৰয় কৰি মোক আদৰ নকৰে।

কবিৰত্নদেৱৰ বৈদান্তিক আলোচনা-ধাৰাব বিষয়ে ইয়াত বিশেষ
আলোচনা কৰা নগ'ল; টোকা-সমূহত সেই সম্পৰ্কে যথেষ্ট ইঙ্গিত
পোৱা যাব।

কবিৰত্নৰ কথাশৈলী

‘ভাগৱত-কথা’, ‘গীতা-কথা’, ‘ৰত্নাকৰ-কথা’ আদি নামকৰণত
‘কথা’ আখ্যা মন কৰিব লগীয়া। সংস্কৃতত কথা নামে এশ্ৰেণী সাহিত্য
আছে; তাত ৰসযুক্ত বিষয়-বস্তু গঢ়ত ৰচনা কৰা হয়, আৰু ঠায়ে

ঠায়ে ছন্দৰো প্ৰয়োগ ঘটে। আৰম্ভণিতে পঢ়ত নমস্কাৰ কৰি খলৰ
বৃত্তান্ত কীৰ্ত্তন কৰি যোৱা হয়। কথাৰ প্ৰখ্যাত উদাহৰণ কাদম্বৰীকথা।

কথায়্যং সবসং ৰস্ত গঠৈবৈৱ ৱিনিৰ্মিতম্।

কচিদন্ত ভৱেদাৰ্থা কচিদ্ধৰ্ম্মাপৰক্ৰুকে ॥

আদৌ পঠৈৰ্নমস্কাৰঃ খলাদেৱ্তীৰ্ত্তনম্ ॥

(সাহিত্য-দৰ্পণ)

কথাৰ এই সংজ্ঞাৰ লগত ভট্টদেৱ আদিৰ নামকৰণৰ কোনো সম্পৰ্ক
নাই। বৰং তেওঁলোকৰ ‘কথা’ শব্দৰ অৰ্থ স্পষ্ট হয় গোপালচৰণৰ
‘কথাবন্ধ’ শব্দৰ ব্যৱহাৰৰপৰা (সেহি ৰত্নাকৰৰ প্ৰযত্ন কৰিয়া কথাবন্ধ
নিবন্ধিবো); বামৰায়চৰিততো ‘কথাবন্ধ’ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ মন কৰিব
লগীয়া (কথাবন্ধে একখণ্ড ভাগৱত কৰা)। ‘কথা’ শব্দই সহজভাৱে
‘কথাবন্ধ’ বা গঢ় ৰচনা বুজাইছে। ইয়াৰ সমান্তৰালভাৱে ‘পদ’ আৰু
‘পদবন্ধ’ শব্দৰ প্ৰয়োগো বিৰল নহয়। কিন্তু এটা বিষয়ত ‘ভাগৱত-
কথা’ৰ লগত সংস্কৃতৰ ‘কথা’ৰ সাদৃশ্য আছে—ঠায়ে ঠায়ে তাৰ
কবিত্বময় বিষয় আৰু ছন্দস্পন্দযুক্ত ভাষা।

কথাবন্ধ-ৰূপেই ‘ভাগৱত-কথা’, ‘গীতাকথা’ৰ অসমীয়া সাহিত্যত
আটাইতকৈ বেছি মূল্য। ভট্টদেৱৰ ভাষা আৰু কথা-শৈলী বিশেষ
অধ্যয়নৰ বিষয়। ভাষাতত্ত্বৰ পণ্ডিত ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিয়ে
লিখিছে, “ইমান দিনৰ আগতে কথা-শৈলীৰ এক নমুনা দাঙি ধৰা
হিছাপে আদৰণীৰ হ’লেও এই কথাবুৱাদত ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টিকোণৰ
পৰা চালে বিশেষত্ব প্ৰায় নোহোৱাৰ দৰে। শব্দচয়ন সংস্কৃতীয়া
শব্দেৰে ভাৰাক্ৰান্ত, আৰু ভাষাটোও মাজে মাজে কথ্য ৰূপক বাট
এৰি দিয়া পঢ়লেখকসকলৰ ভাষাতকৈ বহুতগুণে কম ঘৰুৱা।
বৈয়াকৰণ ৰূপবিলাকেও আধুনিকতাৰ ফালে সবলীকৰণ নেদেখুৱায়।
গতিকে এই গঢ়ই তৎকালীন কথিত ভাষাৰ কোনো ধাৰণা নিদিয়ৈ।”

ভাষাৰ ফালৰপৰা এইখিনি কথা প্ৰণিধানযোগ্য। ১৯৪৭ চনত গুৱাহাটীত দিয়া এটি বক্তৃতাত ডক্টৰ বেণীমাধৱ বৰুৱাই ‘গীতা-কথাৰ’ বচনা-শৈলীৰ ফালে দৃষ্টি কৰি কৈছিল যে, পুথিখন গছ লেখা নহয়, বৰং ছন্দ-স্পন্দ-যুক্ত বচনাহে; তাত গছৰ বাক্য-প্ৰণালী নাই। তেখেতৰ মতে প্ৰথম অসমীয়া গছ আমি পাওঁ বুৰঞ্জীবোৰত; বুৰঞ্জীৰ গছ সবল, প্ৰত্যক্ষ আৰু প্ৰাঞ্জল। বুৰঞ্জীৰ লগতে ডক্টৰ বৰুৱাই আগ বঢ়োৱা এই সন্মান অৱশ্যে কথাচৰিতবোৰেও পাব পাৰে। কিন্তু ভট্টদেৱৰ ভাষা আৰু কথা-শৈলী বিচাৰ কৰাৰ আগতে কেইটামান কথালৈ চকু দিব লগীয়া।

পুৰণি অসমীয়া কথা-সাহিত্যক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি,— আদৰ্শবাদী আৰু বাস্তৱবাদী। প্ৰথম ভাগত ‘ভাগৱত-কথা’, ‘গীতা-কথা’, ‘বত্ৰাকৰ-কথা’, ‘ৰামায়ণ-কথা’, ‘ক্ৰিয়াযোগসাৰ-কথা’ আদি ধৰ্ম্ম-পুথিৰ অনুবাদ আদি, আৰু দ্বিতীয় পৰ্যায়ত কথা-গুৰুচৰিতসমূহ, ‘হস্তী-বিছাৰ্গ’ আদি ব্যৱহাৰিক বিষয়ৰ পুথি, ‘হস্তমুক্তাৱলী’ৰ নিচিনা ললিতকলাৰ পুথিৰ অনুবাদ আদি, আৰু বিশেষকৈ বুৰঞ্জীসমূহ ধৰিব পাৰি। পিছৰ ভাগত গুৰু-চৰিত আৰু বুৰঞ্জীবোৰৰ নিজস্ব এক ধাৰা আছে; সিবোৰৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ বিশেষত্ব কথিত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ। অকল সেয়ে নহয়,—ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক সংস্কৃতিৰ দুটি সম্ভ্ৰান্ত কেন্দ্ৰৰ মাৰ্জিত ভাষাৰূপ তাত ব্যৱহৃত হৈছে। প্ৰকৃত আধুনিক গছৰ জন্মৰ ঐতিহ্য গঠনত এই দুই ধাৰা কথা-সাহিত্যৰ কীৰ্ত্তি মহান। কথা-শৈলীৰ প্ৰকৃত ৰূপ বিকশিত হয় তাৰ প্ৰত্যক্ষবোধতা, প্ৰাঞ্জলতা আৰু আধুনিকতাত। এই দুই ধাৰা অসমীয়া কথা-সাহিত্যৰ জন্ম ধৰ্ম্মপুথিৰ গছৰ জন্মৰ প্ৰায় সমসাময়িক, যদিও প্ৰথম কথা-চৰিত বা বুৰঞ্জীৰ তাৰিখ নিৰ্ণীতভাৱে কোৱা বৰ্ত্তমানে টান।

গুৰুচৰিত আৰু বুৰঞ্জীৰ গছৰ ভাষাৰ লগত অমিল ‘ভাগৱত-কথা’ আদি ধৰ্ম্মপুথিৰ গছৰ ভাষাৰ মিল তদানীন্তন ধৰ্ম্মপুথিৰ পদবন্ধৰ লগত। তাৰ আগতে অসমীয়া গছৰ আৰ্হি আছিল শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ আদিৰ

নাটৰ সূত্ৰকথা আৰু পাত্ৰৰ বচনসমূহ। কিন্তু নাটৰ অন্তৰ্গত গীত আৰু বৰগীতবোৰৰ দৰে এই গছৰ ভাষা কাব্যস্থলভ আৰু এক কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষাৰূপ। এইটো সঁচা যে এই ভাষাৰূপৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰাকৃতস্থলভ ভগা ভগা শব্দৰ মাধুৰ্য্যত আৰু ব্ৰজধাম আৰু মিথিলাৰ ভাষাৰ কৃত্ৰিম অথচ পৱিত্ৰ স্পৰ্শত। হয়তো ইয়াৰ সংৱেদনশীলতাৰ পৰিসৰৰ বহল সম্ভাৱনাও শঙ্কৰ-মাধৱে কামনা কৰিছিল। কিন্তু যেতিয়া দামোদৰ গুৰুৱে কবিবত্ৰৰ ওপৰত ভাগৱতৰ কথাবন্ধ কৰাৰ দায়িত্ব আৰোপ কৰিলে, তেওঁৰ পক্ষে এই নাটকীয় ভাষা গ্ৰহণ কৰাটো সম্ভৱ নাছিল, কাৰণ মৈথিলী, ব্ৰজভাষা বা খড়ীবোলীৰ লগত তেওঁৰ প্ৰত্যক্ষ পৰিচয় নাছিল, অকল শঙ্কৰ-মাধৱে লিখা কথাখিনিৰ আদৰ্শতে এটা কৃত্ৰিম ভাষাত বিৰাট ভাগৱতখন ভাঙি উলিওৱা কঠিন। আনফালে, বুৰঞ্জী বা কথাচৰিতৰ দৰে কথিত ভাষাত ভাগৱত লিখাও উদাত্তক অৰ্বাচীনলৈ নমাই পুণ্যবস্ত্ৰদুষক অধৰ্ম্ম (sacrilege) কৰা বুলিও কোনো লোকে ল’ব পাৰে। তৃতীয়তে, অসমীয়াত আন কোনো কথা-সাহিত্যৰো আদৰ্শ তেতিয়া সম্ভৱতঃ নাই; কবিবত্ৰৰ পূৰ্বৰ লেখকসকলে ছন্দতেই তেওঁলোকৰ ভাৰত-ৰামায়ণ, পুৰাণ-ভাগৱত বচনা কৰিছে। কিন্তু এই তৃতীয় আপত্তিতে কবিবত্ৰই তেওঁৰ সমস্তাৰ নিষ্পত্তি দেখা পালে। মাধৱ কন্দলি, হেম সৰস্বতী, শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলি আদিৰ লেখাৰ যোগেদি এক সাহিত্যিক ভাষা-পৰম্পৰা গঢ় লৈ উঠিছিল, কবিবত্ৰই ব্ৰজবুলিৰ দৰে আচছৱালৈ নগৈ বা অৰ্বাচীনলৈও নানামি এই ভাষা-পৰম্পৰাকে তেওঁৰ মাধ্যম-ৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে। গতিকে, ভাষাবিষয়ত তেওঁ নৱোন্মেষ নঘটালে, সঁচা; কিন্তু তেওঁৰ কৃতিত্ব পুৰণি ভাষা-পৰম্পৰাৰে নয়া প্ৰয়োগত।

ভাষাৰ আভিধানিক আৰু বৈয়াকৰণ ৰূপত ডক্টৰ কাকতিয়ে আঙুলিয়াই দিয়া দৰে, কবিবত্ৰৰ কথা-বচনাৰ অভিনৱত্ব নাই। কাকতিয়েই অৱশ্যে দেখুৱাইছে যে কবিবত্ৰৰ বচনাত প্ৰথম পুৰুষৰ ভৱিষ্যত কালত ‘বো’ প্ৰত্যয়ৰ লগে লগে আধুনিক ‘ম’ প্ৰত্যয়ৰো

প্ৰয়োগ হৈছে; আৰু 'ওহো', 'লোহো', 'বোহো', 'আহা', 'লাহা', 'বাহা', 'লিহি', 'বিহি' আদি সম্প্ৰসাৰিত ধাতু-প্ৰত্যয়ৰ ৰূপবোৰ গছত অনাৱশ্যক দেখি সঙ্কুচিত কৰা হৈছে। এই ছটা বিষয়ৰ বাহিৰে আনবোৰ বিষয়ত ভট্টদেৱৰ ভাষা শঙ্কৰ-মাধৱৰ ভাষাবপৰা পৃথক নহয়।

ভট্টদেৱৰ ভাষা 'সংস্কৃতীয়া' শব্দেৰে ভাৰাক্ৰান্ত হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ তেওঁ আছিল গীতা-ভাগৱত আদি সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ অগাধ পণ্ডিত। বিশেষৰূপে, সিৰোৰ শাস্ত্ৰৰ গছত লিখা টীকা-ভাষ্যৰ যুক্তিবল্লল বাক্য-প্ৰণালীৰ মোহৰ প্ৰভাৱ তেওঁৰ ওপৰত আছিল, আৰু তাৰ কথা-বীতিৰ লগত সংযুক্ত বিশেষ অৰ্থব্যঞ্জনা-(connotation) যুক্ত শব্দবপৰা তেওঁৰ মন আঁতৰাই অনা টান হৈ পৰিছিল। সংস্কৃত মূল আৰু টীকাৰ অনুবাদত সংস্কৃত শব্দৰ খুন্দাও সহজতে পৰে। এনে সংস্কৃতীয়া শব্দ-সম্ভাৰৰ লগত জতুৱা আৰু ঘৰুৱা শব্দ বা খণ্ডবাক্য বেঙাই থাকিব বুলিয়ে তেনে শব্দ বা খণ্ডবাক্যৰ প্ৰয়োগ প্ৰায় নাই। গীতা বৰ সহজ কথা-বস্তৰ গ্ৰন্থ নহয়, ভাগৱতৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বমূলক অংশবোৰো কোমল পদাৰ্থ নহয়। এইবোৰ কথা ভাষাত লিখিব লগীয়া হোৱাত শ্ৰীধৰস্বামী আদিৰ টীকাৰ সঘন সহায় লোৱাত তেওঁ পাৰিভাষিকৰ কটুতা আৰু সংস্কৃতৰ বাক্য-গাঁঠনিৰ মেৰ-পাকৰো হাত সাৰিব নোৱাৰিলে। ইয়ে তেওঁৰ লেখাসমূহ জনপ্ৰিয় নোহোৱাৰ ঘাই কাৰণ; ইবোৰৰ তুলনাত শঙ্কৰ, মাধৱ, কন্দলি আৰু গোৱিন্দ মিশ্ৰৰ পদবন্ধ গীতা-ভাগৱতৰ ঠায়ে ঠায়ে ভাষাৰ ঘৰুৱা পৰিৱেশ আৰু ছন্দৰ সংৱেদনশীলতাই তেওঁলোকৰ ৰচনাৱলী সৰ্বজনন সম্প্ৰতি কৰি তুলিলে। এই যুগ-টোৱেই সংস্কৃতৰ বন্ধ পানীৰপৰা আঁতৰি ভাষাৰ 'বহতী নদী'ৰ ক্ৰিয়া-শীলতা অনুভৱ কৰাৰ যুগ।

কথা-শৈলীৰ ফালৰপৰা চকু দিব লগীয়া আন এটি কথা ভাগৱত-

৫ ভট্টদেৱৰ ভাষাৰ আভিধানিক আৰু বৈয়াকৰণ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে উক্ত বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাৰ 'অসমীয়া কথা-সাহিত্য' (পুৰণি ভাগ) চাওক।

পুৰাণৰ কবিত্বময়তা। হিব্ৰু ভাষাবপৰা ইংৰাজীলৈ বাইবেল ভাঙি উলিয়াওঁতে মূলৰ হিব্ৰু কবিত্বৰ পৰশত ইংৰাজী বাইবেলৰ ভাষাও হ'ল কাব্যমূল্য। যুক্তিতকৈ আৱেগৰ হেচা অধিক হোৱা কাৰণে কাৰ্লাইলৰ *French Revolution*-ও হ'ল কাব্যোপম গছ। ভক্তিৰ দৰে আৱেগময় ধৰ্ম্মৰ মূলশাস্ত্ৰ ভাগৱত-পুৰাণ কবিতা-সমাগম-বল্লল। তেনে এখনি শাস্ত্ৰ গছ কৰি লিখিলেও তাৰ কবিতাৰ প্ৰবাহ ব্যাহত হ'ব নোৱাৰে স্বাভাৱিকতে। যুক্তি-প্ৰথিত সংস্কৃত টীকা আৰু কটু পাৰিভাষিকৰ প্ৰভাৱ, আৰু আৱেগ-প্ৰথিত ছন্দস্পন্দ, দুইটাবে সংমিশ্ৰণ সকলো ঠাইতে সম্ভৱ নহ'লেও সিহঁতৰ সহায়স্থান অসম্ভৱ নহয়। বিষয়-বস্তু আৰু প্ৰকাশ-শৈলীৰ সমন্বয়ৰ চেষ্টা কবিবত্ৰৰ ৰচনাৰ এটি বিশেষত্ব।

কবিবত্ৰৰ বস্তু-গ্ৰহণৰ পদ্ধতি, সংক্ষেপকৰণ, শ্ৰীধৰস্বামীৰ যুক্তি-প্ৰথিত বাক্যাৱলীৰ প্ৰভাৱ, আৰু এই সকলোবোৰৰ ফল-স্বৰূপে তেওঁৰ গছশৈলীৰ ৰূপ বুজিবলৈ তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱতৰ সপ্তম অধ্যায়ৰ প্ৰথমৰ অংশ লোৱা হওক। ইয়াত মূলৰ ১৪টি শ্লোক আৰু শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকাৰ সাৰ গ্ৰহণ কৰি কবিবত্ৰই মুঠ ১১ শাৰী কথা লিখিছে। মূল ভাগৱত-পুৰাণ—

শ্ৰীশুক উৱাচ ॥ এৱং ক্ৰৱাণং মৈত্ৰেয়ং দ্বৈপায়নমুতো বুধঃ ।

প্ৰীগয়ন্বিৰ ভাৰত্যা ৱিহুবঃ প্ৰত্যভাষত ॥ ১

ৱিহুব উৱাচ ॥ ব্ৰহ্মন্ কথং ভগৱতশ্চিন্মাত্ৰস্তাৱিকাবিণঃ ।

লীলয়া চাপি যুজ্যেবম্বিশুৰ্ণশ্চ গুণাঃ ক্ৰিয়াঃ ॥ ২

ক্ৰীড়ামুত্তমোহৰ্ত্তশ্চ কামশিক্ৰীড়িবাত্ততঃ ।

স্বতন্ত্ৰপুণ্ড চ কথং নিৰন্ত্ৰস্ত সদান্বনঃ ॥ ৩

অশ্ৰাক্ষীদভগৱান্ ৱিখং গুণমব্যায়মায়া ।

তয়া সংস্থাপয়ত্যেতদ্ভুয়ঃ প্ৰত্যভিধাশ্ৰতি ॥ ৪

দেশতঃ কালতো যোহসারৱস্থাতঃ স্বতোহহৃততঃ ।

অৱিলুপ্তাৱবোধাত্মা স যুজ্যেতাজয়া কথম্ ॥ ৫

ভগৱানেক ঐৱেব সৰ্বক্ষেত্ৰেবৃস্থিতঃ ।

অমৃতা দুৰ্ভগত্বং বা ক্ৰেশো বা কৰ্মতিঃ কৃতঃ ॥ ৬

এতন্নিম্নে মনো বিদন্ থিততেহজ্ঞানসংকটে ।

তন্নঃ পৰাণুদ ৰিভো কশ্মলং মানসং মহৎ ॥ ৭

শ্রীশুক উবাচ ॥ স ইথং চোদিতঃ ক্ষত্ৰা তত্ত্বজিজ্ঞাসুনা মুনিঃ ।

প্রত্যাহ ভগৱচ্চিত্তঃ স্ময়ম্মিৱ গতস্ময়ঃ ॥ ৮

মৈত্ৰেয় উবাচ ॥ সেয়ং ভগৱতো মায়া যময়েন ৰিক্কদ্যতে ।

ঈশ্বৰস্ত ৰিমুক্তস্ত কাৰ্পণ্যমূত বন্ধনম্ ॥ ৯

যদৰ্থেন ৰিনাহমুখ্য পুংস আশ্লৰিপৰ্যয়ঃ ।

প্রতীয়ত উপদ্রষ্টুঃ শ্বৰিশ্বেদনাদিকঃ ॥ ১০

যথা জলে চন্দ্ৰমসঃ কম্পাদিস্তৎকৃতো গুণঃ ।

দৃশ্যতেহসন্নপি দ্রষ্টুৰান্ননোহনান্ননো গুণঃ ॥ ১১

স রৈ নিবৃতিধৰ্মেণ ৰাস্তদেৱান্নকম্পয়া ।

ভগৱন্তুক্তিযোগেন ৰিবোধেন শনৈৰিহ ॥ ১২

যদেদ্রিয়োপবানোহথ দ্রষ্টাশ্চানি পৰে হৰৌ ।

ৱিলীয়ন্তে তদা ক্ৰেশাঃ সংস্পৃশ্তস্তেৱ কৃৎসনঃ ॥ ১৩

অশেষসংক্ৰেশসং ৰিধন্তে গুণান্নরাদঃ শ্ৰৱণং মুৰাৰেঃ ।

কৃতঃ পুনন্তচ্চৰণাবৰিকপবাগসেৱাৰতিবান্নলকা ॥ ১৪

শ্রীধৰ স্বামীৰ টীকা —

অথ তে ভগৱল্লীলা বোগমায়াপবৃংহিতাঃ ইত্যাদিনা মায়াগুণৈল্লীলয়া ভগৱান্ স্বষ্ট্যাদি কৰোতীত্যেৱং ক্ৰৱাণং ভাৰত্যা প্রাৰ্থনাকপয়া শ্রীণয়ম্মিৱেত্য-
তিপ্রায়াজ্ঞানেনাক্ষেপাৎ ॥ ১ ॥ নিৰ্ৱিকাৰস্ত ক্ৰিয়া নিগুণস্ত চ গুণাঃ কথং
লীলয়েত্যুক্তিঃ প্রয়োজনাতাৱং পৰিহৰতি । ন ৰন্তৰিবোধমিতি ভাৱঃ ॥ ২ ॥
অৰ্ভকৱল্লীলাপি ন যুজ্যতে ৰৈবম্যাদিত্যাহ । ‘‘অৰ্ভকস্ত ক্রীড়ায়াং প্রবৃতিহেতুঃ
কামোহস্তি অতাতস্ত ৰন্তবৃত্তেণ বালান্তবপ্রৱৰ্তনেন বা তস্ত ক্রীড়েচ্ছা ভৱতি
ঈশ্বৰস্ত তু স্বতন্ত্ৰপুস্ত কথং কামোহততঃ সদা নিবৃত্তস্ত চাসঙ্গাদিতীয়স্ত
কথমততশ্চিক্রীড়িবেত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥ যচ্চোক্তম্ ‘স্ববন্ বিশ্বস্বজামীশো ৰিজ্ঞাপিত-
মধোক্ষজঃ’ ইত্যাদিনাৰিছোপাধেৰ্জীৱস্ত ভোগাৰ্থমীশ্বৰঃ স্বষ্ট্যাদি কৰোতীতি
তদপ্যাক্ষেপ্তমহুৱদতি । অস্মাক্ষীদিতি । গুণময়ী আশ্লনো জীৱস্ত কতৃত্ব-

ভোক্তৃহাদিমোহোৎপাদিকা বা মায়া তয়া সৃষ্টৱান্ । ... অতো ভগৱতো মায়া
মায়াইনামপি মোহিনী ইতি । সংস্থাপয়তি পালয়তি প্রত্যভিধাস্তি প্রাতি-
লোম্যেন তিবোহিতং কবিষ্যতি ॥ ৪ ॥ এতচ্চ জীৱন্তাৱিছাশ্ৰয়ত্বে ঘটতে ন তু
তৎ সম্ভৱতীত্যাহ । দেশত ইতি । যোহসৌ দেশাদিভিৰল্লুপ্তাৱবোধ আশ্রা
জীৱঃ ব্ৰহ্মস্বকপত্বাৎ স কথমজয়াৱিছয়া যুজ্যেত ? তত্র দেশতো দীপপ্রভায়া
ইৱ লোপো নাস্তি সৰ্ৱগতত্বাৎ । ন কালতো ৰিহ্যত ইৱ নিত্যত্বাৎ । নাৱস্থাতঃ
স্মৃতিৱদৱিক্ৰিয়ত্বাৎ । ন স্বতঃ স্বপ্নৱং সত্যত্বাৎ । নান্ততো ঘটাদিৱদদ্বিতীয়ত্বাৎ ।
এৱমেতৈৱস্ত বোধো ন লুপ্যতে স কথমজয়া যুজ্যেত অজা চাত্ৱাৱিছৈৱ
ন মায়া তন্তা অৱবোধেন ৰিবোধাতাৱাৎ ॥ ৫ ॥ কিঞ্চ ব্ৰহ্মকপত্বাদেৱ জীৱস্ত
সংসাৰোহপি ন ৰিহত ইত্যাক্ষিপতি । সৰ্বক্ষেত্ৰেবৃস্থিতো ভোক্তাপি ৰন্ততো
ভগৱানেৱ চিহ্নপত্বেন তদ্যতিবেকাভাৱাৎ । এৱং চ সত্যমুখ্য জীৱস্ত দুৰ্ভগত্ব-
মানন্দাদিভ্ৰংশঃ কৰ্মতিৰ্হেতুভূতৈঃ ক্ৰেশো বা কৃতঃ কৰ্মসদ্বন্ধাতাৱাৎ । অন্তথা
ঈশ্বৰস্তাপি তৎপ্রসঙ্গঃ স্মাদিতি ভাৱঃ ॥ ৬ ॥ অজ্ঞানমেৱ সংকটং দুৰ্গং তস্মিন্
তন্মানসং কশ্মলং মোহং পৰাণুদাপাকু ॥ ৭ ॥ ... ৮ ॥ ভগৱতোহচিত্ত্য-
শক্তেৰীশ্বৰস্ত সেয়ং মায়া নয়েন তৰ্কেণ ৰিক্কদ্যত ইতি যৎ তৰ্কৰিবোধমেৱান্ন-
ৱদতি । ৰিমুক্তস্তেৱ পুংসোহৱিছয়া বন্ধনং কাৰ্পণ্যং চেতি ॥ ৯ ॥ অত্রোদাহ-
ৰণমাহ । যৎ যথা অৰ্থেন শিৱশ্বেদাদিনা ৰিনাপ্যুপদ্রষ্টুঃ স্বপ্নসাক্ষিণো মমেদং
শিৱশ্চিন্নমিত্যান্নৰিপৰ্যয়ঃ কেৱলং মূৰ্ধৈৱ প্রতীয়তে তদ্বৎ ॥ ১০ ॥ তৰ্হীশ্বৰস্তাপি
কিং ন প্রতীয়তে তত্রাহ । যথা জলে প্রতিবিম্বিতস্তেৱ চন্দ্ৰমসো জলোপাধিকৃতঃ
কম্পাদিৱমো দৃশ্যতে ন ত্বাকাশে স্থিতস্ত । তথানান্ননো দেহাদেৰ্ধমোহসন্নপি
তদতিমানিনো দ্রষ্টুৰান্ননো জীৱন্তেৱ নত্বীশ্বৰস্তেত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥ তন্নিবৃত্তুপায়মাহ ।
স রৈ অনান্ননো গুণো নিবৃতিধৰ্মেণ ৰাস্তদেৱান্নকম্পা তয়া চ তস্মিন্ ভক্তি-
যোগন্তেন তিবোধন্তেহদৃশ্যো ভৱতি । শনৈৰিত্যনেন সাধনান্নসাৰেণেত্যুক্তম্ ॥ ১২ ॥
তৰ্হি সৰ্ৱানৰ্থনিবৃতিঃ কদেত্যপেক্ষায়ামাহ । যদেদ্রিয়ানামুপবানো নৈশ্চল্যং,
ক দ্রষ্টৱান্নন্তৰ্যামিকপে । ... ১৩ ॥ ভক্তিযোগেন ক্ৰেশনিবৃতিং দৰ্শয়তি ।
... ১৪ ॥

শ্রীধৰস্বামীৰ যুক্তি-তৰ্কৰ দ্বাৰা বস্ত-প্রতিপাদন ক্ষমতা অসীম ।
ভাগৱতৰ মতৰ বিৰোধ-নিবৃতি আৰু শ্লোকৰপৰা শ্লোকান্তৰলৈ ভাৱ-
সঙ্গতিৰ নিবিড়তা স্থাপন তেওঁৰ চিন্তা তথা ৰচনা-শৈলীৰ মনোৰম

বিশেষত্ব। ভাগৱতৰ উপবোধিত চৈধ্যটি শ্লোকৰ ব্যাখ্যাত ক'ব লগীয়া সকলো কথা আৰু সমাধান কৰিব লগীয়া প্ৰায় সকলো প্ৰশ্নৰ সমাধান তেওঁ টীকাত দিছে। ইয়াৰ পিছত কবিত্বৰ বা নতুন কথা ক'ব লগীয়া কি থাকিব পাৰে? গুৰুজনৰ 'সংক্ষেপ কৰিয়া সাৰ মাত্ৰ লৈয়া কৰা কথা কবিত্ব', এই উপদেশ মনত ৰাখি তেওঁৰ কৰ্তব্য মাত্ৰ 'ভাৱাৰ্থদীপিকা'ৰ পোহৰত ভাগৱতৰ কথাখিনি যথাসম্ভৱ পৰিষ্কাৰ কৰি চমুতে 'সাবোদ্ধাৰ' প্ৰকাশ কৰা। এইটি বৰ সহজ কাম নহয়। চিন্তাশীল মনে চিন্তাৰ আঁত মাৰি কথা কোৱাৰ প্ৰলোভনৰ হাত সৰা টান। আনফালে, মূল কথাখিনিৰ আঁত ছিগিবলৈ দিয়াও বাঞ্ছনীয় নহয়। এইবোৰ সমস্তাৰ মাজত কবিত্বই কেনেকৈ মধ্যম পন্থা অৱলম্বন কৰিছে, মন কৰিব লগীয়া।—

বিহুবে পুছন্ত, হে মৈত্ৰেয়, নিগুণ ভগৱন্তৰ গুণময় সৃষ্টি আদি লীলা কেমনে হয়? তুমি কহিছা, মিছা জীৱৰ অৰ্থে কবন্ত। সিও নঘটে। দেশ-কালাদিয়ে অলুপ্তবোধ ব্ৰহ্ম-ৰূপ জীৱৰ কেনে অবিজ্ঞাময় সংসাৰ হয়, মোৰ এই মনৰ সংশয় দূৰ কৰা।

মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, জানা বিহুৰ, এইতো হবিব মায়া। ই বিচাৰ নহে, যাত হন্তে মিছা সংসাবো জীৱত লক্ষি, যেন স্বৰূপ আপুনাৰ শিব আপুনি ছেদ দেখি। বোলা যদি, ঈশ্বৰত কেনে নেদেখি, আত দৃষ্টান্ত শুনা,—যেনে চন্দ্ৰৰ প্ৰতিবিম্বতেনে কম্পাদি গুণ দেখি, বিম্বত নেদেখি, তেনে জীৱৰেই সংসাৰ, ঈশ্বৰ নাই। এতেকে ঈশ্বৰত তত্ত্ব কৰিলে আপুনি সংসাৰ শুচে। বুলিবা কেতিয়া শুচিৰে? তাত শুনা।

ইয়াত 'সিও নঘটে', 'বোলা যদি', 'আত শুনা', 'এতেকে,—এই খণ্ডবাক্যবোৰে বিবোধ-নিৰাৰণ, সংশয়াত্মক প্ৰশ্নৰ উপস্থাপন, সংশয়-নিবৃত্তি আৰু উপসংহাৰ আদি চিন্তাৰ বাদাত্মক গতি নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে ইয়াত ব্যাখ্যামূলক (expository) কথাশিল্পীৰ গুণো হৈছে নৈৰ্যাতকিকভাৱে বাদাত্মক আৰু প্ৰত্যয়কাৰী (argumentative,

persuasive)। মূলৰ বা শ্ৰীধৰস্বামীৰ অনেক কথা ভট্টদেৱে সন্নিৱেশ কৰিব পৰা নাই, কাৰণ 'বিস্তৰ পাত' নলগাকৈ তেওঁ ভাগৱত-কথা লিখি উলিয়াব লাগিব। কোনো কোনো ঠাইত এই সংক্ষেপকৰণে উপপাদ্য বিষয়টো বুজাও পাঠকৰ কাৰণে কঠিন কৰি তুলিছে; ঠায়ে ঠায়ে মূল কথাবোৰৰ আভাস (gist) মাত্ৰ দি গৈছে। এনেবোৰ ঠাইতে শৈলীৰ নীৰস কঠোৰতাই দেখা দিছে, যদিও সি তেওঁৰ সমূলি ঈপ্সিত নহয়।

কথা কোৱাটো যদি এটি নিয়মিত কলা হয়, তেনেহ'লে তাক স্তৱলাকৈ কোৱাটো নিশ্চয় প্ৰশংসনীয়। কিন্তু কবিতাৰ ছন্দপতন যেনেকৈ ৰসভঙ্গৰ লক্ষণ, কথা-শৈলীত ছন্দপ্ৰয়োগ, বিশেষকৈ সচেতনভাৱে ছন্দপ্ৰয়োগ, সমালোচকসকলৰ অপ্ৰিয়। আমাৰ দিনতে লম্বোদৰ বৰা আদিয়ে ধ্বনিপ্ৰৱাহযুক্ত মঞ্জুল গতোৰে আমাৰ মৰম লগাইছে; আন ভাল ভাল কথাকাৰৰ ৰচনাতো মাজে সময়ে ছন্দৰ হিল্লোল আমাৰ কাৰণে আমনি লগা নহয়। আনফালে, ভট্টদেৱৰ কথাবন্ধ আধুনিক গদ্য-শৈলীৰ প্ৰতি প্ৰযত্ন নহয়। বৰং তেওঁৰ কথাবন্ধই, সংস্কৃত কথা-নামক ৰচনা আৰ্য্য আদি ছন্দলৈ মাজে মাজে বাগৰি যোৱাৰ দৰে, অকপট ছন্দধ্বনি অৱলম্বন কৰিছে, আন কি, গদ্যৰ বৰ্জিত অন্ত্যানুপ্ৰাসো দেখা-দেখিকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে। তৃতীয় স্কন্ধৰ ২৮শ অধ্যায়ত 'ইন্দ্ৰিয় মম নিয়মি হৃদয়ত হৰিব ৰূপ চিন্তিব', এই নিৰ্ভুল গদ্যৰ পিছত 'কেমন ৰূপ' বুলি প্ৰশ্ন কৰি ভট্টদেৱে একাৱলী আবন্ত কৰিছে,—

শ্ৰাম-সুন্দৰ । পীতাম্বৰ ॥ প্ৰসন্ন-বদন । কমল নয়ন ॥

নাসা তিলকুল । অধৰ বাতুল ॥ মুখে মন্দ হাস । কটাক্ষ-বিলাস ॥

পৰম নিকজ । চাক চতুৰ্ভুজ ॥ শৰ্ম্ম-চক্ৰধৰ । গদা-পদ্ম-কৰ ॥

সৰ্ব্বাঙ্গে সুন্দৰ । ৰূপ মনোহৰ ॥ কিৰীটিৰ কান্তি । অলকাৰ পান্তি ॥

কৰ্ণত কুণ্ডল । শোভে গণ্ডস্থল ॥ কৌন্তভ কণ্ঠত । শ্ৰীৰংস বক্ষত ॥

বনমালাচয় । ভ্ৰমৰে বঞ্জয় ॥ অঙ্গদ বলয় । বাহত শোভয় ॥

মেথলা কটিত । কিঙ্কিনী-বস্ত্রিত ॥ চবণ ছুতয় । নুপুৰে শোভয় ॥
বঙ্গা পাদতল । অকুশ কমল ॥ ধ্বজ বজ্জ ভাস্তি । নখচন্দ্র-কাস্তি ॥
জজ্বা জাহুবব । উক কবিকব ॥ কিশোৰ বয়স । আছে সৰ্ক বস ॥
ভকত-বৎসল । পবম উজ্জল ॥ তন্তু হৃদয়ত । থাকন্ত সতত ।

ইয়াক ছন্দস্পন্দযুক্ত গদ্য বুলিলেও সমালোচকৰ আত্মপ্রবঞ্চনা হ'ব, কাৰণ এয়া উদাৰভাৱে ছন্দময় কবিতা। ইয়াৰ পিছৰ শুনৰ আবস্ত হ'ল,—

এমানে সমগ্র ৰূপ মনত থিৰ কৰি একৈক অঙ্গ চিন্তিব [এয়া গদ্য]

চৰণবপৰা : হান্ত পৰ্য্যন্ত ।

বাক্যটোৰ পিছৰ অংশ ছন্দিত, শব্দবদেৱৰ ধ্যান-বৰ্ণনৰ অনুৰূপ ।—

মন্তকবপৰা : পাদ পৰ্য্যন্তে ।

ননাইবে মনক : দুনাই দেখন্তে ॥

এনে ধৰণৰ অনেক বাক্য ওলাব, য'ত অন্ততঃ একাংশ ছন্দৰ পূৰ্ব অনুসৰি ভাগ কৰিব পৰা যাব। ইয়াৰ উপৰি ঠায়ে ঠায়ে সমপংক্তিক বা সমছন্দ নহ'লেও নিয়ত বাক্যাংশ (harmonic period) থকা বাক্যও আছে। এনে নিয়ত বাক্যাংশই বাক্য এটাত হেন্দোলনি দি মঞ্জুল (sonorous) কৰি তোলে।—

যাক সৰস্বতী । নদী আবৰিছে,

যাব পুণ্ডলক) ঋষিসেৱে সেৱা কৰে,

যাত নানা) বৃক্ষলতাগৰ আছে,

অনেক) পশু-পক্ষীসেৱা আছে,

মহু সেই আশ্রম পশি,

পবম সুন্দৰ । তপস্বী ঋষিক দেখি,

নমস্তাব কৰিলা ।

কোনো বাক্য গদ্যৰ সাধাৰণ ৰূপত (পদ্যৰ বিশ্লেষণ তাত সম্ভৱ হ'লেও) আবস্ত কৰি ৰীতিসংগত ছন্দ আৰু অন্ত্যানুপ্ৰাসেৰে শেষ কৰা হৈছে।

হে নাৰদ, মোক তুমি কি দায়া কৰিলা,

যাতো গোৱিন্দৰ গুণ কহিতে বুলিলা । (২. ৫)

ইয়াৰ লগত শব্দবদেৱৰ তলৰ শাৰীকেইটা মিলাই চালে এনে লাগে কবিবত্তৰ অন্তৰ যেন পূৰ্বকবিসকলৰ ছন্দৰ হিল্লোলত হিল্লোলিত হৈ আছে, আৰু সেই হেতুকেই তেওঁৰ ভাষাত আপোনা-আপুনি ছন্দস্পন্দৰ সমাৱেশ ঘটিছে।

ধন্য ধন্য ৰূপালু নাৰদ মহামতি ॥

মোক পুহু আসি তুমি ৰূপাসে কৰিলা ।

যাতো গোৱিন্দৰ গুণ কহিবে বুলিলা ॥ (দ্বিতীয় স্কন্ধ)

এনে ধৰণে কবিগুৰুসকলৰ কবিতাৰ পংক্তিৰ দ্বাৰা ভট্টদেৱী গছহে অনুপ্রাণিত হৈছিল, এনে নহয়, চৰিতৰ গছতো তাৰ সহজ প্ৰতিধ্বনি উঠিছে ঠায়ে ঠায়ে।—

আতৈএ বোলে : নাৰদক ৰূপাসে কৰিলা : যাতো গোৱিন্দৰ গুণ কহিবে বুলিলা : মোকো তোমাসেৱে ৰূপাসে কৰিলা : দাসক এই তিনি তাপে পুৰি মাৰে : প্ৰাণগুৰু স্মৰাইলা আজি ।

ভাগৱত বেছি অংশই বিৱৰণাত্মক। বিৱৰণমূলক গদ্যৰীতি কৃতকাৰ্য্য হয় যদি সি সৰল হয় আৰু বিষয়পদাত্মিত (objective) হয়; তদুপৰি সি বেগময় আৰু চিত্ৰধৰ্মী হোৱা বাঞ্ছনীয়। 'ভাগৱত-কথা'ৰ অনেক বিৱৰণতেই অত্যন্ত স্ব-ধৰ লাগিলেও এইবোৰ গুণ ঠায়ে ঠায়ে দেখা পোৱা যায়।

'ভাগৱত-কথা'ৰ ভাষা আৰু কথা-শৈলীতকৈ 'গীতা-কথা'ৰ ভাষা আৰু কথা-শৈলী বেছি পূৰ্ণ, গম্ভীৰ আৰু ওজস্বী। ইয়াতো একেই ব্যাখ্যামূলক কথাৰীতি অৱলম্বন কৰা হৈছে। 'ভাগৱত-কথা'ত মূলৰ কথাখিনিৰ সাৰাৰ্থৰ আভাস দিয়ে কবিবত্ত স্তম্ভ হ'ব লগীয়া হৈছিল; পঞ্চম স্কন্ধৰ ভাঙনিৰ শেষত সেই কাৰণে তেওঁ তাক 'পঞ্চমস্কন্ধগৃঢ়াৰ্থ-কথাযথার্থৰূপিনী' বুলিছে। গীতাৰ অনুবাদ কৰোঁতে কিন্তু তেওঁৰ হাত বন্ধনৰপৰা মুকলি, গতিকে 'গীতা-কথা'তে তেওঁৰ আচল স্টাইল

প্ৰকাশ পাইছে। সমস্ত ভাৰতবৰ্ষতে ৰামায়ণ-গীতা-ভাগৱত আদিৰ যি কথকতা চলে, 'ভাগৱত-কথা' 'গীতা-কথা' তাৰে এটি সাহিত্যিক নিদৰ্শন। সেই হিছাপেও তাৰ এটি তাৎপৰ্য্য বৰ্ত্তমান। কিন্তু কবিৰত্নই তেনে কথকতাৰ কথিত ভাষা ব্যৱহাৰ নকৰি তদানীন্তন সাহিত্যৰ উদাত্তকৃত ভাষাকেহে ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই ভাষাৰূপ ত্যাগ কৰি সম্ভৱ সম্ভ্ৰান্ত কথাৰীতি গ্ৰহণ কৰা হ'লে কবিৰত্ন কথা-চৰিতৰ পৰ্য্যায়ৰ উচ্চাঙ্গৰ স্বৰূপ গছৰ শ্ৰেষ্ঠা হ'লহেঁতেন। তাকে নকৰা কাৰণে তেওঁৰ ৰচনা লোকপ্ৰিয় নহ'ল আৰু তেওঁৰ পন্থা অনুসৰণ কৰা লেখকৰ অভাৱ ঘটিল।

মহেশ্বৰ নেওগ

॥ শ্রীভাগৱত-কথা ॥

॥ দ্বিতীয় স্কন্ধ ॥

॥ প্ৰথম অধ্যায় ॥

॥ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন সমে ভগৱদ্বৰ্ণন থূল ধাৰণা ॥

॥ শ্লোক ॥ বন্দে গোৱিন্দমীশানমিন্দিবানন্দৱৰ্ধনং ।

বৃন্দাৰণ্যকবন্দাকবৃন্দাৰকগণাৱৃতম্ ॥

যাৰ নাম-কীৰ্ত্তন যাগ-যোগাদিৰ সত্ৰফল, সেই পৰমানন্দ
গোৱিন্দক নমো ।

প্ৰথম স্কন্ধত শ্ৰোতা-বক্তাৰ জন্ম-কৰ্ম্ম প্ৰসঙ্গ সহিতে কহিলা ।
আবে দ্বিতীয় স্কন্ধত দশ অধ্যায় সংক্ষেপে ভাগৱত কহিবা । তাত
প্ৰথম অধ্যায়ে ৰাজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ কহিতে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন সমে থূল
ধাৰণা কহিবা ।

॥ প্ৰথম অধ্যায় ॥

কবিবৰুদেৱে জয়জয়তে লক্ষ্মী দেৱীৰ আনন্দবৰ্দ্ধনকাৰী আৰু কৃষ্ণ-ৰূপী
বিষ্ণুক বন্দনা জনাইছে এটি শ্লোকেৰে ; তাৰ পিছতে শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকাৰ
নিৰ্দেশ অনুসৰি কথাবে পৰমানন্দ গোৱিন্দক নমস্কাৰ কৰি প্ৰসঙ্গ মুকলি
কৰিছে । দ্বিতীয় স্কন্ধৰ মূল কথা থূলমূলকৈ শ্ৰীভাগৱত বৰ্ণনা কৰা,—

দ্বিতীয়ে তু দশাধ্যায়ে শ্ৰীভাগৱতমাদিতঃ ।

উদ্দেশলক্ষণোক্তিত্যাং সংক্ষেপেণোপৱৰ্ণ্যতে ॥ (শ্ৰীধৰ)

ইয়াৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ কাম হ'ল শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন আদিৰে ভগৱদ্বৰ্ণনত মনৰ ধাৰণা
নিকপণ কৰা । শুক মুনিয়ে এই নিকপণ কাৰ্য্য কৰিছে প্ৰথম স্কন্ধৰ শেষ উনবিংশ
অধ্যায়ৰ অন্তৰ পৰীক্ষিত ৰজাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ-প্ৰসঙ্গত : “পুত্ৰঘৰ মৰণ
সময়ত কি কৰ্ত্তব্য, কি অকৰ্ত্তব্য, কাক তজ্জিব, কি শুনিব, কি জপিব, কি চিন্তিব
আৰু মোক এখানে কহিয়োক ।” মুনিয়ে ৰজাৰ প্ৰশ্নক অভিনন্দা জনায়ে
বক্তব্য আৰম্ভ কৰিছে ।

১-৬] শ্রীশুকদেবে বোলন্ত, “হে মহাৰাজা, তুমি ভাল প্রশ্ন কহিলা। যাতো লোকৰ হিত, মুক্তৰো সম্মত, ভগৱন্ত কৃষ্ণৰ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন শ্ৰৱণ কৰিবো।

“প্ৰথমে অকৰ্ত্তব্য প্ৰশ্নৰ উত্তৰ শুনাঃ অজ্ঞানী লোকৰ অনেক অকৰ্ত্তব্য আছে; সি কৰ্ম্মে পুনু ৰুথায়ৈ আয়ু যাই, যাতো দিনত অকাৰ্য্যে মিছা পুত্ৰ-ভাৰ্যা পোষে, বাজিত মৈথুন নিদ্ৰা কৰে, আপুনাৰ মৰণ নেদেখে। এতেকে পুৰুষৰ এইমানে কৰ্ত্তব্য, ভগৱন্ত কৃষ্ণক শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন শ্ৰৱণ কৰিব, যাতো হৰি-শ্ৰৱণেৰে জন্মবো লাভ, সাংখ্য-যোগ-স্বধৰ্ম্মবো ফল।” অন্ত-কালত শ্ৰৱণৰ পুনু কি মহিমা কহিবো? —এতেকে মুক্ত হয়! মুক্তসৰো হৰি-কথাত সদা ৰতি কৰে।

৭-১১] “বুলিবা, ‘অপূৰ্ব কহিলা।’ ই অত্যন্ত অপূৰ্ব, যাতো ই শাস্ত্ৰ ভগৱন্তে কহিলা, নাম-প্ৰধান, চাৰি বেদ-তুলা; কলি-যুগৰ আত্মত ময়ো ব্যাসত পঢ়িলো। বুলিবা, ‘মুক্ত হই কেনে ভাগৱত পঢ়িলা?’ আত শুনাঃ মঞি নিগুণ ব্ৰহ্মত থাকিতিয়ো হৰি-গুণে টানি আনিলেক; এতেকে ভাগৱত পঢ়িলো।” সেই ভাগৱত তোমাত

১। ‘সাংখ্য-যোগ-স্বধৰ্ম্মবো ফল’—আত্মানাত্ম-বিরেক-স্বৰূপ সাংখ্য, ধ্যান-ধাৰণা আদি অষ্টাঙ্গ-ৰূপ যোগ, আৰু স্বধৰ্ম্মৰ দ্বাৰা যদি প্ৰাণ-প্ৰয়াণৰ সময়ত নাৰায়ণ-শ্ৰৱণ হয়, সিয়ে পুৰুষৰ জন্মৰ পৰম লাভ হ’ব। ইয়াত ভক্তি এৰি স্বতন্ত্ৰভাৱে সাংখ্য যোগাদিৰ দ্বাৰা পৰমার্থ-লাভৰ পথ বাৰণ কৰা হৈছে।

২। ভাগৱত—ভগৱৎ-প্ৰোক্ত ভগৱৎ-বিষয়ক শাস্ত্ৰ, ভগৱদভক্তি-নিকপক পুৰাণ। ‘ইদং ভাগৱতং নাম পুৰাণং ব্ৰহ্মস্মিতম্’ (শ্লোক ৮)। শ্ৰীধৰে ব্যাখ্যা কৰি কৈছে—‘ইদং ভগৱৎপ্ৰোক্তং তন্মাত্মিকপ্ৰধানং পুৰাণং ব্ৰহ্মস্মিতং’—ব্ৰহ্মতুল্যং যদা ব্ৰহ্ম সম্যক্ মিতং যেন কৃতং প্ৰাপ্তমত আহ।’

মূলৰ ৭, ৯ আৰু ১০ সংখ্যক শ্লোকৰ ভাঙনি মাধৱদেৱে এইদৰে দিছে “নামঘোষা”ত,—

কহিবো, যাতো তুমি পৰম বৈষ্ণৱ, যাত শ্ৰদ্ধামাত্ৰে মুকুন্দত সতী মতি^৪ হৰে। জানা ৰাজা, ইহাৰ কীৰ্ত্তনে কামীৰ কামনা পূৰণ কৰে, মুমুক্শুৰ মোক্ষ সাধে, মুক্তৰো এহিসে ফল।

১১-৩৯] “‘মোৰ অল্প আয়ু মাত্ৰ’ বুলি খেদ নকৰিবা। প্ৰমত্তজনৰ অনেক আয়ু কি কাৰ্য্য সাধিলে? বিৰেকীজনৰ দুই দণ্ডে মুক্তি সাধে। ইহাত প্ৰমাণ কহো। ষট্টাঙ্গ ৰাজা দেৱৰ পক্ষ হয়। অম্লৰ জিনিলা। পাছে দেৱসৰে তুষ্ট হয়। বৰ যাচিলা। ৰাজা বোলন্ত,

ঐকান্তিক মহামুনি যত নিৰন্তৰিয়া বিধি-নিষেধত

নিগুণ ভাবত থিত হয়। নিবন্তৰ।

জানি পুৰুষাৰ্থ সাৰ-তত্ত্ব কৃষ্ণ-কথামৃত-সাগৰত

কখনে-মখনে সদায়ে ৰমণ কৰে ॥ ৬৪৭

হৰিৰ গুণৰ দেখা বল লভিলেক যিটো মোক্ষফল

তাহাবাসৰবো চিত্তক আনয় টানি।

এতেকে নিপুণ যিটোজন কৃষ্ণৰ চৰণে দিয়া মন

হৰিৰ গুণক নছাড়িবা সাৰ জানি ॥ ৬৪৮

শুক নিগদতি পৰীক্ষিত যদি আমি নিগুণত স্থিত

তথাপি উত্তম-শ্লোকৰ মহিমা-গুণে।

কৰিলেক মোক বশুচিত ভাগৱত গ্ৰন্থ বিপৰীত

পৰম আনন্দে পঢ়িলো আমি আপুনে ॥ ৬৪৯

তোমাত কহিবো সেই শাস্ত্ৰ তুমি আৰু শুনিবাৰ পাত্ৰ

মহাপুৰুষৰ সেৱক তুমি সম্প্ৰতি।

ই শাস্ত্ৰত শ্ৰদ্ধা-মাত্ৰকত মুকুন্দৰ পাদ-পঙ্কজত

আতি শীঘ্ৰে তাৰ হইবে জানা সতী মতি ॥ ৬৫০

কবিৰত্নদেৱৰ কথাত মাধৱদেৱৰ মনোবম অনুবাদৰ ছাঁ পৰিছে।

৩ কবিৰত্নৰ ‘পৰম বৈষ্ণৱ’ আৰু মাধৱদেৱৰ ‘মহাপুৰুষৰ সেৱক’ৰ মূল ভাগৱতৰ ‘মহাপৌকবিকো’,—শ্ৰীধৰস্বামীৰ মতে ‘মহাপুৰুষো ব্ৰহ্মসুন্দৰীয়াঃ’, অৰ্থাৎ সাধাৰণ ভাৱত ‘মহাপুৰুষীয়া।’

৪ ‘সতী মতি’—অহৈতুকী, অব্যৱহিতা ভক্তি।

‘মোৰ আয়ু কহ ।’ দেৱসৰে বোলন্ত, ‘তুই দণ্ড মাত্ৰ আয়ু আছে ।’ পাছে দেৱদত্ত বিমানে পৃথিৱীত আসি সকল সঙ্গ এৰি হৰিক চিন্তি গতি পাইলা । তোমাৰ পুত্ৰ সাত দিন আয়ু আছে । এতেকে যথাযোগ্য পৰলোকৰ কৰ্ম কৰা ।^৫ অন্ত-কালে পুৰুষে মৃত্যুত ভয় নকৰিব; কিন্তু বৈবাগ্য-খৰ্গে পুত্ৰ-ভাৰ্য্যাৰ স্নেহ-লতা কাটিব; গৃহৰ বৰাই পুণ্য তীৰ্থ যাইব; নিৰঞ্জন খানত আসন পাৰি বহিব; প্ৰাণায়ামে মন থিৰ কৰিব, হৰিৰ স্থূল ৰূপ চিন্তিব । যি বিৰাট ৰূপত চৈধ্য ভূৱন আছে, সকল দেৱগণো প্ৰকাশ কৰে, সি বৈবাজ নাৰায়ণক আগে অভেদে ধৰিব ।^৬ পাছে নাৰায়ণক মাত্ৰ চিন্তিব; তেবে পৰমানন্দ পায়৷ কৃতার্থ হয় ।^৭ এতেকে বিৱেকীজনে সদায় হৰিক ভজোক, আনত মন নেন্দোক ।”

॥ শ্ৰীভাগৱতকথায়াং কৰিবত্ৰুতাত্মাং দ্বিতীয়স্কন্ধে প্ৰথমোহধ্যায়ঃ ॥

৫ শুক মুনিয়ে পৰীক্ষিতক অন্ত-কালৰ কৰ্ত্তব্য নিৰ্দেশ কৰি অষ্টাঙ্গ যোগৰ পৰামৰ্শ দিছে—ব্ৰহ্মচৰ্য্যাৰ্থাৎ যম, তীৰ্থ-স্নানাদি নিয়ম, আসন, প্ৰণৱ জপ-স্বৰূপ প্ৰাণায়াম, ভগৱৎকপৰ ধাৰণা, ইত্যাদি ।

৬ ‘হৰিৰ স্থূল ৰূপ’, ‘বিৰাট ৰূপ’ বা ‘বৈবাজ নাৰায়ণ’—ভগৱন্তৰ এই বিৰাট ৰূপৰ বৰ্ণনা কবিত্ৰুই ইয়াত নিদি পঞ্চম অধ্যায়লৈ থৈছে । (যথাস্থানত চাওক ।) ক্ষিতি, অপ্, তেজঃ, মৰুৎ, আকাশ, অহঙ্কাৰ আৰু মহত্ত্ব,—এই সপ্ত আৱৰণেৰে আবৃত ব্ৰহ্মাণ্ডকোষত অন্তৰ্য্যামীৰূপে ভগৱন্তৰ আদি অৱতাৰ বিৰাট পুৰুষ অৱস্থান কৰিছে । তেৱেই যোগীসকলৰ ধাৰণাৰ আশ্ৰয় । তেৱেই “কীৰ্ত্তন-বোবা”ৰ ‘সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ ।’ পাতাল, বসাতল, মহাতল, তলাতল, স্ততল, বিতল, মহীতল (ভুলোক), নতন্তল (ভুৱলোক), স্বৰ্লোক, মহৰ্লোক, জনলোক, তপোলোক, সত্যলোক,—এই চৈধ্য ভূৱন তেওঁৰ শৰীৰ । ইন্দ্ৰ, অশ্বিনীকুমাৰ প্ৰভৃতি দেৱসকল তেওঁৰ অঙ্গ ।

৭ পদং তৎ পৰমং বিষ্ণোৰ্গনো যজ্ঞ প্ৰসীদতি (শ্লোক ২০) ।

॥ বিৰাট কহিলো সংহৰি; আৰু জানি সামাজিকসৰ ডাকি বোলা জয় হৰি হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ দ্বিতীয়ে প্ৰথমাধ্যায়ে নবাণাং কৃত্যমীৰিতং ।
শ্ৰৱণং কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোৰকৰ্ত্তব্যমতঃ পৰম্ ॥ ১ ॥

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥

॥ সূক্ষ্ম ধাৰণা আৰু ভক্তিযোগ ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়ে সূক্ষ্ম ধাৰণা কহিবা ।

১-৭] শুক কহন্ত, “হে মহাৰাজা, এই বিৰাট ধাৰণা কৰি পূৰ্বত ব্ৰহ্মা হৰিক তুষ্ট কৰাই জগত স্ৰজিলা । আবে তাৰ সাধ্য সূক্ষ্ম ধাৰণা শুনা, যাক ঢাকি বেদে নানা কৰ্ম কহে, যাৰ ফলে পুৰুষে সংসাৰত ফুৰে ।^১ এতেকে বিৱেকীজনে আন কৰ্ম এৰি দেহ-নিৰ্বাহৰ অৰ্থে যত্ন কৰিব, অধিক নকৰিব, তাকো সুখ-বুদ্ধি নেদিব । তাকো যদি শ্ৰম দেখে এমনে প্ৰৱৰ্ত্তিব : মাটিত নিদ্ৰা আসিলে পাটীক লাগি যত্ন নকৰিব । বাহু শিথান হৈলে গাঙুত যত্ন নকৰিব । অঞ্জলি থাকিতে বাৰি-খুৰিত কি কাৰ্য্য ? কানি থাকিতে বস্ত্ৰত কি ফল আছে ? আৰো, পন্তত কি কানি নপাইবেক ? গাছত কি ফল-মূল

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥

প্ৰথম অধ্যায়ত দৃশ্যৱলম্বন-ৰূপ বৈবাজ পুৰুষৰ ধাৰণা দিয়া হ’ল । দ্বিতীয় অধ্যায়ত তাৰ সাধ্য-ৰূপ সূক্ষ্ম সৰ্বান্তৰ্য্যামী-ধাৰণা বৰ্ণোৱা হৈছে । পূৰ্বতে প্ৰলয়ত সৃষ্টিৰ স্মৃতি নষ্ট হোৱাৰ পিছতো ব্ৰহ্মাদেৱে স্থূল বৈবাজ ধাৰণাৰে নাৰায়ণক স্মৰি পুনৰ ব্যৱসায়াল্লিকা বুদ্ধিৰে জগৎ সৃষ্টি কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল ।

১ সূক্ষ্ম ধাৰণা বেদৰ দ্বাৰা নিৰূপিত ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ পন্থা । কিন্তু বেদৰ পন্থা ‘কৰ্মফল-বোধ-প্ৰকাৰঃ’, গতিকে জীৱই কৰ্মফলত ৰতি হেতুকে সেই পন্থাকে বিচাৰি নাপায় আৰু তাৰ ফলত জন্ম-মৃত্যুৰ চক্ৰত ঘূৰি থাকে ।

নপাইবেক ? নদী কি শুখাইবেক ? পৰ্বত গহবৰ নিবোধিবে ?
বুলিবা, ‘আকো নপাইলে কি কৰিবেক ?’ তেবে শৰণাগতক হৰি
কি নবাখিবা ? তথাপি ধন-মদে অন্ধজনক পণ্ডিতে ভজে, নৰ ভগৱন্ত
কৃষ্ণক নচাৰে। যাতে ভগৱন্ত আপুনি হৃদয়ত আছা, তাক নিচয়
কৰি ভজিলে অযত্নে সংসাৰ গুচে। সংসাৰত তাপিত লোকক দেখি
পশু বিনে কোন জনে হৰি-সেৱা এড়ি বিষয়-সেৱা কৰিবেক ?

৮-১৪] “এতেকে মহন্তসৰে আপুনাৰ হৃদয়ত হৰিক চিন্তে।” হৰিৰ
ৰূপ শুনা : শ্যাম-শৰীৰ, গীত-বসন, চতুৰ্ভুজ, শঙ্খ-চক্ৰ-গদা-পদ্ম-ধাৰী,
প্ৰসন্ন-মুখ, কমল-লোচন, নীল-আকৃষ্ণিত-কেশ, কিৰীটি-কুণ্ডল-হাৰ-
অঙ্গদ-বলয়-অঙ্গুৰী-মেথলা-কিঙ্কণী-নুপুৰে অলঙ্কৃত, শ্ৰীবৎস-কোন্তভ-
বনমালা-আলাতা, হস্ত-বদন, সদয়-নিৰীক্ষণ। এমনে সৰ্বাঙ্গ চিন্তিব ;
পাছে চৰণপৰা আশ্রয় পৰ্য্যন্তে একৈক অঙ্গ চিন্তিব। যাৰে ই ৰূপত
প্ৰীতি নুপজে, তাৰে পূৰ্বোক্ত স্থূল ধাৰণাও কৰিব।

২ যিহেতু অবিৱেকী জীৱই সংসাৰত অসক্তি কৰি তাতেই আবদ্ধ হয়,
বিরেকীসকলে সাংসাৰিক ভোগ্য বস্তু এৰি হৰি-ভক্তিত নিবত হ’ব। এই
দেহেই তত্ত্বৰ আশ্রয় ; গতিকে দেহ-ৰক্ষা কৰিবই লাগিব। গতিকে বিলাস
এৰি বিখিনি নকৰিলে দেহ-ৰক্ষা নহয়, সেইখিনি মাত্ৰ ভোগ কৰিব।

৩ কেচিং স্বদেহান্তৰ্দ্ধাৰকাশে প্ৰাদেশমাত্ৰং পুৰুষং ৰসন্তম্।

চতুৰ্ভুজং কঙ্কৰখাঙ্গশৰ্ম্মগদাধৰং ধাৰণয়া শ্বৰন্তি ॥ (শ্লোক ৮)

শ্ৰুতিত আছে—

অঙ্গুষ্ঠমাত্ৰং পুৰুষং মধ্যে আত্মনি সংস্থিতম্।

তং জ্ঞাত্বা মৃত্যুমত্যেতি নাত্মঃ পশ্বা ৰিমুক্তয়ে ॥

জীৱৰ হৃদয়-কমলত অঙ্গুষ্ঠ-পৰিমাণ সূক্ষ্ম ৰূপে ব্যাপক ভগৱন্ত নিৱাস কৰে।

৪ শঙ্কৰদেৱৰ “কীৰ্ত্তন-বোঝা”ৰ চতুৰ্থ খণ্ড ‘ধ্যান-বৰ্ণন’ত (দ্বিতীয় কাৰ্ত্তন)
এই শুদ্ধসত্ত্ব সূক্ষ্ম ৰূপৰ বৰ্ণনা দিয়া আছে।

বাৱন জায়েত পৰাৱৰেহসিন্ ৰিপেধৰে দ্ৰষ্টবি ভক্তিযোগঃ ॥

তাৱৎ স্থৱীয়ঃ পুৰুষস্ত ৰূপং ক্ৰিয়াৱসানে প্ৰযতঃ শ্বৰেত ॥ (শ্লোক ১৪)

১৫-৩২] “আবে যোগীৰ দেহ এড়িবাৰ প্ৰকাৰ কহো। আসন
প্ৰাণায়াম ধ্যান ধাৰণা সমাধি কৰি নিগুণ ব্ৰহ্মত মন দিব ; পাছে
ষড়চক্ৰ ভেদি মূৰ্দ্ধ ফুটি প্ৰাণ এড়ি ব্ৰহ্মক পাইব। আৰু সত্ত্ব-মুক্তি
বুলি।” যদি তাৰ ভোগ্যক ইচ্ছা থাকে, তবে লিঙ্গ-শৰীৰে সাতো
স্বৰ্গ এড়াই ব্ৰহ্মলোক পাইব ; তাত ভোগে বিবৰ্ত্ত হয়। সপ্তাৱৰণ
ভেদি ব্ৰহ্মক পাইব। আৰু ক্ৰম-মুক্তি বুলি।

৩৩-৩৭] “জানা বাজা, এমনে মোক্ষৰ অনেক পন্থ আছে। ভাল
পন্থ পুনু ইহাকে বুলি, যাত হন্তে হৰিত ভক্তি হয়। বুলিবা,
‘দেখিলেহে হৰিক ভজিবাক পাবে, নেদেখিলে কমনে ভজিব ?’
ই শঙ্কা নকৰিবা, যাতে হৰি সকল জীৱৰ অন্তৰ্ভাষ্যমীৰূপে আছা ;
কাৰ্য্য-দ্বাবেসে কাৰণ জানি ; জড় দেহৰ প্ৰৱৃত্তিয়ে চৈতন্য হৰিক

যেতিয়ালৈকে ব্ৰহ্মাদি দেৱতাৰ শ্ৰেষ্ঠ, দ্ৰষ্টা বা সৰ্বাণ্ঠৰ্য্যামী বিশেষৰত
ভক্তিযোগ নোপজে, তেতিয়ালৈকে আৱশ্যকীয় কৰ্ম্মাহুষ্ঠানৰ পিছত নিয়ম-তৎপৰ
হৈ বৈৰাজ নাৰায়ণৰ ৰূপ ধ্যান কৰিব।

৫ যোগীসকলে আসন, প্ৰাণায়াম আদি অষ্টাঙ্গ যোগৰ সাধনা কৰে, আৰু
অন্তকালত পাদ-মূলেৰে মূলাধাৰক নিবোধ কৰি প্ৰাণবায়ুক সূক্ষ্মা নাড়ীৰ
ভিতৰেদি ক্ৰমে নাভিৰ মণিপুৰচক্ৰ, হৃদয়ৰ অনাহতচক্ৰ, বক্ষঃস্থলৰ বিশুদ্ধচক্ৰ,
তালুৰ বিশুদ্ধচক্ৰৰ অগ্ৰদেশ, ক্ৰমধাৰ আজ্ঞাচক্ৰ ভেদ কৰি নি শেষত ব্ৰহ্মবক্ৰ
(সহস্ৰাৰচক্ৰ) ভেদি পৰমব্ৰহ্মত মিলিত হয় আৰু স্থূলদেহ ত্যাগ কৰে।
এয়েই সত্ত্বোমুক্তি।

৬ মূলৰ ২২—৩১ শ্লোকত যোগীৰ ক্ৰমমুক্তিৰ বহল বৰ্ণনা দিয়া আছে।
যোগীৰ ভোগৰ ইচ্ছা থাকিলে স্থূল শৰীৰ ত্যাগ কৰিও সূক্ষ্ম বা লিঙ্গশৰীৰ ত্যাগ
নকৰি মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ে সৈতে দেৱতাৰ স্থান পাই সূক্ষ্মতৰ লিঙ্গশৰীৰেৰে
শিশুমাৰ জ্যোতিৰ্চক্ৰ অতিক্ৰম কৰি ব্ৰহ্মবিদ্যুসকলৰ স্থান পায়, আৰু ক্ৰমে
বক্ৰলোক, ইন্দ্ৰলোক এবাই কল্মাস্তৰ পৰ্য্যন্ত মহলোকত থাকি ব্ৰহ্মলোক
পায়গৈ, যাত শোক-দুখ, জৰা-মৃত্যু, উদ্বেগ নাই। ইয়াৰ পিছত যোগীয়ে ক্ষিত্ৰ,
অপ্, তেজঃ, মৰুৎ, আকাশ, অহঙ্কাৰ আৰু মহন্তত্ব, এই সাত আৱৰণ ভেদি
প্ৰকৃতিক অতিক্ৰমি শান্ত, আনন্দময় পৰমাত্মাত লীন যায়।

জানিবা।^১ এতেকে সৰ্ববান্ধা হৰিক সকল ঠাই সৰ্ববদায় শ্রৱণ-কীৰ্তন
স্মৰণ কৰা। যাৰা কৃষ্ণ-কথাক কৰ্ণ-পথে পান কৰে, তাৰা বিষয়-দূষিত
চিত্তক শুদ্ধি কৰি হৰিৰ চৰণ-সমীপ পাবৰে।”

শ্রীভাগবতকথায়াং কৰিবত্ৰুতাত্যাং দ্বিতীয়ন্ধে দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ দ্বিতীয়ে ভক্তিযোগৈকসংপথো মোক্ষলক্ষ্যে ।

উক্তঃ শ্রীশুকদেবেন বাজপ্রশ্নানুসাবতঃ ॥ ২ ॥

॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥

॥ হৰি-বিমুখৰ সকল অঙ্গৰ ব্যৰ্থতা ॥

তৃতীয় অধ্যায়ে নানা দেৱতা-ভজনত কৰি হৰি-ভজন শ্রেষ্ঠ শূনি
শোনকে প্রশ্ন কৰন্ত।

১-১১] শুকে কহন্ত, “জানা মহাৰাজা, তুমি যি পুছিলি, ‘পুৰুষৰ
মৰণ-সময়ত কি কৰ্তব্য’, তাক কহিলো; হৰি-ভজন বিনে আন

১ ভগৱান্ সৰ্বভূতেষু লক্ষিতঃ স্বাম্বনা হৰিঃ ।

দৃশ্বেৰ্বুধ্যাদিভির্দৃষ্টা লক্ষণৈবহুমাংসকৈঃ ॥ (শ্লোক ৩৫)

অনুভূত বস্তুত আসক্তি হয়, কিন্তু অননুভূত ভগৱন্তত বতি কেনেকৈ হ’ব ?
ভগৱন্ত লক্ষিত হৈছে সকলো জীৱৰ অন্তৰ্য্যামিতাৰ দ্বাৰা—দৃশ্যমান জড় বস্তুৰ
দ্বাৰা আৰু বুদ্ধি আদিৰ দ্বাৰা। জড় দেহাদিৰ দৰ্শন স্বপ্ৰকাশ দৃষ্টা নহ’লে
হ’ব নোৱাৰে, কিন্তু ভগৱন্তৰ স্বপ্ৰকাশ অন্তৰ্য্যামিলক্ষণ দেখা গৈছে। আন-
ফালে কৰ্ত্ত্বপ্ৰযোজ্য বুদ্ধি আদিৰপৰা অনুমানৰ দ্বাৰা কৰ্ত্তাকপে দৃশ্যৰ আছে
বুলি সিদ্ধ হয়।

॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥

তৃতীয় অধ্যায়ত বিষ্ণু-ভক্তিৰ বৈশিষ্ট্য শূনি শোনক মূনিৰ ভক্তিৰ উদ্ৰেক
হয় আৰু বিষ্ণু-কথা শ্রৱণৰ প্ৰতি আদৰ হয়।

শ্রেষ্ঠ নাই। আৰু নজানি লোকে নানা কামনায়ে নানা দেৱতাক
ভজে;^২ তাৰ সৰে তুচ্ছ ফল। এতেকে সকামে, নিষ্কামে, ভক্তি-
কামেবা কেৱল ভক্তিযোগে হৰিক ভজোক।^৩ আন দেৱ ভজিবাব
এহি মোক্ষ-ফল যেৰে সাধুৰ সঙ্গত হৰিত দৃঢ় ভক্তি হয়।^৪

১২] “সাধুৰ সঙ্গত হৰি-কথা শুনিলে অঘৰ্জে জ্ঞান হয়, যি জ্ঞানে
বাগাদি গুণে, চিত্তো প্ৰসন্ন হয়, আৰো মোক্ষ-ৰূপ ভক্তি হয়।^৫
এতেকে কোননো জনে হৰিৰ কথাত বতি নকৰিবেক ?”

১৩-১৭] শোনকে পুছন্ত,—হে সূত, পৰীক্ষিত বাজা শূক-মুখে
এই কথা শূনি আন কি প্রশ্ন কৰিলা, তাক আমাত কহা। অৱশ্যে
হৰি কথা হয়ছে, যাতো শ্রোতা বক্তা দুয়ো পৰম বৈষ্ণৱ। আমাৰ
আয়ু সূৰ্য্যো বিফলে হবন্ত; তুমি হৰি-কথা কহি সাফল কৰা।

১৮-১৯] বুলিবা, অভক্তৰো জীৱন সাফল আছে। তাত শূনা
অভক্তৰো যদি জীৱন বুলি, তেৰে বৃক্ষ কি নিজীয়ে? বুলিবা, বৃক্ষৰ

১ যিসকলে ব্ৰহ্মতেজ কামনা কৰে তেওঁলোকে ব্ৰহ্মাক, ইন্দ্ৰিয়ৰ সামৰ্থ্য-
কামীসকলে ইন্দ্ৰক, সন্তানকামীসকলে দক্ষ প্ৰভৃতি প্ৰজাপতিক, স্বৰ্গাভিলাষী-
সকলে দ্বাদশ আদিত্যক, আৰু সেইদৰে বিভিন্ন অৰ্থীসকলে বিভিন্ন
দেৱতাক পূজে।

২ অকামঃ সৰ্বকামো বা মোক্ষকাম উদাবধীঃ ।

তীৱেণ ভক্তিযোগেন যজেত পুৰুষং পৰম্ ॥ (শ্লোক ১০)

৩ ইন্দ্ৰ আদি দেৱতাক যজোঁতেও যদি তৰুসকলৰ সঙ্গত হৰিত ভক্তি হয়,
সেয়ে মোক্ষ-লাভৰ কাৰণ হয়। ‘মোক্ষ-ফল’—নিঃশ্ৰেয়সোদয়ঃ (ভা),
নিঃশ্ৰেয়সস্ত পৰমপুৰুষার্থস্ত উদয়ো লাভঃ (শ্ৰী)।

৪ তীৱ ভক্তি-যোগৰ উৎপত্তি-ক্ৰম এনে—ভাগৱতসকলৰ সঙ্গত হৰি-কথা
লাভ হয়; তাৰপৰা গুণ-কাৰ্য্য-ৰূপ বাগ-আদিৰ আৰু ছয় উৰ্ম্মিৰ চক্ৰ (জন্ম,
মৰণ, শোক, মোহ, ক্ষুধা, পিপাসা) বিনষ্ট হৈ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়; তাৰ
পিছত ঐহিক-পাৰত্ৰিক বিষয়ত অসঙ্গ বা অনাসক্তি হয়; তাৰপৰা মোক্ষ-
প্ৰদায়ক ভক্তি-যোগ লাভ হয়; আৰু আত্মপ্ৰসাদ বা চিত্তৰ প্ৰসন্নতা ওপজে।

নিশ্বাস নাই। তেৰে কি ভাখি নিশ্বাস নাকাঢ়ে? বোলা য়েবে, তাহাৰ আহাৰ-মৈথুন নাই, তেৰে শূকৰসৰে বিষ্ঠা-ভোগ শূকৰী-সন্তোগ নকৰেনেকি? এতেকে মনুষ্য হয়। হৰি-কথা নুশুনিলে কুকুৰ, শূকৰ, উট, গাধ, এহি চাৰি পশু-সম হয়।^৫

২০-২৫] আৰো তাৰ সকল অঙ্গ ব্যৰ্থ। হৰি-কথা নুশুনিলে দুয়ো কর্ণ গৰ্ভ-সম। হৰি-নাম নলৈলে বেঙ্গৰ জিহ্বা সম জিহ্বা। হৰিক প্রণাম নকৰিলে কিবীটি-যুক্ত শিৰো কেরলে ভাব। হৰিৰ কৰ্ম নকৰিলে কক্ষণ-যুক্ত হস্তো মৃতকৰ হস্ত-সম। হৰিৰ মূৰ্ত্তি নেদেখিলে দুই চক্ষু ময়ূৰৰ পুচ্ছ। হৰিৰ ক্ষেত্র নগৈলে বৃক্ষ-মূল-সম দুই চৰণ। বৈষ্ণৱৰ পদ-বেণু নলৈলে জীৱন্তে মৰা শৰ। হৰিৰ নিৰ্ম্মাণ্য তুলসীৰ ঝাণ নলৈলে সাক্ষাতে শৰ বুলি। হৰিৰ গুণ-নাম গাইতে যদি হৃদয় নদ্রে, প্রেম-পুলক নহে, তেৰে সি হৃদয় শিলা-সম।^৬ এতেকে আমাক তুমি হৰিৰ চৰিত্ৰ কহ, যাক শুকে ৰাজাত কহিছ।

শ্রীভাগবতকথায়াং কৰিবত্বকৃত্যয়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে তৃতীয়োহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ হৰিভক্তিৱিহীনানাং সৰ্বাণ্ণজানি কেরলং।

বিফলানীতি মুনীনাং তৃতীয়ে সমুদীৰিতম্ ॥ ৩ ॥

৫ কুকুৰ অৰজ্ঞাস্পদ, গ্ৰাম্য শূকৰ অপরিভোজী, উট কণ্টকভক্ষী আৰু গাধ বুথাতাববাহী; অতন্ত অৰজ্ঞাব পাত্ৰ, বিঘ্নত আসক্ত, দুঃখভোগী আৰু বুথ কষ্টকাৰী হয়।

৬ “ষোষা-কীৰ্ত্তন”ৰ অন্তৰ্গত সুকবিশেখৰ বহ্নাকৰ কন্দলিৰ ‘সহস্র-নাম-বৃত্তান্ত’ৰ আদিতো ভাগৱতৰ এই শ্লোক কেইটিৰ (২০-২৫) স্তম্ভৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥

॥ শূকৰ হৰিক নমস্কাৰ ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়ে ৰাজা পুছিলে শুকে হৰিক নমিবা।

১-১০] স্মৃতে কহন্তু,—পৰীক্ষিত ৰাজা শূকৰ বাক্য শুনি কৃষ্ণত সতী মতি কৰিলা, দেহ-গেহাদিতো মমতা এৰিলা; আপুনাৰ মৃত্যুক জানি কৃষ্ণ-কথা শুনিতে শ্ৰদ্ধালু হৈয়া শূকক পুছন্তু, “হে মহামুনি, তুমি ভাল কহিলা, যাক শুনি মোৰ অজ্ঞান গুচিল। আৰো হৰিৰ লীলা জানিতে চাঞো: যেমনে ভগৱন্তে আপুনাৰ মায়ায়ে জগত সজজন পালন সংহাৰ কৰন্তু, প্রকৃতিৰ গুণকো যেমনে ধৰন্তু, আক কহিয়োক, যাতো তুমি শব্দব্রহ্ম পৰমব্রহ্মকো জানা।”^১

১১-২০] ৰাজাৰ এহি প্রশ্ন শুনি শুকে হৰিক স্মৰন্তু, “পৰম পুৰুষ ভগৱন্তক নমো, যাৰ অপৰিমিত মহিমা, সৰাৰে অন্তৰ্ঘ্যামী, তথাপি কেৰে নজানে, সন্তৰ দুখহাৰী, অসন্তৰ নাশকাৰী, জ্ঞানীৰ জ্ঞানদাতা, ভক্তৰ বিধাতা, অভক্তৰ অগম্য, হেন ঈশ্বৰক নমো। যাৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন স্মৰণ-দৰ্শন বন্দন-পূজনে লোকৰ সত্তে পাপ নষ্ট কৰে, তথাপি সৰাতে শ্ৰেষ্ঠ যাৰ স্তম্ভল নাম, হেন হৰিক নমো। বিচক্ষণসৰে যাৰ চৰণ-সেৱায়ে সৰ্বৰ সঙ্গ এড়ি ব্রহ্মগতিক পাৰে, যাত অৰ্পণ

॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়ত পৰীক্ষিত ৰজাই প্রশ্ন কৰিছে, পৰমেশ্বৰে প্রকৃতিৰ তিনি গুণক আশ্রয় কৰি কেনেকৈ সৃষ্টি আদি কাৰ্য্য কৰে? শুকে প্রশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈ পূৰ্বে এই-বিঘ্নক ব্রহ্ম আৰু নাৰদৰ সংবাদ স্মৰণ কৰিছে, আৰু ভগৱৎ-কথাৰ আৰম্ভ স্বৰূপে পৰমপুৰুষৰ স্তুতিৰে মঙ্গলাচৰণ কৰিছে।

১ শাৰ্দে ব্রহ্মণি নিষ্ণাতঃ পৰশ্বিংশ তরান্ খলু। (শ্লোক ১০)

তুমি বিচাৰৰ দ্বাৰা শব্দব্রহ্ম-স্বৰূপ বেদ আৰু অহুতৰৰ দ্বাৰা পৰমব্রহ্মক জানা।

নকবিলে সকল কৰ্ম বিফল হৰে, যাৰ ভক্তক আশ্রয় কৰি মহাপাপী
অন্ত্যজাতি^২ শুদ্ধ হৰে, সেই প্ৰভুক নমো। যাক জ্ঞান-কৰ্ম-ভক্তি-
পথে ভজে, ব্ৰহ্মাদিও যাৰ মহিমা নজানে, সেই লক্ষ্মীপতি, যজ্ঞপতি,
জগতপতি, লোকপতি, ভক্তৰ গতি মোত প্ৰসন্ন হৈযোক। ব্ৰহ্মাৰ
জ্ঞানদাতা, সৰাৰে অন্তৰ্যামী মোৰ বচনক অলঙ্কৃত কৰা, যেমনে
শ্ৰোতাৰ আনন্দ হয়।

২৪] “শাস্ত্ৰকৰ্ত্তা ব্যাসক নমো, যাৰ মুখ-পদ্ম-উদ্ভূত জ্ঞান-মধু
ভক্তসকল পান কৰে।

২৫] “জানা বাজা, তুমি মোত যি কথা পুছিল, এহি প্ৰশ্ন পূৰ্বত
নাৰদে ব্ৰহ্মাত পুছিল। ব্ৰহ্মায়ো ভগৱন্তে আপুনাত যি কহিছা
তাকে কহিলা। সেই কথা তোমাত কহো; সাৱধানে শুনা।”

শ্রীভাগবতকথায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে চতুৰ্থোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল ॥

॥ শ্লোক ॥ যথাকথঞ্চিৎ শ্ৰীকৃষ্ণভক্তিঃ পাতকনাশিনী।

সুমঙ্গলং যশস্তত্ত্ব চতুৰ্থে সমুদীৰিতম্ ॥ ৪ ॥

॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥

॥ বিৰাট-সৃষ্টি ॥

পঞ্চম অধ্যায়ে নাৰদ হৰি-লীলা পুছিল, ব্ৰহ্মায়ে কহিলা।

১-৮] নাৰদে পুছন্ত, “হে দেৱদেৱ বিধাতা, মোত আত্মজ্ঞান কহ;
আৰো জগতৰ স্বৰূপ কহ, তাক যি প্ৰকাশে, যি নিয়ম কৰে, যি
প্ৰজে, যাত লয় যাই, যাৰ অধীন। আৰো মঞি জানো তুমি ঈশ্বৰ,
একলায়ে সৃষ্টি স্থিতি সংহাৰ কৰা। তোমাৰ তপস্তা দেখি শঙ্কায়
পোছো, তুমি কাৰ অধীন, কোনে জ্ঞান দিছে, কাক আশ্রয় কৰিছা?
ই কথা যেমনে ময়ো বুঝো, তেমনে কহ।”

৯-২০] ব্ৰহ্মা বোলন্ত, “হে নাৰদ, মোক তুমি কি দায়া কৰিলা,
যাতো গোৱিন্দৰ গুণ কহিতে বুলিলা। মোকযে ঈশ্বৰ বুলিলা, সিও
তোমাৰ বাক্য মিছা নহে; যাত হন্তে মোৰ এতেক ঐশ্বৰ্য্য, তাক
নজানা।” যাৰ প্ৰকাশিত জগত মঞি প্ৰকাশ কৰো, যাৰ মায়ায়ে
মোহ হয় তোৰা মোক ঈশ্বৰ বোলা, সেই বাহুদেৱক প্ৰণাম কৰি
চিন্তো। যি মায়ায়ে মোহ হয় লোক অহঙ্কাৰ মমকাৰ কৰে, সি
মায়া যাৰ আগত লজ্জায়ে থাকিতে নপাৰে^১, কাৰ্য্য-কাৰণ জগত যাত

॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥

পঞ্চম অধ্যায়ত নাৰদৰ প্ৰশ্ন অনুসৰি ব্ৰহ্মাই কাল-কৰ্ম্মাদি শক্তিৰ দ্বাৰা
বিৰাট সৃষ্টি আদি হৰিৰ লীলা বৰ্ণনা কৰিছে।

১ নাৰদে যে ব্ৰহ্মাক ঈশ্বৰ বুলি ক’লে, সি অত্যন্ত অসত্য নহয়, কাৰণ
নাৰদে ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি আদিত কৰ্তৃত্ব-ৰূপ প্ৰভাৱ দেখা পাইছে। মাত্ৰ ব্ৰহ্মাতকৈও
পৰ পৰমেশ্বৰক নাজানি সেই কথা কৈছে। সাদৃশ্যৰ হেতুকে ব্ৰহ্মাৰ এই ভ্ৰান্তি,
সি বুদ্ধি-পূৰ্বক মিছা কথা নহয়।

২ ইয়াত মায়াৰ কাৰ্য্য বৰ্ণোৱা হৈছে। মায়া পৰমেশ্বৰৰ অধীন। মায়াক
আশ্রয় কৰি ভগৱন্তই জগত সৃষ্টি কৰে। মায়াৰ প্ৰভাৱত জীৱই আত্মাক

২ অন্ত্যজাতি—কিৰাত, হুণ, অন্ধ, পুলিন্দ, পুন্ড, আভীৰ, শুদ্ধ, যৱন,
খশ আদি (ভা)।

বিনে নাই° যাৰ সৃজ্যক মঞি স্রজো, যাৰ মায়া-গুণে জীৱ বন্ধ হয়ঃ
যাক জানিতে নপাবে, সেই ভগৱন্ত সকল লোকৰ মোৰো পৰমেশ্বৰ;
তাহান অধীন মঞি। আবে তাহান সৃষ্টিৰ প্ৰকাৰ শুনা।

২১-২২] “ভগৱন্ত ঈশ্বৰ পুৰুষ-ৰূপ হয়। মায়া কটাক্ষ কৰা।
পাছে কাল কৰ্ম স্বভাৱে মহন্তৰ উপজে।° মহন্তৰ হন্তে অহঙ্কাৰ
হৰে। অহঙ্কাৰো তিনিবিধ হৰে।° তামস অহঙ্কাৰত শব্দ হৰে,
শব্দ হন্তে আকাশ, আকাশ হন্তে স্পৰ্শ, স্পৰ্শ হন্তে বায়ু, বায়ু হন্তে

চিনি নাপাই দেহকে অহং বা মই বুলি কয়, অন্ত পুত্ৰ-ভাৰ্যা আৰু সম্পত্তিক
মম বা মোৰ বুলি কয়, পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰক চিনি নাপায়। মায়াৰ প্ৰভাৱতে
নাৰদে ব্ৰহ্মাক ঈশ্বৰ বা কৰ্ত্তা প্ৰভু বুলি ভুল কৰি আছিল।

৩ ব্ৰহ্মাই নিজতকৈ পৰ পৰমেশ্বৰক নিকপণ কৰি পৰমেশ্বৰ ব্যতিবেকে
অন্ত সকলোৰে অসত্ত্ব দেখুৱাইছে। মহাত্ম-স্বৰূপ দ্ৰব্য, উপাদান-ৰূপ জন্ম-
নিমিত্ত কৰ্ম, গুণৰ ক্ষোভক কাল-শক্তি, গুণৰ পৰিণাম-হেতু স্বভাৱ, আৰু
ভোক্তা জীৱ বাসুদেৱৰপৰা পৃথক নহয়, কাৰণ কাৰ্য্য কাৰণৰপৰা স্বতন্ত্ৰ নহয়।
(কাৰণাব্যতিবেকাৎ কাৰ্যন্ত—শ্ৰী)।

৪ কাৰ্য্য ভোগ্য আৰু ভোগ্যতনাদিকপ অধিভূত; কাৰণ চক্ষু আদি
কৰণ-ৰূপ অধ্যাত্ম আৰু কৰ্ত্তা চক্ষু আদিৰ অধিষ্ঠাতা অধিদৈৱতৰ বিষয়ত গুণত্ৰয়ে
জীৱক মায়ামোহিত কৰি জন্ম-মৰণ-প্ৰৱাহত বন্ধ কৰে।

৫ মায়াধীশ পৰমপুৰুষে বিবিধ হ’বৰ ইচ্ছা কৰি (বিবুভুযুঃ) নিজৰ মায়া
শক্তিৰ দ্বাৰা মায়াৰ গুণৰ ক্ষোভক কাল, জীৱৰ অদৃষ্ট-ৰূপ কৰ্ম আৰু পৰিণামিত্ব-
ৰূপ স্বভাৱ গ্ৰহণ কৰিলে। এইদৰে পুৰুষ-ৰূপে অধিষ্ঠান কৰাত কালৰপৰা
গুণত্ৰয়ৰ ক্ষোভ (গুণব্যতিকৰঃ), স্বভাৱৰপৰা গুণত্ৰয়ৰ ৰূপান্তৰ-প্ৰাপ্তি (পৰিণামঃ)
আৰু কৰ্মৰপৰা মহন্তৰ জন্ম হয়।

৬ ৰজঃ আৰু সত্ত্ব-বৰ্দ্ধিত বিকাৰ-প্ৰাপ্ত মহন্তৰপৰা (মহতন্ত্ৰ বিকূৰ্ণাণাং
ৰজঃসত্ত্বোপবৃংহিতাং) দ্ৰব্য (মহাত্ম), জ্ঞান (দেৱতা) আৰু ক্ৰিয়াব
(ইন্দ্ৰিয়সমূহ) মূল-স্বৰূপ, তমঃপ্ৰধান অহঙ্কাৰৰ জন্ম হয়। সেই অহঙ্কাৰ
বিকাৰপ্ৰাপ্ত হৈ তিনিবিধ হয়—বৈকাৰিক বা সাম্বিক, তৈজস বা ৰাজস, আৰু
তামস। এই তিনি অহঙ্কাৰ ক্ৰমে জ্ঞান-শক্তি, ক্ৰিয়া-শক্তি আৰু দ্ৰব্য-শক্তি।

ৰূপ, ৰূপ হন্তে তেজ, তেজ হন্তে ৰস, ৰস হন্তে জল, জল হন্তে গন্ধ,
গন্ধ হন্তে পৃথিৱী। আকাশত শব্দ, বায়ুত স্পৰ্শ শব্দ, তেজত ৰূপ
স্পৰ্শ শব্দ, জনত ৰস ৰূপ স্পৰ্শ শব্দ, পৃথিৱীত গন্ধ ৰস ৰূপ স্পৰ্শ
শব্দ আছে।°

৩০-৩১] “ৰাজস অহঙ্কাৰ হন্তে দশ ইন্দ্ৰিয় হয়—শ্ৰোত্ৰ, ত্বক্, স্ৰাণ,
চক্ষু, জিহ্বা, আৰু জ্ঞান-ইন্দ্ৰিয় বুলি; বাক, পাণি, পাদ, পায়ু,
উপস্থ, আৰু কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় বুলি।°

“সাম্বিক অহঙ্কাৰ হন্তে ইন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাতা দশ দেৱতা হন্ত—
দিশ্, বায়ু, সূৰ্য্য, বৰুণ, অশ্বিনীকুমাৰ, ই পাঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ

৭ ভূতৰ মূল-স্বৰূপ তামস অহঙ্কাৰৰপৰা (তামসাদপি ভূতাদেঃ) বিকাৰ
উৎপত্তি হৈ আকাশ হয়। আকাশৰপৰা তন্মাত্ৰ (গুণঃ) হ’ল শব্দ। এই
শব্দৰ লক্ষণ হ’ল—ই দ্ৰষ্টা আৰু দৃশ্যক বুজায়; যেনেকৈ, কোনোবাই ‘হাতী,
হাতী’ বুলি চিঞৰিলে হাতী-দেখোঁতাজন আৰু দৃশ্য হাতী ছইকো বুজোৱা
হয়। ইয়াত তামসৰপৰা পোনতে শব্দ আৰু শব্দৰপৰা আকাশৰ উৎপত্তি
বুজিব লাগে।

বিকাৰপ্ৰাপ্ত আকাশৰপৰা বায়ুৰ উৎপত্তি হয়। বায়ুৰ গুণ স্পৰ্শ আৰু
(আকাশৰপৰা হোৱা কাৰণে) শব্দ। বায়ুৰ লক্ষণ গ্ৰাণ বা দেহধাৰণ, ইন্দ্ৰিয়-
শক্তিৰ হেতু ওজঃ, মনঃশক্তিৰ হেতু সহঃ, শৰীৰ-শক্তিৰ হেতু বল।

বিকাৰপ্ৰাপ্ত বায়ুৰপৰা উৎপন্ন হয় তেজঃ। ইয়াৰ তন্মাত্ৰ ৰূপ, (তেজত
আকাশ আৰু বায়ুৰ সম্বন্ধ আছে বুলি) স্পৰ্শ আৰু শব্দ।

বিকাৰপ্ৰাপ্ত তেজৰপৰা জলৰ উৎপত্তি হয়। জলৰ গুণ ৰস, ৰূপ, স্পৰ্শ
আৰু শব্দ।

বিকাৰপ্ৰাপ্ত জলৰপৰা পৃথিৱী (বিশেষঃ) হয়। পৃথিৱীৰ গুণ গন্ধ, ৰস,
ৰূপ, স্পৰ্শ আৰু শব্দ।

৮ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়বোৰ (জ্ঞানশক্তিঃ বুদ্ধিঃ) আৰু কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়বোৰ (ক্ৰিয়াশক্তিঃ
প্ৰাণঃ) তেজস বা ৰাজস অহঙ্কাৰৰ কাৰ্য্য।

অধিষ্ঠাতা; অগ্নি, ইন্দ্র, বিষ্ণু, মিত্র, প্রজাপতি, ই পঞ্চ কৰ্মেন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাতা।”

৩২-৪২] “এহি ভূত, ইন্দ্রিয়, দেৱতাগণো আপুনে ব্ৰহ্মাণ্ড কবিতো নাপাবিলা; পাছে ঈশ্বৰ-শক্তি পায়ো ব্ৰহ্মাণ্ড অজিলা। সিও অণ্ড অচেতনে সহস্ৰ বৎসৰ জলত আছিল। পাছে বৈবাজৰ অন্তৰ্য্যামী নাৰায়ণে চেতন কৰাইলা। তেৰে বৈবাজ পুৰুষ উঠিলা, যাৰ মুখত ব্ৰাহ্মণ, বাহুত ক্ষত্ৰিয়, উৰুত বৈশ্য, পদত শূদ্ৰ, যাৰ শৰীৰত চৈধ্য ভুৱন কল্লি। তাক শুনাঃ পদতলত পাতাল, পাদাগ্ৰত বসাতল, গুল্ফত মহাতল, জজ্বাত তলাতল, জানুত সূতল, উৰুত বিতল, কটিত অতল, জঘনত ভূলোক, নাভিত ভূৰলোক, হৃদয়ত স্বলোক, বক্ষস্থলত মহলোক, গ্ৰীৱাত জনলোক, ওষ্ঠত তপলোক, মুৰ্দ্ধাত সত্যলোক। ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বাহিৰত সনাতন বৈকুণ্ঠলোক।”

৯ বৈকাৰিক বা সাত্ত্বিক অহঙ্কাৰৰপৰা মন আৰু মনৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতা চন্দ্ৰ হয়। পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয় আৰু পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ দেৱতাও বৈকাৰিকৰপৰাই হয়। দিক্ শ্ৰোত্ৰৰ, বায়ু স্বকৰ, সূৰ্য্য চক্ষুৰ, বৰুণ জিহ্বাৰ, অশ্বিনীকুমাৰদ্বয় ঘ্ৰাণৰ, অগ্নি বাকৰ, ইন্দ্র পাণিৰ, উপেন্দ্ৰ বিষ্ণুপাদৰ, মিত্ৰ বা যম পায়ুৰ, আৰু প্রজাপতি উপস্থৰ দেৱতা।

১০ এই পৰ্য্যন্ত কাৰণ সৃষ্টি বৰ্ণনা কৰি এতিয়া কাৰ্য্য সৃষ্টিৰ বৰ্ণনা আৰম্ভ কৰিছে। ভূত, ইন্দ্রিয়, মন, তন্মাত্ৰকপ গুণ, এই পদাৰ্থবোৰ অসংযুত (অসঙ্গতাঃ) আছিল কাৰণে আয়তন বা শৰীৰ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাণ্ড নিৰ্ম্মাণ কৰিব নোৱাৰিলে (আয়তননিৰ্ম্মাণে ন শেকুঃ)। পিছত সিহঁত ভগৱৎ-শক্তি পাই পক্ষীকৰণ প্ৰণালীৰে ইটোৱে সিটোৱে মিলি (সংহত্য চাত্তোত্ত্বং) স্থূল আৰু সূক্ষ্ম ভাব ধাৰণ কৰি (সদসত্ত্বমুপাদায়, ভা; প্ৰধানগুণভাৱং স্বীকৃত্য, শ্ৰী) স্থূল আৰু সূক্ষ্ম-কপ ব্ৰহ্মাণ্ড (সমষ্টিব্যাপ্ত্যাক্ষকং শৰীৰম্, শ্ৰী) সৃষ্টি কৰিলে। হাজাৰ বছৰৰ পিছত কাল, কৰ্ম্ম আৰু স্বভাৱত অধিষ্ঠিত পৰমাত্মাই (কালকৰ্ম্মস্বভাৱস্থো জীৱো) সেই জলশায়ী অচেতন ব্ৰহ্মাণ্ডক জীয়াই তুলিলে। সেই পৰমাত্মা পুৰুষেই সহস্ৰ উৰু, সহস্ৰ পদ, সহস্ৰ বাহু, সহস্ৰ চকু, সহস্ৰ শিৰ, সহস্ৰ মুখ লৈ ব্ৰহ্মাণ্ড ভেদ কৰি পৃথক হৈ ওলাল।

শ্রীভাগবতকথায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ পঞ্চমে ব্ৰহ্মণা পোক্ত এক এৰেশ্বৰো হৰিঃ।

সৰ্বকৰ্তা সৰ্বভোক্তা সৰ্বাত্মা সৰ্বদৰ্শনঃ ॥ ৫ ॥

স এৰ পুৰুষস্তম্ভাদণ্ডং নিৰ্ভিত্ত নিৰ্গতঃ।

সহশ্ৰোৰ্জ্জি বাহ্লক্ষঃ সহশ্ৰাননশীৰ্ষকান্ ॥ (শ্লোক ৩৫)

এয়ে হ’ল বিৰাট পুৰুষ, আদি অৱতাৰ, ‘সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ’ (কীৰ্ত্তন-ঘোষা)।

ৰিক্ষোস্ত জীণি কপাণি পুৰুষাখ্যাভথো ৰিহুঃ।

প্ৰথমং মহতঃ স্রষ্টৃ দ্বিতীয়ং ত্বণ্ডসংস্থিতম্।

তৃতীয়ং সৰ্বভূতস্থং তানি জ্ঞাত্বা ৰিমুচ্যতে ॥ (সাক্ষতত্ব)

বিষ্ণুৰ এই পুৰুষ নামৰ তিনি কপৰ দ্বিতীয়টি হ’ল এই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অন্তৰ্য্যামী বিৰাট পুৰুষ। এই বিৰাট পুৰুষৰ বিভিন্ন অৱয়ৱত চতুৰ্দশ ভুৱন আছে বুলি লোককল্পনা আছে।

॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥

॥ বিৰাটৰ বিভূতি ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়ে বিৰাটৰ বিভূতি কহিবা।

১-১৭] ব্ৰহ্মা বোলন্ত, “জানা নাৰদ, ভগৱন্ত বৈবাজ পুৰুষৰ অঙ্গ-
১৮-২১] সৰো আমাৰ ইন্দ্ৰিয়-দেৱতা বিষয়ৰ আশ্রয়;” আৰো
মোৰপৰা তৃণ পৰ্য্যন্তে জগত সৰে পুৰুষ সৰাৰে হৃদয়ত আছা;”
বিৰাটকো বাহিৰে ভিতৰে প্ৰকাশ কৰা;” জীৱকো কৰ্মফল দিয়া;
মোক্ষৰো ঈশ্বৰ।

২২-২৯] “আৰো মই যেখন নাৰায়ণৰ নাভি-পদ্মত জাত ভৈলো,
তেখন তান অৱয়ব বিনে যজ্ঞৰ সন্তাৰ নাজানিলো। পাছে তাহান

॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়ত অধ্যাত্মাদি-ভেদে বিৰাট পুৰুষৰ বিভূতি বৰ্ণোৱা হৈছে;
আৰু পুৰুষ-স্বৰূপ কথাখিনিও ইয়াতে পুনৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

১ বিৰাট পুৰুষৰ মুখ বাকু ইন্দ্ৰিয় আৰু সেই ইন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাতা অগ্নিব
আশ্রয়-স্থান; নাসিকাৰজ্ঞ সেইদৰে প্ৰাণ আৰু বায়ু দেৱতাৰ, ব্ৰাহ্মণেন্দ্ৰিয়
অস্থিদীকুমাৰ আৰু গন্ধৰ্ব, চক্ষু তেজৰ, নয়নগোলক সূৰ্য্যৰ, কৰ্ণ দিক্‌সমূহৰ,
শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয় আকাশ আৰু শব্দৰ, ত্বক্ স্পৰ্শ আৰু বায়ুৰ, উপস্থ জল আৰু
প্ৰজাপতিৰ, পায়ু বম্বৰ আশ্রয়।

২ পুৰুষ-স্বৰূপ ‘পুৰুষ এৱেদং সৰ্ব’ এই মন্ত্ৰৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি ব্ৰহ্মাই
কৈছে যে তেওঁ নিজে, নাৰদ, সনকাদি মুনি, অশ্বৰ, অশ্বৰ, নৰ, নাগ, খগ, গন্ধৰ্ব,
অশ্বৰা, যক্ষ, ৰাক্ষস, পশু, পিতৃ, সিদ্ধ, বৃক্ষ, বিবিধ জীৱ, গ্ৰহ, নক্ষত্ৰ, তড়িৎ
আদি সকলোৱেই বিৰাট পুৰুষৰ শৰীৰতে আছে।

৩ আদিত্যই যেনেকৈ নিজৰ মণ্ডল প্ৰকাশ কৰি বহিৰ্ভাগকো প্ৰকাশ
কৰে, পৰম পুৰুষেও সেইদৰে বিৰাটৰ শৰীৰ ব্ৰহ্মাওক প্ৰকাশ কৰি বাহিৰ
ভাগকো প্ৰকাশ কৰে।

অৱয়বৰে নানা সন্তাৰ কৰি তাহাক যজ্ঞে যজিলো। পাছে ঋষিগণে
যজিল।”

৩০-৪০] “ই জগতখান ভগৱন্ত নাৰায়ণত আছে, যাতো নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মে
নানা গুণক ধৰিছা। তাহান আত্মায়ৈ মঞি জগত ব্ৰজো, ৰুদ্ৰে
সংহবন্ত, আপুনি বিষু ৰূপে পালন্ত। ভগৱন্ত বিনে কাৰ্য্য কাৰণ
কিছো? নাই। তাহান প্ৰভাৱেৰে মোৰ মন, বাক্য, ইন্দ্ৰিয়ৰ ব্যাপাৰ
ব্যৰ্থ নহে, যাতো প্ৰেম-ভক্তিয়ে হৰিক হৃদয়ে ধৰিছো। তান ভক্তি
বিনে বেদ জানি, তপ কৰি আপুনাৰ উদ্ভৱ-স্থান নাজানিলো। এতেকে
তাহান স্তম্ভল চৰণক নমো, যাত শৰণ লৈলে সংসাৰ গুচে, সকল
কুশল হয়, যাৰ মায়া-বৈভৱৰ অন্ত নাই, যাৰ স্বৰূপক কেৰে নাজানে।
যাতো তাহানে মায়ায়ে মোহিত হয় প্ৰপঞ্চ মাত্ৰ জানে, যাৰ অৱতাৰ-
চৰিত্ৰ গাই তান স্বৰূপ সাক্ষাতে নজানি।” এতেকে কেৱলে নমস্কাৰ
মাত্ৰ কৰি। সেই ভগৱন্ত পুৰুষ অৱতাৰ হয় কল্পে কল্পে জগতক

৪ পুৰুষ-স্বৰূপ ‘যৎপুৰুষেণ হৰিষে’ এই অংশৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি ব্ৰহ্মাই
কৈছে, তেওঁ বিষুৰ নাভি-কমলৰপৰা জন্ম হৈ একো যজ্ঞ-সন্তাৰ বিচাৰি নাপাই
নাৰায়ণৰ অৱয়ববোৰকে যজ্ঞৰ উপকৰণ অৰ্থাৎ পশু, সৰনম্পতি কুশ, যজ্ঞভূমি,
কাল, যজ্ঞপাত্ৰ, ত্ৰীহি আদি ওষধি, ঘৃত আদি স্নেহ, সোম আদি ৰস, মৃত্তিকা,
জল, ঋক্-যজুঃ-সাম-মন্ত্ৰ, স্বাহা আদি মন্ত্ৰ, দক্ষিণা, ব্ৰত, বিধি, সঙ্কল্প আদি
কৰি যজ্ঞত যজিলে। তেতিয়া মৰীচি আদি প্ৰজাপতি একাগ্ৰচিত্তে ব্যক্ত বা
অব্যক্ত-ৰূপ পুৰুষৰ যজ্ঞ কৰে। তাৰ পিছত মনুসকল, অহা ঋষিসকল, অৰ্য্যমাদি
পিতৃসকল, ইন্দ্ৰাদি দেৱসকল, দৈত্য, মনুষ্যসকল নিজ সময়মতে সৰ্বব্যাপী
প্ৰভুক যজনা কৰে।

৫ সদসদাঙ্ককম্ কিঞ্চিৎ (তা)—স্বৰূপ আৰু স্থল-স্বৰূপ যি কোনো বস্তু।

৬ তন্মায়য়া মোহিতবুদ্ধয়স্তিৎ বিনিৰ্মিতঞ্চাত্মসমং ৰিচক্ষ্মহে। (শ্লোক ৩৬)

ভগৱন্তৰ শক্তি-স্বৰূপা মায়াৰ দ্বাৰা মোহিত হৈ অজ্ঞান আৰু প্ৰপঞ্চজ্ঞান
হেতুকে লোকে এই সৃষ্ট প্ৰপঞ্চ-ৰূপ দেহ-গেহাদিকে নিজৰ জ্ঞান অহুৰূপে
জানে, সম্যকৰূপে নাজানে।

অজন্ত, পালন্ত, সংহাৰ কৰন্ত, শান্তচিত্ত মুনিসৰে যাক জানন্ত, কৃতৰ্ক-বাদীত অন্তৰ্দ্ধান হন্ত, 'আৰে তাহান অৱতাৰ-কথা কহো।

৪১-৪৫] “ভূমা পৰমেশ্বৰৰ আদি অৱতাৰ প্ৰকৃতি-ক্ষোভক পুৰুষ, যাৰ লীলা-বিগ্ৰহ সহস্ৰশীৰ্ষ নাৰায়ণ, কাল স্বভাৱ প্ৰকৃতিক শক্তি বুলি, মহত্ত্বাদিক কাৰ্য্য বুলি, ব্ৰহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বৰ গুণাৱতাৰ বুলি, প্ৰজাপতি দেৱৰ্ষিসৰক বিভূতি বুলি, আৰো সকল জগত তাহান ৰূপ।”

৪৬] “আবে শুদ্ধসত্ত্ব অৱতাৰ কহো সাৱধান-মনে শুনা, যাক শুনিলে কৰ্ণৰ মল হবে।”

শ্রীভাগবতকথায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে ষষ্ঠোঃধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ্বলোক হৰি বোল হৰি ॥

শ্লোক ॥ কায়বাজ্জনসং চেফা সত্যে ৱিষ্ণে স্মৃতা যতঃ।

অতন্তুচ্ছৰণং কাৰ্যমিতি ষষ্ঠে নিৰূপিতম্ ॥ ৬ ॥

৭ যদা তদেৱাসত্ত্বকৈস্তিবোধীয়েত ৱিগ্ৰুতম্ ॥ (শ্লোক ৪০)

প্ৰশান্ত দেহ, ইন্দ্ৰিয় আৰু অন্তঃকৰণৰ মুনিসকলে ভগৱৎস্বৰূপ দেখা পাই থাকে। কিন্তু যেতিয়া সেই স্বৰূপ অসং তৰ্ক বা ভগৱৎবিবোধী কথাৰ দ্বাৰা আচ্ছন্ন হয়, তেতিয়া সি তিবোধিত হয়।

৮ আছোহৱতাৰঃ পুৰুষঃ পৰন্তু কাল স্বভাৱঃ সদসন্মতঃ।

ভ্ৰম্যৎ ৱিকাবে গুণ ইন্দ্ৰিয়াণি ৱিৰাট্ স্বৰাট্ স্থানু চৰিষু ভূয়ঃ ॥

(শ্লোক ৪১)

ভূমা পৰমেশ্বৰৰ (ভূয়ঃ পৰন্তু) প্ৰকৃতি-প্ৰৱৰ্ত্তক পুৰুষ হ'ল আত্ম অৱতাৰ; যাৰ লীলা-বিগ্ৰহ হ'ল সহস্ৰশীৰ্ষ পুৰুষ বা নাৰায়ণ (যন্তু সহস্ৰশীৰ্ষেভ্যুক্তো লীলাৱিগ্ৰহঃ, শ্ৰী); কাল, স্বভাৱ আৰু সদসদং বা কাৰ্য্যকাৰণাত্মিকা প্ৰকৃতি হ'ল যাৰ শক্তি; মন বা মহত্ত্ব (মনো মহত্ত্বং, শ্ৰী) আদি হ'ল যাৰ কাৰ্য্য; ব্ৰহ্মা আদি যাৰ গুণাৱতাৰ (ব্ৰহ্মাদয়ো গুণাৱতাৰাঃ, শ্ৰী); দক্ষ আদি প্ৰজাপতি আৰু লোকপাল আদি যাৰ বিভূতি। দ্ৰব্য বা মহাত্মত, বিকাৰ বা অহঙ্কাৰ, সত্ত্বাদি গুণ, দহ ইন্দ্ৰিয়, বিৰাট (সমষ্টি শৰীৰ), স্বৰাট্ (বৈবাজ পুৰুষ), স্থাৱৰ-জঙ্গম ব্যষ্টি শৰীৰ—সকলো পৰম তত্ত্ব।

॥ সপ্তম অধ্যায় ॥

॥ লীলা-অৱতাৰ ॥

সপ্তম অধ্যায়ে অৱতাৰ-লীলা কহিবা।

১-২৫] ব্ৰহ্মা বোলন্ত, “যেখন নাৰায়ণ পৃথিৱী উদ্ধাৰিতে বৰাহ-ৰূপ ধৰিলা, তেখনে হিবগ্যাঙ্ক দৈত্যক দন্তে ছিৰি মাৰিলা।

“কচি প্ৰজাপতিৰ ভাৰ্যা আকৃতি কথাত যজ্ঞ অৱতাৰ ভৈলা; দক্ষিণা পত্নীত যম নামে দেৱক জাত কৰাই আপুনি ইন্দ্ৰ হয়। লোকৰ দুঃখ হৰিলা।”

“কৰ্দমৰ গৃহত দেৱহুতি কথাত কপিল অৱতাৰ হয়। মাতৃত আত্মজ্ঞান কহিলা।

“অত্ৰিৰ পুত্ৰ দত্ত অৱতাৰ হৈলা, যাৰ পাদ-পদ্মক আশ্ৰয় কৰি যদু হৈহয় আদি ভুক্তি-মুক্তি পাইল।”

“ঘোৰ অখণ্ড তপস্ৰাত সনক, সনন্দন, সনাতন, সনতকুমাৰ চাৰি ৰূপ হয়। আত্মজ্ঞান কহিলা।

॥ সপ্তম অধ্যায় ॥

সপ্তম অধ্যায়ত নাৰদৰ আগত ব্ৰহ্মাই ভগৱন্তৰ লীলা-অৱতাৰৰ কথা, দিসমূহৰ কৰ্ম, প্ৰয়োজন আৰু গুণে সৈতে কৈছে।

“কীৰ্ত্তন-ঘোষা”ৰ চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ-বৰ্ণনা চাওক।

১ কচি নামে প্ৰজাপতিৰ ঔৰসত স্বয়ম্ভুৱ মনুৰ কথা আকৃতিৰ গৰ্ভত স্নযজ্ঞৰ জন্ম হয়। স্নযজ্ঞৰ পত্নী দক্ষিণাৰ গৰ্ভত স্নযম নামে দেৱতাসকলৰ জন্ম হয়। স্নযজ্ঞই ইন্দ্ৰ হৈ লোকত্ৰয়ৰ আৰ্ত্তি হৰণ কৰে। সেই কাৰণে স্নযজ্ঞক মাতামহ স্বয়ম্ভুৱ মনুৱে হৰি নাম দিয়ে।

২ অত্ৰি ঋষিৰ পুত্ৰ দত্তাত্ৰেয়ৰ ভক্ত হৈ যদু, কাৰ্ত্তবীৰ্য্য প্ৰহৃতিয়ে যোগসিদ্ধি আৰু ঐহিক-আমুখিক ভোগ আৰু মোক্ষৰূপ সিদ্ধি লাভ কৰে।

“ধর্ম পত্নী মূর্তি কথাত নব-নাৰায়ণ অৱতাৰ হয়৷ দুশ্চৰ তপ আচৰিলা, যাৰ তপ ভঙ্গ কৰিতে আপুনাৰ গণ সমে কামো নপাৰিলা।”

“সপত্নী মাতৃৰ বাক্য-সায়কে বেথিত হয়৷ ঐৱ বনে গয়া হৰিক আৰাধিলা। তাক শাস্ত অৱতাৰ হয়৷ প্ৰলোক দিলা।

“বিপ্ৰ-শাপে দুফট বেণ নফট ভৈলে বিপ্ৰৰ প্ৰাৰ্থনাত পৃথু-ৰূপ ভৈলা, পৃথিৱী দুহিলা।”

“নাভিৰ পত্নী মেৰুদেৱীত ঋষভ অৱতাৰে যোগচৰ্গা আচৰিলা।

“মোৰ যজ্ঞত হয়গ্ৰীৱ অৱতাৰ হয়৷ নাসিকাৰ হন্তে বেদ শ্ৰজিলা।

“সত্যব্ৰত ৰাজাক মৎস্য-ৰূপ দেখাই প্ৰলয়-জলত বিহাৰ দেখাই ক্ৰীড়িলা।

“খীৰ-সাগৰত দেৱ-দৈত্যে অমৃত মথিতে কচ্ছপ-ৰূপে মন্দৰ ধৰিলা।

“নৰসিংহ-ৰূপ ধৰি হিৰণ্যকশিপুক নখে ছিৰিলা।

“গজেন্দ্ৰক গ্ৰাহে ধৰিল; মহাদুঃখ পায়৷ হাতত পদ্ম ধৰি নাৰায়ণ বুলি শৰণ পৰিলা; তাক হৰি-অৱতাৰে তাৰিলা।

“অদিতিত বামন-ৰূপ হয়৷ তিথি পদ-ছলে বলিৰ ত্ৰৈলোক্য আক্ৰমিলা।

“হংস অৱতাৰে আমাত আত্মজ্ঞান ভক্তি কহিলা।

“চৈধ্য মন্বন্তৰত নানা অৱতাৰে দুফটক দণ্ডি কীৰ্ত্তি বিস্তাৰ কৰিলা।

৩ ধৰ্মৰ ঔৰসত দক্ষ-দুহিতা মূৰ্ত্তিৰ গৰ্ভত নৰ আৰু নাৰায়ণ যুগল-স্বৰূপে ভগৱন্তৰ জন্ম হয়। কামদেৱে দেৱী-অপ্সৰাসকলক সহায় লৈও নব-নাৰায়ণৰ কঠোৰ তপস্তা ভঙ্গ কৰিব নোৱাৰিলে।

৪ কালিদাসৰ “কুমাৰসম্ভৱ”ৰ দ্বিতীয় শ্লোকতে পৃথুৰ দ্বাৰা পৃথিৱীৰ বত্ৰাদিদোহনৰ কথা কীৰ্ত্তিত হৈছে হিমালয়ৰ কথা-প্ৰসঙ্গত:

যং সৰ্বৈশৈলাঃ পৰিকল্প্য বৎসং মেৰৌ স্থিতে দোক্ষৰি দোহদক্ষে।

ভাস্বন্তি বত্ৰানি মহৌষধীংশ্চ পৃথুপদিষ্ঠাং দ্বুহুৰ্ধ্ববিভ্ৰীম্॥

৫ মোৰ যজ্ঞত—মম সত্ৰে (ভা)।

“ধন্বন্তৰি অৱতাৰে যজ্ঞ-ভাগ ভুঞ্জিলা, আয়ুৰ্বেদ প্ৰকাশিলা।

“পশুৰাম অৱতাৰে একৈশবাৰে পৃথিৱী ফুৰি দুফট খেত্ৰিয়ক বধিলা।

“আমাক কৃপায়ে চাৰিৰূপে ৰামচন্দ্ৰ হয়৷, পিতৃৰ বাক্যে বনক গৈয়া, সীতা-হৰণ হেতুৱে সাগৰত সেতু বান্ধি, সসৈন্যে বাৰণ বধিলা।

২৬-৩৫] “আৱে কৃষ্ণ-অৱতাৰ শুনা। পৃথিৱীৰ মহাভাৰ হৰিবাক লাগি বলভদ্ৰ সহিতে পৰিপূৰ্ণ কৃষ্ণ-অৱতাৰ হৈবা। আৰু সামান্যজনে ঈশ্বৰ বুলি নাজানিব, কিন্তু অকস্মৎ সমে মহিমা কহিবেক, যাতো শিশু-কালে পুতনা শুবিলা, তিনি মাসত শকট উভতাইবা, গৰ্ভতে যশোদা চৈধ্য ভূৱন দেখিবা, অনেক জড়িয়ে যশোদা বান্ধিবে নপাৰিবা, যমশাৰ্জুন উভজিবা, বৎসাসুৰ বক অঘ বধিবা, ত্ৰক্ষাকো মুহিবা, ধেনুকাসুৰ বধিবা, তালফল খাইবা, বিষ-জল-পানে মৃতক গোপ গৰুক জীয়াইবা, কালিক দমি হৃদৰ খেদাইবা, বনাগিকো পান কৰি ব্ৰজক ৰাখিবা, গোৱৰ্দ্ধন ধৰি বৃষ্টি-বাত হন্তে গোকুল পালিবা, বৰুণৰ পাশত নন্দক মেলাইবা, গোকুল-বাসীক বৈকুণ্ঠ দেখাইবা, ৰাসক্ৰীড়া কৰি শঙ্কাচূড় বধিবা, ঋষভ কেশীকো বধিবা, অক্ৰুবকো নিজ ৰূপ দেখাইবা, ধনুক ভাঙ্গিবা, কুৱলয় পীড়িবা, চাণুৰাদি মাল কংসকো একেদিনে বধিবা, জৰাসন্ধ সত্ৰবাৰ সেনা বধিবা, দ্বাৰকা নিৰ্মিয়া সৰ্ব লোককো নিবা, কালযৱন মৰাইবা, অষ্ট মহিষীক বিহা কৰাইবা, আৰো নৰকক মাৰি যোদ্ধা হাজাৰ একশত কণ্ঠা বিহাইবা, সৰাতে দশ দশ পুত্ৰ উপজাইবা, ইন্দুকো জিনি পাৰিজাত হৰিবা, বাণৰ নিমিত্তে শিৱক জিনিবা, পৌণ্ড্ৰক কাশীৰাজাকো বধিবা, জৰাসন্ধ মৰাইবা, ৰাজসূয় কৰাইবা, শিশুপাল সাত্ৰ দন্তবক্ৰ বিদূৰথ নিপাতিবা, ভাৰত-যুদ্ধ কৰাই ৰাজাগণ বধিবা, ত্ৰাক্ষণসৰক অনুগ্ৰহ কৰিবা, উদ্ধৱত তত্ত্বজ্ঞান কৰিবা, যদু-কুল সংহৰিবা, ভূমিৰ ভাৰ সংহৰিবা, সেই শৰীৰে বৈকুণ্ঠে যাইবা, আৰো আপুনি যাক বধিছা অৰ্জুনাদিৰো হাতায়ে যাক মৰাইছা সৰাকে বৈকুণ্ঠে নিবা।

৫৬-৩৮] “পবাক্ষৰ হন্তে সত্যৱতী কন্যাত ব্যাস অৱতাৰ হয়৷ বেদ-বৃক্ষক শাখা-ভেদ কৰিবা।

“বুদ্ধ-অৱতাৰ হয়৷ পাষণ্ডবাদে অস্থৰ মুহিবা।

“পাছে কলি যুগত হৰি-কথা বৰ্জিত হৈলে, ব্ৰাহ্মণসৰ পাষণ্ড হৈলে, বেদ-পন্থ লুপ্ত হৈলে, কলি অৱতাৰ হয়৷ পাষণ্ড দমিবা।

৩৯] “আৰো স্থপিত ব্ৰহ্মা, থিতিত বিষ্ণু, প্ৰলয়ত কদ্ৰু আদি ৰূপ ধৰিবন্ত।

৪০-৪৯] “জান৷ নাৰদ, এমনে মঞি বিষ্ণুৰ লীলা সংক্ষেপে কহিলো; বিস্তৰ কৰি কহিবাক সাৱশেবে কেহো কহিতে নপাবে। যদি পৃথিৱীৰ ধূলকো গণিতে পাবে, তথাপি বিষ্ণুৰ বীৰ্য্যৰ অন্ত নপারে। হৰিৰ মায়া-বলৰ মঞি, মুনিগণো অন্ত নপাঞ; আনে আৰ কৈত পাবে, যাতো অনন্ত সহস্ৰ মুখে গুণ গায়৷ অন্ত নপান্ত। যদি বোলা, ‘জানিতে নপাৰিলে কোনে কেমেতে তৰিবেক?’ তাত শুনা: যাবাক ভগৱন্তে দায়া কৰন্ত, তাৰায়ো যদি নিষ্কপটে কায়-বাক্য-মনে তেহো কৃষ্ণ-চৰণক আশ্ৰয় কৰে, তেৰে দুস্তৰ মায়াৰ অনায়াসে তৰে। অন্তক নজানিও মায়া হেন জ্ঞান তাহান ৰূপায়ে অনেকৰ হয়৷ছে, তাক শুনা: মঞি, তুমি, সনকাদি, শিৱ, স্নয়ন্তুৰ মনু, তান পুল্ল-ভাৰ্য্যা-দুহিতা, ধ্ৰুৱ, অঙ্গ, পৃথু, প্ৰাচীনবাহি, ইক্ষ্বাকু, যুচুকুন্দ, ৰঘু, অশ্বৰীষ, সগৰ, যযাতি, জনক, গয়, গাধি, মাৰ্কাতা, অলৰ্ক, হৈহয়, শতধনু, অনু, বসুন্তদেৱ, সৌভৰি, উতঙ্ক, দিলীপ, শিবি, দেৱল, পিপ্পলাদ, কৃপ, উদ্ধৱ, পবাক্ষৰ, ভূৰিষেণ, বিভীষণ, হনুমন্ত, শুক, পাণ্ডৱ, বিদূৰ, শ্ৰুতদেৱ। আৱাসৱৰ সঙ্গীও হৰিৰ ৰূপায়ে হৰিক জানিহন্ত। বিস্তৰ কি কহিবো? সংসঙ্গ লৈলে স্ত্ৰী জাতি অৰ্দ্ধশোচী শূদ্ৰ অন্ত্যজাতি মহাপাপীও তৰে। উত্তম মনুষ্যৰ কি কথা কহিবো? সাধুসঙ্গে পশু-পক্ষীও তৰে।

৫০-৫৩] “হে বাপু নাৰদ, ইটো ভাগৱত-কথা হৰি-লীলা ময়ো তোমাত সংক্ষেপে কহিলো। তুমি আন ঠাইত বিস্তৰ কৰি কহ। যেমনে

লোকৰ হৰি-ভক্তি হৰে, তেমনে কহিবা। বুলিবা, ‘লীলা মায়াশ্ৰয়, আক কহিলে কি হৈবেক?’ আত শুনা: হৰিৰ লীলা বৰ্ণাইলে, প্ৰশংসিলে, শুনিলে, মায়ায়ে মোহ নহে।”

শ্রীভাগৱতকথায়ঃ দ্বিতীয়স্কন্ধে সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ্ব লোক হৰি বোল হৰি।

॥ শ্লোক ॥ সত্ৰো কৃষ্ণকৃপাং হিত্বা সতাং সঙ্গমহৎফলং।

গীত্বা শ্ৰদ্ধা হৰিকথাং মুচ্যেৎ সপ্তম ঈৰিতম্ ॥ ৭ ॥

১১ অষ্টম অধ্যায় ১১

॥ পৰীক্ষিতৰ প্ৰশ্ন ॥

অষ্টম অধ্যায়ে বাজাৰ প্ৰশ্নচয় কহিবা।

১-৩] পৰীক্ষিতে পুছন্ত, “হে মহামুনি, নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ গুণ কহিবাক ব্ৰহ্মা নাৰদক বুলিলা; নাৰদো যে ঠাইত যেমনে কহিলা, তাক মোত কহিয়োক। আৰো হৰিৰ স্মৃঙ্গল কথা কহ, যাক শুনি কৃষ্ণত একান্তে মন দিয়া দেহ এড়িবো।

৪-৬] “হৰি-কথা শুনন্তা কহন্তাজনৰ হৃদয়ত অল্লকালে ভগৱন্ত প্ৰৱেশন্ত। তেৰে সাৱশেবে মল হৰন্ত। তেৰে শুদ্ধচিত্ত পুৰুষে কৃষ্ণ-পাদ-মূল নেৰে; তেৰে সকল ক্ৰেশ গুচে।”

॥ অষ্টম অধ্যায় ॥

অষ্টম অধ্যায়ত পৰীক্ষিত ৰজাই ভাগৱতৰ অৰ্থোদীপক জীৱ-ঈশ্বৰ সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্ন শুক মুনিৰ আগত উত্থাপন কৰিছে।

১ মূলৰ ৪-৬ শ্লোকৰ অৰ্থ ইয়াত সংক্ষেপে দিয়া হৈছে। মাধৱদেৱৰ “নামঘোষা”ত তাৰ বহল ভাঙনি আছে এইদৰে:—

কৃষ্ণ কথা গাৱে শুনে যিটো শ্ৰদ্ধা কৰি।

অল্লকালে হিয়াত প্ৰৱেশ হোন্ত হৰি ॥ ৪৪০

৭। “আবো অসঙ্গ আত্মাৰ কেনে দেহ-সম্বন্ধ হৱে ?” আনো জীৱ-ঈশ্বৰৰ সমান শৰীৰ কহিছা ;” তাত কি বিশেষ আছে তাকো কহা।

“ঈশ্বৰে প্ৰলয়ত যিমতে থাকন্ত, প্ৰলয়ৰ কথা, কালৰ স্বৰূপ, সৰাৰে আয়ুৰ প্ৰমাণ, কৰ্ম্মৰ গতি কহা। স্বৰ্গ-মঞ্চ-পাতাল, নদী-নদ, সমুদ্ৰ-দ্বীপ, বৰ্ষ-পৰ্বত, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰৰ কথা কহা। ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰমাণ, বৰ্ণাশ্ৰম-ধৰ্ম্ম, হৰিৰ অৱতাৰ-চৰিত্ৰ, মহন্তসৱৰ চৰিত্ৰ, যুগ, যুগৰ মান, যুগধৰ্ম্ম কহা। কৃষ্ণৰ পূজাৰ বিধি, যোগৰ প্ৰকাৰ, অনিমাৰ্দ্ৰি সিদ্ধি, লোকৰ সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয় কহা। জীৱৰ বন্ধ-মোক্ষ কহা। আবো যি কথা পুছিবাক নাজানো, তাকো কহিবা, যাতে তোমাত প্ৰপন্ন হই

কৰ্ণ-পথে ভক্তৰ হিয়াত প্ৰৱেশি হৰি

দুৰ্ব্বাসনা হৰা সমস্তয়।

জলৰ যতেক মল যেহেন শবত-কালে

স্বভাৱতে নিৰ্মল কৰয় ॥ ১৫

কৃষ্ণ-যশে চিত্ত-ধৌত হয়। সমস্তে ক্ৰেশক তৰি পুহ

কৃষ্ণ-দাসে কৃষ্ণ-চৰণ-মূল নেড়য়।

সকলে সম্পূৰ্ণ নিজ গৃহ পথিকসকলে পায়। পুহ

ছুখ এড়াই যেন সিটো গৃহ নছাড়য় ॥ ৬৬৭

২ যদধাতুমতো দেহাবস্তোহস্ত ধাতুভিঃ (ভা)। অধাতুমতঃ ধাতরো মহাভূতানি তৎসম্বন্ধশূন্যাস্ত লৌকিকস্তান্ননো জীৱন্ত ধাতুভিঃ দেহাবস্ত ইতি যদেতৎ কিম্ ? (শ্ৰী)। অপাঞ্চভৌতিক বা পঞ্চ মহাভূতৰ লগত অসম্বন্ধ আশ্ৰাই কিয় মহাভূতৰ দ্বাৰা দেহাবস্ত কৰে ?

৩ যাবানয়ং ৱৈ পুৰুষ ইয়ন্তাৱয়ৱৈঃ পৃথক্।

তাবানসাবিতি প্ৰোক্তঃ সংস্থায়ৱয়ৱানিৱ ॥ (শ্লোক ৮)

বিভিন্ন যিবোৰ অৱয়বৰ দ্বাৰা লৌকিক পুৰুষ যুক্ত, সেই পৰমাশ্ৰাও সিমান-বোৰ অৱয়বযুক্ত বুলি কোৱা আছে।

আছে। তুমি ব্ৰহ্ম-সম্প্ৰদায়ে^৪ জানা ; এতেকে সকলে কথা কহিবা। মঞি কিছো ভোজন নকৰিয়ো আকুল নোহো, যাতে তোমাৰ মুখে হৰি-কথা পান কৰোঁ।”

সুতে বোলন্ত,—জানা শৌনক, এমনে ৰাজা প্ৰশ্ন কৰিলে শুক মুনি মহাপ্ৰীতি হয়, যাক ভগৱন্তে ব্ৰহ্মাত কহিছা, সেই ভাগৱত কহি প্ৰশ্নৰ সিদ্ধান্ত কহিতে লাগিল।

শ্রীভাগৱতকথায়াং দ্বিতীয় স্কন্ধে অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সামাজিক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ অষ্টমে ৰাজসংপ্ৰশ্নে শৃংখতাং গুণতাং হৃদি।

ৱিষ্ণোঃ প্ৰৱেশানশ্চি পাপানীতি নিৰূপিতম্ ॥ ৮ ॥

৪ ব্ৰহ্ম-সম্প্ৰদায় আৰু অনন্ত-সম্প্ৰদায়,—এই দুই সম্প্ৰদায় বা ঐতিহ্যৰ যোগেদি ভাগৱত-কথা প্ৰৱৰ্ত্তিত হৈছে। ব্ৰহ্ম-সম্প্ৰদায় বা নাৰায়ণ-সম্প্ৰদায়ৰ বৰ্ণনা দ্বিতীয় স্কন্ধৰ নৱম অধ্যায়ত আছে। তৃতীয় স্কন্ধৰ অষ্টম অধ্যায়ত অনন্ত-সম্প্ৰদায়ৰ কথা আছে।

১১ নৱম অধ্যায় ১১

॥ নাৰায়ণোক্ত ভাগৱত ॥

নৱম অধ্যায়ে নাৰায়ণোক্ত শ্ৰীভাগৱত কহিবা।

১-৪] শুকে বোলন্ত, “হৰিৰ মায়া বিনে জীৱৰ দেহ-সম্বন্ধ নঘটে।’ সংসাৰো মায়াতেসে হয়। যেখন আত্মাৰ স্বৰূপ ব্ৰহ্মক জানে, তেখনে মায়াক এৰি মুক্ত হয়। জীৱৰ জ্ঞানদাতা ভগৱন্তে, যাতো ব্ৰহ্মাৰ ভক্তিত তুষ্ট হয়। শুদ্ধস্ব স্বৰূপ দেখাই জ্ঞান কহিছ। এই কথা আছে অন্তে শুনা।

৫-১০] “যেখন নাৰায়ণৰ নাভি-পদ্মত ব্ৰহ্মা উপজিলা, তেখন আপুনাৰ কাৰণ জানিতে পদ্মনালত বুৰ দিয়া শত বৎসৰ বিচাৰিলা; তথাপি অন্ত নপাই উলটি আসি, পদ্মত বসি, সৃষ্টি কৰিবাক চাহিলা, যেমতে প্ৰপঞ্চ নিৰ্মাণ হয়, তাক নজানিলা। পাছে চিন্তা কৰিতে ‘তপ, তপ’ বাক্য শুনিলা; তাৰ বক্তা দেখিবাক লাগি দশো দিশ চায়া কিছো নেদেখিলা। পাছে আপুনাৰ হিত হেন মানি প্ৰাণ-মন-ইন্দ্ৰিয় নিয়মি দেৱৰ বৎসৰে সহস্ৰ বৎসৰ তপ কৰিলা। পাছে ভগৱন্ত তুষ্ট হয়। আপুনাৰ বৈকুণ্ঠ লোক দেখাইলা, যাত মোহ, ক্লেশ,

॥ নৱম অধ্যায় ॥

নৱম অধ্যায়ত পৰীক্ষিত ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈ শুক মুনিয়ে নাৰায়ণে ব্ৰহ্মাৰ আগত কোৱা ভাগৱত অৰ্থাৎ ভগৱৎ-কথা ব্যাখ্যা কৰিছে। এই ভাগৱত ক্ৰমে নাৰায়ণে ব্ৰহ্মাক, ব্ৰহ্মাই নাৰদক, নাৰদে ব্যাসক কয়। এই দৰে সি পৰম্পৰা-গত হৈ নাৰায়ণ-সম্প্ৰদায়-ৰূপে বিদিত হ’ল।

১ “আৰো অসঙ্গ আত্মাৰ কেনে দেহ-সম্বন্ধ হৱে?”—শুকে পোনতে পৰীক্ষিত ৰজাৰ এই প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিছে।

ভয়, কালৰ বিক্ৰম, মায়াৰ কাৰ্য্য, প্ৰকৃতিৰ তিনি গুণ নেদেখিলা, শুদ্ধ-সদৃশ্য, জ্ঞানীয়ো যাক তুতি কৰে, যাত পাৰিষদসৰ শ্যাম-মনোহৰ, পীত-বসন, কমল-লোচন, সৰ্ববাসু-সুন্দৰ, নানা অলঙ্কাৰে মণ্ডিত, সৰে চতুৰ্ভুজ, পোৰাল-মৃণাল-বৈদূৰ্য্যৰ বৰ্ণ; তাৰাবো বিমানসৰ প্ৰকাশ কৰে, যাত উত্তম নাৰীসৰ আছে, যাত লক্ষ্মী অনেক বিভৱে পূজা কৰন্ত, হৰি-গুণ নিতান্তে গান্ত।

১৪-১৭] “সেই বৈকুণ্ঠে জগৎপতি, লক্ষ্মীপতি, ভক্তৰ গতি ভগৱন্ত দেখা দিলা, সুনন্দ-নন্দাদি পাৰিষদগণ, অনিমাৰ্দ্ৰি সিদ্ধিসৰো উপাসন্ত, ভূতক ৰূপায়ে সমুখ হয়। ছন্ত, কটাক্ষে অমৃত বৰিষে, প্ৰসন্ন-হাস, অৰুণ-লোচন-যুক্ত, মুখ-পদ্ম, পীতাম্বৰ, চতুৰ্ভুজ, কিৰীটি কুণ্ডলাদি অলঙ্কাৰে মণ্ডিত, বক্ষস্থলত সূৰ্য্য ৰেখাকাৰে লক্ষ্মী প্ৰকাশন্ত, দিব্য সিংহাসনত বসিছা, এমন দৈশ্বৰ্য্য দেখি ব্ৰহ্মা হৰ্ষে আগ্লুত হয়, প্ৰেমে পুলক সলোতকনয়ন হয়। পাদ-পদ্মক নমিলা।

১৮-২০] “ভগৱন্তে মহাপ্ৰীতি হয়। হাস্ত-বদনে ব্ৰহ্মাৰ হাতত ধৰি বোলন্ত ‘হে ব্ৰহ্মা, তুমি মোক মহাভূষ্ট কৰাইলা, যাতো সৃষ্টিক ইচ্ছায়ে চিৰকাল যত তপ কৰিলা। তোমাৰ কুশল হোক। মনবাস্তিত বৰ লৰা। মোৰ ৰূপায়ে বৈকুণ্ঠলোক দেখিলা। যি তপ কৰিলা, সিও মোৰ আজ্ঞায়েসে পাৰিলা, যাতো আগে মোহ হয়। ছিলা। তপেমে জানিবা মোৰ মুখ্য বল, যাতো তপোবলে জগত প্ৰজন পালন সংহাৰণ কৰোঁ।’

২৪-২৯] “ব্ৰহ্মা বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, তুমি সৰাৰে বুদ্ধি-সাক্ষী।’ এতেকে মোৰ কাৰ্য্যক আপুনি জানা। তথাপি প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ, যেমনে তোমাৰ স্থূল সূক্ষ্ম ৰূপ জানিবো, যেমনে তুমি জগত প্ৰজন পালন সংহাৰণ কৰি ক্ৰীড়া কৰা। তোমাতে মোৰ বতি ৰহোক। জগত প্ৰজিতে যেমনে অহঙ্কাৰ নুপজে, তেমনে কৰা।’

২ সৰ্বভূতানামধ্যক্ষোহৰাস্তো গুহাম্ (ভা)—সকলো প্ৰাণীৰে বুদ্ধিত অৱস্থিত।

৩০-৩৬] “ভগবন্তে বোলন্ত, ‘হে ব্রহ্মা, জ্ঞান, বিজ্ঞান, ভক্তি কহিবো; তুমি ধৰিবা।’ আৰো মোৰ স্বৰূপ, ভাৱৰূপ, গুণ, কৰ্ম, তত্ত্বজ্ঞান তোমাত বহোক।’ স্বৰূপ শূনাঃ সৃষ্টিৰ পূৰ্বত, প্রলয়ৰ অন্তত এক মঞি মাত্ৰ থাকো।’ মায়াৰ শূনাঃ যাত হন্তে মিছা জগত দেখি,

৩

জ্ঞানং পৰমগুহ্যং মে যদ্বিজ্ঞানসমম্বিতম্।

সবহন্তং তদঙ্গং গৃহাণ গদিতং ময়া ॥ ৩০

ভগবন্তই ব্রহ্মাক শাস্ত্র-নিকপিত জ্ঞান, অহুভৱ-স্বৰূপ বিজ্ঞান, বহন্ত-ৰূপ ভক্তি, আৰু সাধন-ৰূপ অঙ্গ এই চাৰিৰে পৰমগুহ্য তত্ত্ব বুজাই দিছে (জ্ঞানং শাস্ত্ৰোক্তম্। বিজ্ঞানং গুহ্যতমঃ। বহন্তং ভক্তিঃ। অঙ্গোপ্যমপি বক্ষ্যামী-ত্যাদিনির্দেশাৎ তস্তাঙ্গং সাধনম্। শ্রী)।

এই জ্ঞান, বিজ্ঞান, তদঙ্গ আৰু বহন্ত বুজোৱা নৱম অধ্যায়ৰ ৩২—৩৫-সংখ্যক শ্লোককে একেলগে চতুঃশ্লোকী ভাগবত বোলা হয়। অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰো এই চাৰিটিয়েই মূল বস্তু বা সত্য তত্ত্ব।

৪

যাৱানহং যথাভাৱো যদ্রূপগুণকৰ্মকঃ।

তথৈৱ তত্ত্ববিজ্ঞানমস্ত তে মদহুগ্ৰহাণ ॥ ৩১

ব্রহ্মাই ক’ব পাৰে, “মই তোমাক দেখাতে অসমৰ্থ; কেনেকৈ জ্ঞানৰ অধিকাৰী হ’ম?” তাৰ উত্তৰত ভগবন্তই কৈছে, “মোৰ যেনে স্বৰূপ (যাৱানহং), যেনে ভাৱ-ৰূপ বা সত্তা (যথাভাৱো যাদৃচ্ সত্তাৱান্, শ্রী), যেনে ৰূপ, গুণ আৰু কৰ্ম, তাৰ তত্ত্ব-জ্ঞান (তত্ত্ববিজ্ঞানম্) মোৰ অহুগ্ৰহত তোমাৰ হওক।”

৫ ভগবন্তৰ স্বৰূপ (যাৱানহং) বুজাই কোৱা হৈছে,—

অহমেরাসমেরাগ্রে নাশ্চদ যৎ সদসৎপৰম্।

পশ্চাদহং যদেতচ্চ যোহরশিষ্যোত সোহস্মাহম্ ॥ ৩২

“সৃষ্টিৰ পূৰ্বতে ময়ে মাত্ৰ আছিলো; আন একো নাছিল। স্থূল আৰু সূক্ষ্ম, দুইবো কাৰণ-স্বৰূপ প্ৰধান (সদসৎপৰম্) মোতে লীন গৈ আছিল। সৃষ্টিৰ পিছতো ময়ে আছো কাৰণ এই বিশ্ব (এতচ্চ) ময়েই। প্রলয়ৰ শেষতো যি অৱশিষ্ট থাকিব, সেৱাও ময়েইহে।”

সত্য আত্মাক নেদেখি, তাকে মোৰ মায়া কৰি জানিবা।’ ভাব শূনাঃ সমস্ত ভূতত মোৰ প্ৰৱেশ-অপ্ৰৱেশ জানিবা।’ জিজ্ঞাসুসৰে মোক মাত্ৰ জিজ্ঞাস কৰিবেক।’ মোৰ এই মত আচৰিলে তুমি মোহ নহৈবা।”

৩৭-৩৮] শুকে কহন্ত, “এহি বুলি ভগবন্ত অন্তৰ্দ্ধান ভৈলা। ব্রহ্মাও হৰিক নমিয়া পূৰ্বৱৰতে জগত শ্ৰজিলা।

৬ মায়াৰ নিকৰণ কৰি কোৱা হৈছে,—

ঋতেহৰ্থং যৎ প্ৰতীয়েত ন প্ৰতীয়েত চান্মনি।

তদ্বিত্বাদান্মনো মায়াং যথাভাসো যথা তমঃ ॥ ৩৩

যেনেকৈ ছটা চন্দ্ৰ বাস্তৱতে নথকাকৈয়ে প্ৰতীত হয় (যথাভাসো) অথবা গ্ৰহমণ্ডলত ৰাছ থকাতো যেনেকৈ প্ৰতীত নহয়, তেনেকৈ যিহৰপৰা বাস্তৱ নোহোৱাকৈয়ে প্ৰতীতি জন্মে অথচ সত্য আত্মা থাকোঁতেও তাৰ প্ৰতীতি নহয়, সেয়ে হ’ল ভগবন্তৰ শক্তি মায়া।

৭ ভগবন্তৰ ভাৱ-ৰূপ বা সত্তা (যথাভাৱো) স্পষ্ট কৰি কৈছে,—

যথা মহাস্তি ভূতানি ভূতেষু চাৰচেৎসু-।

প্ৰৱিষ্টান্ প্ৰৱিষ্টানি তথা তেষ্ণু ন তেষাম্ ॥ ৩৪

যেনেকৈ ভৌতিক ঘট-পটাদিত পঞ্চ-মহাভূত সৃষ্টিৰ পিছত প্ৰৱিষ্ট হৈ থাকে অথচ আগৰেপৰা কাৰণ-ৰূপে সিবিলাকত থকাত (প্ৰাগেৰ কাৰণতয়া তেষু বিদ্যমানত্বাৎ) অপ্ৰৱিষ্ট বুলিও ক’ব পাৰি, তেনেকৈ ভগবন্তও ভূত আৰু ভৌতিকসমূহত প্ৰৱিষ্ট আৰু অপ্ৰৱিষ্টও।

৮ সাধন নিৰ্দেশ কৰিছে,—

এতাৱদেৱ জিজ্ঞাস্তং তত্ত্বজিজ্ঞাসুনাশ্বনঃ।

অম্বয়ৱ্যতিবেকাভ্যাং যৎ স্তাৎ সৰ্বত্র সৰ্বদা ॥ ৩৫

সকলো কাৰ্য্যত উপাদান কাৰণ-ৰূপে অনুবৃত্তি (সহস্থিতি) আৰু নিমিত্ত কাৰণ-ৰূপে ব্যতিৰেক বা অননুবৃত্তি (অনৱস্থিতি), জাগ্ৰৎ অৱস্থাত সাক্ষী-ৰূপে অম্বয় আৰু সমাধি আদিত ব্যতিৰেক (তথা জাগ্ৰদৱস্থাত তত্ত্বসাক্ষিতাশ্বয়ঃ ব্যতিৰেকশ্চ সমাধ্যাদৌ),—এনে অম্বয় আৰু ব্যতিৰেকৰ দ্বাৰা যি সকলোতে সদায় আছে, সেই আত্মাই তত্ত্বজিজ্ঞাসুসকলৰ জিজ্ঞাসা বা বিচাৰৰ বিষয়।

৩২-৪৫] “পাছে একদিনা প্রজাপতি লোকৰ কুশল ইচ্ছা কৰি
আছন্ত। সেইবেলা বিষ্ণুৰ মায়া জানিবাক প্ৰতি নাৰদে শুশ্ৰূষা কৰি
পিতৃক তুষ্ট কৰাইলা। তুষ্ট দেখি, তুমি যি পুছিল, তাক পুছিলন্ত।
ব্ৰহ্মায়ো তাহাত ভগৱন্ত-কথিত দশ-লক্ষণ ভাগৱত কহিলা। পাছে
নাৰদে ব্যাসত কহিলা। সেই ভাগৱত কহি তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ
কহো; সাৰধানে শুনা।”

শ্রীভাগৱতকথায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে নৱমোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল ॥

॥ শ্লোক ॥ সংক্ষেপতঃ চতুঃশ্লোকৈঃ শ্রীভাগৱতমুত্তমং ।

যেনোক্তং ব্ৰহ্মণে তস্মৈ হৰয়ে গুৰৱে নমঃ ॥ ৯ ॥

॥ দশম অধ্যায় ॥

॥ ভাগৱতৰ দশ লক্ষণ আৰু অধ্যাত্মাদি-বিভাগ ॥

দশম অধ্যায়ে ভাগৱতৰ দশ লক্ষণ কহি অধ্যাত্মাদি প্ৰপঞ্চিলা।

১-২] শুকে কহন্ত, “এহি ভাগৱত সৰ্গ, বিসৰ্গ, স্থান, পোষণ,
উতি, মনন্তৰ, ঈশানুকথা, নিৰোধ, মুক্তি, আশ্ৰয়, দশ লক্ষণে কহিছা।
দশ লক্ষণ কহিলিও শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ ভেদ নুবুঝিবা, যাতে দশ লক্ষণে একে
ঈশ্বৰক মাত্ৰ জনাৱে।

॥ দশম অধ্যায় ॥

নৱম অধ্যায়ত ভগৱন্ত-কথিত দশ-লক্ষণ ভাগৱত ক’ম বুলি কৰা সংকল্প-
মতে শুকে দশম অধ্যায়ত ভাগৱতৰ দহ লক্ষণ; বিৰাট শৰীৰৰ অধ্যায়,
অধিভূত আৰু অধিদৈৱ বিভাগ; আৰু ভগৱন্তৰ স্থল আৰু স্বৰূপ ৰূপ বৰ্ণনা
কৰিছে।

৩-৭] “দশৰো প্ৰত্যেক লক্ষণ শুনা। কাৰণ-সৃষ্টি সৰ্গ।^১ কাৰ্য্য-
সৃষ্টি বিসৰ্গ।^২ মৰ্যাদা-পালনে স্থান।^৩ ভক্তৰ অনুগ্ৰহে পোষণ।^৪
সন্তৰ ধৰ্ম্য মনন্তৰ।^৫ কৰ্ম্ম-বাসনায়ে উতি।^৬ হৰিৰ অৱতাৰ-চৰিত্ৰ,
ভক্তৰো চৰিত্ৰ ঈশানুকথা।^৭ জীৱৰ শক্তি-লয় নিৰোধ।^৮ অহঙ্কাৰ
এৰি স্বৰূপ-স্থিতিক মুক্তি বুলি।^৯ সৃষ্টি, প্ৰলয় যাতে হন্তে প্ৰকাশ হয়,
তাক আশ্ৰয় বুলি; আৰু ব্ৰহ্ম, পৰমাত্মা, ভগৱন্ত শব্দে কহে।^{১০}”

১ মায়াৰপৰা পৰমব্ৰহ্মৰ গুণ-বৈষম্য হেতুকে পঞ্চ মহাভূত, পঞ্চ তন্মাত্ৰ,
একাদশ ইন্দ্ৰিয় (মন, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়), মহন্তৰ আৰু অহঙ্কাৰ-তত্ত্ব
আদিৰ নিজ নিজ ৰূপে আৰু বিৰাট ৰূপে জন্ম,—এয়ে হ’ল কাৰণ-সৃষ্টি।
ইয়াকে বোলে সৰ্গ।

২ পৌৰুষ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি হ’ল কাৰ্য্য-সৃষ্টি; তাকেই বোলা হয় বিসৰ্গ।

৩ বৈকুণ্ঠ-বিজয় বা ভগৱন্তৰ উৎকৰ্ষ অৰ্থাৎ সৃষ্টসমূহৰ মৰ্যাদা-পালন-ৰূপ
উৎকৰ্ষক (শ্ৰী) বোলা হয় স্থিতি বা স্থান।

৪ ভক্তৰ প্ৰতি ভগৱন্তৰ অনুগ্ৰহ বা ৰূপাই হ’ল পুষ্টি বা পোষণ।

৫ সন্ধৰ্ম্ম বা ভগৱন্তৰ অনুগৃহীত সংসকলৰ অৰ্থাৎ মনন্তৰাধিপতিসকলৰ
ধৰ্ম্মই মনন্তৰ নামে কথিত হৈছে।

৬ কৰ্ম্মৰ বাসনাৰ নাম উতি।

৭ হৰিৰ মৎস্ত আদি লীলা-অৱতাৰৰ বৰ্ণনা আৰু তেওঁৰ অমুৰ্ত্তীসকলৰ
নানা-আখ্যান-যুক্ত কথাই ঈশকথা বা ঈশানুকথা।

৮ হৰিৰ যোগনিদ্ৰাৰ পিছত শক্তিকে অৰ্থাৎ উপাধিসমূহেৰে সৈতে জীৱৰ
শয়ন বা লয়ক বোলা হয় নিৰোধ।

৯ মুক্তিহিত্বাত্মকপং স্বৰূপেণ ব্যৱস্থিতিঃ (তা)—অত্যা-ৰূপ অৰ্থাৎ
অবিভাৰ দ্বাৰা অধ্যস্ত কৰ্ত্ত্ব বা অহঙ্কাৰ পৰিহাৰ কৰি স্বৰূপ বা ব্ৰহ্মতাত
অৱস্থিতিয়েই মুক্তি।

১০ আত্মা আৰু নিৰোধ অৰ্থাৎ সৃষ্টি আৰু লয় বাৰপৰা অধ্যৱসিত বা
প্ৰকাশিত হয়, সেয়ে আশ্ৰয়; সেয়ে ব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মা নামে কথিত ভগৱন্ত
(ব্ৰহ্মেতি পৰমাত্মেতি ভগৱানিতি শব্দ্যতে)।

৮-৪৭] “অধ্যাত্মাদি বিভাগ কহো। যেখনে পুরুষে আপুনাৰ স্থান ইচ্ছা কৰিলা, তেখন শুচি জল শ্রজিলা। সেই জলতে সহস্র

শব্দদেৱৰ অনুবাদত ভাগবতৰ দহ লক্ষণৰ বৰ্ণনা :

পুরুষৰ পায় দৃষ্টি উপজে কাৰণ-সৃষ্টি

আকে সৰ্গ বোলে সাধুজন ॥

ব্রহ্মা আদি নানামত শ্রজে চৰাচৰ যত

ইহাকে বিসৰ্গ বুলি জান।

ৰাজা দেৱ দৈত্য-জাক পাইলে মহা মহিমা

ইটো লক্ষণৰ নাম স্থান ॥

মহাপাপী তক্ত হয় তাকো কৃষ্ণে নিস্তাৰয়

জানা ৰাজা এইতো পোষণ।

মহন্তৰ কোপে আসি হৰে দুৰ্জাসনা-বাশি

উতি বুলি কৰিল বৰ্ণন ॥

যিটো হৰে পুণ্য-ভাগী সাধুৰ কৃপাক লাগি

কায়-বাক্যে কৰোক যতন।

তেৱে কৃষ্ণ-পাৱে ৰতি বাঢ়িবে সপ্ৰেম মতি

তৰিবেক দুৰ্বোৰ মৰণ ॥

মহু মহুপুত্ৰচয় তেহঁতৰ ধৰ্ম হয়

মহন্তৰ ইহাকে বোলয়।

বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ কথা প্ৰকটি কহয় যথা

এহিতো ঈশানুকথা হয় ॥

জগত উদৰে ধৰি শয়ন কৰন্ত হৰি

নিবোধন কহিলো স্বৰূপ।

ছাড়ি মিছা মায়াময় নিজ ব্ৰহ্ম-ৰূপ হয়

মুকুতি বুলিয়া আকে ভূপ ॥

কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ যত জীৱ সমন্ত

একেমাত্ৰ আশ্ৰয়ৰ স্থান।

সৃষ্টি স্থিতি প্ৰলয়ৰ হেতু যিটো মহেশ্বৰ

আশ্ৰয় কহিলো ভগৱান ॥

বৎসৰ আছিল; এতেকে নাৰায়ণ নাম ভৈলা।^{১১} আৰো নানা বিষয় ভোগ বাঞ্ছাত গোলক, ইন্দ্ৰিয়, দেৱতা, বিষয় সমে হৈলন্ত।^{১২} ইন্দ্ৰিয়গণক অধ্যাত্ম বুলি। অধিষ্ঠাতা দেৱগণক অধিদৈৱ বুলি। গোলক, বিষয়কো অধিভূত বুলি। সপ্তাৱৰণ-যুক্ত বিৰাটক হৰিৰ স্থল দেহ বুলি।^{১৩} বিৰাটৰ কাৰণ সূক্ষ্ম দেহ আছে। দুয়ো দেহ ঈশ্বৰত মায়াময় বুলি বিৱেকীসৰে কহে, যাতো তাহান নিজ ৰূপ বাক্য মনৰ অগোচৰ। এতেকে প্ৰথম উপাসাৰ পদে ইহাকে দেহ বুলি কহে।^{১৪}

১১ বিৰাট পুরুষে ব্ৰহ্মাণ্ড ভেদ কৰি নিজৰ স্থান বিচাৰি গৰ্ভোদক নামে শুদ্ধ জল শ্রজিলে, আৰু সেই শুদ্ধ জলতে হেজাৰ বছৰ বাস কৰিলে। ‘নৰ’ৰ অৰ্থ পুরুষ। পুরুষৰপৰা হোৱা জল হ’ল ‘নাৰ’। নাৰ যাৰ অয়ন বা স্থান, তেৱেঁই হ’ল নাৰায়ণ (নাৰা আপোহয়নমন্ত্ৰেতি নাৰায়ণ ইত্যর্থঃ)।

আপো নাৰা ইতি প্ৰোক্তা আপো রৈ নবস্থানরঃ।

অয়নং তন্তু তাঃ পূৰ্ণং তেন নাৰায়ণঃ স্মৃতঃ ॥ (মহু)

১২ বিৰাট পুরুষে শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ চেষ্টা কৰাত আকাশৰপৰা প্ৰাণৰ উদ্ভৱ হ’ল। বিৰাটৰ দেহাত প্ৰাণ সঞ্চালিত হোৱাত ক্ষুধা-তৃষ্ণা জন্মিল, তেতিয়া তেওঁৰ মুখ উৎপন্ন হ’ল, মুখৰপৰা জিহ্বা, জিহ্বাৰপৰা তাৰ উপভোগ্য নানা-বিধ ৰস আৰু অধিষ্ঠাতা দেৱতা বৰুণ উৎপন্ন হ’ল। কথা ক’ব খোজাত বিৰাটৰ মুখত বাগধিষ্ঠাতা অগ্নি, বাগিন্দ্ৰিয় আৰু বাক্য উৎপন্ন হ’ল। এই ক্ৰমে বিৰাট শৰাবৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহ, সিৰোবৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতা আৰু বিষয় বা ব্যাপাৰসমূহ উৎপন্ন হ’ল।

১৩ ক্ষতি, অপ, তেজ, মৰুৎ, ব্যোম, অহঙ্কাৰ, মহন্তৰ আৰু প্ৰকৃতি, এই আঠটা আৱৰণৰ দ্বাৰা বাহিৰফালে আবৃত (মহাদিতিশ্চাৱৰণনৈবষ্টিৰ্বিহিবা-বৃতম্, তা) বিৰাট ৰূপেই ভগৱন্তৰ স্থল দেহ। (শ্লোক ৩৩।) ইয়াত প্ৰকৃতি বাদ দি সপ্ত আৱৰণ ধৰা হৈছে।

১৪ ভগৱন্তৰ স্থল ৰূপৰ বাহিৰেও বাক্য আৰু মনে চুকি নোপোৱা, স্থল ৰূপৰ কাৰণ-ভূত, অতীন্দ্ৰিয়, অনাদি, উৎপত্তি-স্থিতি-লয়-শূন্য, নিত্য, বিকাৰ-শূন্য এক সমষ্টিলিঙ্গ শৰীৰ আছে। স্থল আৰু সূক্ষ্ম দুয়ো দেহেই মায়াশৃষ্ট

“জানা রাজা তোমাত মহাকল্প পদ্ম-কল্পৰ কথা সামান্যে কহিলো।
তৃতীয় স্কন্ধত বাহুল্যে কহিবো শুনিবা।”

৪৮-৪৯] শৌনকে পুছন্ত,—হে সূত, তুমি প্রথম স্কন্ধত কহিছা,
বিদূৰে বন্ধুগণ এৰি তীৰ্থ-যাত্রা কৰিতে মৈত্ৰেয়ত হন্তে জ্ঞান পায়া
হস্তিনাপুৰক আসিলা। সেই বিদূৰ-মৈত্ৰেয়-সম্বাদ-কথা আমাত
কহা; বিদূৰে যেমনে বন্ধুগণ এৰি গৈলা তাকো কহা।

৫০] সূত বোলন্ত,—জানা শৌনক, তুমি যি কথা পুছিলা তাকে
পৰীক্ষিত বাজায়ো শুকত পুছিলন্ত। এতেকে তোমাৰ প্রশ্নক শুক-
পৰীক্ষিত-সম্বাদে কহো; সারধানে শুনা।

শ্রীভাগবত-কথায়্যং কৰিবত্ৰুতায়্যং দ্বিতীয়স্কন্ধে দশমোধ্যায়ঃ।

আহে সামাজিকসর, ই ভাগবত সংক্ষেপ সাৰ-কথা; কিঞ্চিত্তো
লভা নাই। আক মোৰ বাক্য বুলি অসূয়া নকৰিবা। কেৱল শ্রৱণ-
কীৰ্তন কৰা; তেৱে শ্রীকৃষ্ণ তুষ্ট হুয়া সকল বাঞ্ছা সিদ্ধ কৰিবা, অযত্নে
বৈকুণ্ঠ পাইবা। অধিক কি বুলিবো? আপুনি মন্দমতি পৰ-
উপদেশে পণ্ডিত বোলাঞো, আপুনাৰ কাৰ্য্য নাচাঞো। হে কৃষ্ণ,
দৈৱকী-নন্দন, ভক্ত-বৎসল, তোমাৰ চৰণত কোটি কোটি নমস্কাৰ
কৰোঁ। মোক এক কৃপা কৰিয়োক : তোমাৰ কথাত বাক্য মন কৰ্ণ
সততে ৰহোক। এহিমনে প্রার্থনা কৰো। আন কিছো নোখোজো।
আৰে নোক পৰম-কৃপা-যুক্ত হয়৷ সব সামাজিক লোক উচ্চ কৰি
হৰি বোল হৰি ॥ ১০ ॥

কাৰণে বিৱেকীসকলে সত্য-ৰূপে গ্ৰহণ নকৰে (ন গৃহ্ণন্তি ৰস্তুতো নাস্তীকুৰ্ভন্তি,
শ্রী); মাত্ৰ উপাসনাৰ কাৰণে ভগৱন্তত আৰোপিত এই দুই কপ কোৱা হয়
(উপাসনাব্যং ভগৱন্ত্যৰোপিতং কপদ্বয়মপৱদতি, শ্রী)।

১৫ ছপা সংস্কৰণত এইখিনিতে কথা-ভাগ শেষ হৈছে, পিছৰ দুটা
প্ৰেৰণা নাই; তাৰ পৰিৱৰ্ত্তে পুথিত নোহোৱা এই মোকাক্ষেই আছে—

মোৰ মন সহজ বাসনা-ৰূপে কেৱল ভক্তৰ চৰণতে ৰহোক।
বুলিবা, কেৱল ভক্তনো কেনুৱা? তাৰা বৈকুণ্ঠৰো পাঞ্চবিধ মোক্ষকো
ঈশ্বৰৰ প্রসাদ-ৰূপে দিলেও তাৰা নলৱন্ত। তাবাসৰে মোক্ষকো
নলৱন্ত, তেৱে বৈকুণ্ঠত আন কি ভক্তি আছে? তাৰা শ্রৱণ-কীৰ্তনত
যেমন প্রীতি হন্ত, তেমন পাঞ্চবিধ মোক্ষাদিত প্রীতি নহন্ত। এতেকে
বৈকুণ্ঠত শ্রৱণ-কীৰ্তন, সন্ত-সেৱা ভক্তি আছে। আক জানিবা
শ্রীকৃষ্ণৰ যশস্তাত যেমন প্রীতি, সেহিতো কেৱল ভক্ত তাৰাকে গুৰু
মানিলে সেহি যশস্তা-পৰ হুইবা, মোক্ষাদিত বাঞ্ছা নকৰিবা।

আহে সামাজিকসর সংসঙ্গ দ্বাবে শ্রৱণ-কীৰ্তন কৰিলে অৱশ্যে
পাছে বান্ধৱ কৃষ্ণক লাগ পাইবা, মায়াৰো চেফা এৰাইবা, মোক্ষকো
নলৈবা, বৈকুণ্ঠ-প্রাপ্তি হৈবা, কিন্তু ভক্তৰ সেৱাত দৃঢ় হুইবাক লাগে;
তেৱেসে কেৱলিয়াৰ ভাগ দৈৱকী-নন্দনে দিবন্ত। অত্ৰ জ্ঞান-
কৰ্ম্মাদিৰ প্ৰকাৰে ভক্তিৰ মোক্ষ নপাইবা। কেৱল সন্ত-সেৱা বিনে
বৈকুণ্ঠত আন সেৱা নলৈবা। ইহাক জানি সমস্ত সমাজে ডাকি
বোলা জয় কৃষ্ণ জয় ৰাম ॥ ১০ ॥

॥ ইতি দ্বিতীয় স্কন্ধ সমাপ্ত ॥ ২ ॥

নমামি দামোদৰপাদপদ্মং প্ৰপন্নতাপোপশমং সুসেৱ্যং।

যদোঃ কুলে স্বহৃগ্ৰহীতমেতাং কৰোমি গাথাং কৰিবত্ৰঃ শৰ্মা ॥

দ্বিতীয়ে দশমাধ্যায়ে বৰ্ণিতং দশলক্ষণং।

তেষামাশ্রয়ৰূপেণ হৰিৰেৱ সদা স্থিতঃ ॥

বৰ্ণিতা দ্বিতীয়স্কন্ধে কথা হোৱা শুভপ্ৰদা।

॥ श्रीभागवत-कथा ॥

॥ तृतीय स्कंध ॥

॥ তৃতীয় স্কন্ধ ॥

॥ প্রথম অধ্যায় ॥

॥ বিদূৰ-উদ্ধৱ-সংবাদ ॥

॥ শ্লোক ॥ গোপালবালসমনালকযুক্তভালং
গোলোকপালসুৰবৈবিনিকায়কালং ।
গোপাঙ্গনাগলসৎকুসুমারজালং
গোগোপগোগীৰমণং প্রণমামি পালম্ ॥

যাৰ কৃপায়ে মুৰ্খকো পণ্ডিত কৰাৰে, পশুকো পৰ্বত আৰোহাৰে,
সেই পৰমানন্দ নন্দ-নন্দনক বন্দো ।

তৃতীয় স্কন্ধত তেত্ৰিশ অধ্যায়ে সৰ্গ কহিবা । ঈশ্বৰৰ ইচ্ছায়ে
তিনি গুণ হন্তে ব্ৰহ্মাণ্ড-উৎপতিক সৰ্গ বুলি । তাত প্ৰথম অধ্যায়ে
বন্ধুগণ এৰি বিদূৰ তীৰ্থক যাত্ৰা কৰিতে উদ্ধৱক দেখি যাদৱ-পাণ্ডৱ

॥ প্ৰথম অধ্যায় ॥

বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱে নিজৰ ৰচনাৰ এটি শ্লোকেৰে গোপাল কৃষ্ণক নমস্কাৰ
কৰি বিখ্যাত এই শ্লোকটিৰ ভাঙনি দিছে,

মুকং কৰোতি ৰাচালং পশুং লজ্জয়তে গিৰিং ।

যৎকৃপা তমহং ৰন্দে পৰমানন্দমাধৱম্ ॥

ইয়াৰ পিছতে শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকা অনুসৰি তৃতীয় স্কন্ধৰ এটি অতি চমু আভাস
দিছে । তৃতীয় স্কন্ধ হ'ল সৰ্গ-বৰ্ণনা । সৰ্গ কি ? ঈশেশ্বৰী গুণকোভাং
সৰ্গো ব্ৰহ্মাণ্ডসম্ভৱঃ ।—ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা হোৱাত প্ৰকৃতিৰ তিনি গুণৰ ক্ষোভ
হোৱাৰপৰা ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টি হয়,—এয়ে সৰ্গ ।

দ্বিতীয় স্কন্ধৰ শেষত (২. ১০. ৪৭) শুক মুনিয়ে কৈছিল,—

পৰিমাণঞ্চ কালশ্চ কল্পলক্ষণৱিগ্ৰহম্ ।

যথা পুৰুষাৰ্থাখ্যাশ্চে পাদ্মকল্পমথো শৃণু ॥

এতিয়া সেই প্ৰতিজ্ঞা অনুসৰি মুনিয়ে বিস্তৰকৈ প্ৰস্তাৱ আৰম্ভ কৰিছে ।

কুশল পুছিবা। দুই প্ৰকাৰে ভাগৱত প্ৰৱৰ্ত্তিছে; এক ব্ৰহ্ম-সম্প্ৰদায়, আউৰ অনন্ত-সম্প্ৰদায়। দ্বিতীয় স্কন্ধত ব্ৰহ্ম-সম্প্ৰদায়ে সংক্ষেপে ভাগৱত কহিলা। আৰে তৃতীয় স্কন্ধত অনন্ত-সম্প্ৰদায় বাহুল্য কৰি কহিবা। তাত চাৰি অধ্যায়ে বিদূৰ-উদ্ধৱ-সম্বাদ কহিবা; আঠ অধ্যায়ে সৃষ্টি; সাত অধ্যায়ে বৰাহ অৱতাৰ; এক অধ্যায়ে সৃষ্টি-সংহাৰ; চাৰি অধ্যায়ে কপিল অৱতাৰ; নৱ অধ্যায় কপিলাখ্যান; এমনে তেত্ৰিশ অধ্যায়ে তৃতীয় স্কন্ধ কহিবা। তাহাৰ মতি অনুসাৰে সংক্ষেপে কথা নিবন্ধো।

১-২] শ্ৰীশুক কহন্ত,—জানা ৰাজা, তোমাৰ ই প্ৰশ্নক পূৰ্বত বিদূৰো গৃহক এৰি তীৰ্থ-যাত্ৰা কৰিতে মৈত্ৰেয়ত পুছিলা।

৩-৪] ৰাজা পুছন্ত,—হে মহামুনি, কোন ঠাই কৈসানি বিদূৰ-মৈত্ৰেয়-সম্বাদ হৈল, তাক মোত কহিয়োক, যাতো দুই সন্তৰ সম্বাদত বৰ কথা হয়।

৬-১৫] শুক কহন্ত,—যেখন ধৃতৰাষ্ট্ৰ ৰাজা আপুনাৰ দুই পুত্ৰৰ পক্ষ হয় পাণ্ডৱসৰক জোঁগত থৈয়া দাহ কৰিলেক, আৰো কুট পাশা খেলি অগ্নায়ে জিনি দ্ৰোণদীৰ কেশাকৰ্ষণ কৰিলেক, তেৰ বছৰ বনবাস খপি আসিলেও ৰাজ্যক বান্টি নেদিল, শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱৰ দূত হৈয়া যি বাক্য বুলিলন্ত তাকো নকৰিল, তেখনে বিদূৰৰ মন বিচাট হৈলেক। আৰো ধৃতৰাষ্ট্ৰ ৰাজা বিদূৰক গৃহক আনি মন্ত্ৰণা পুছন্ত, “হে বাপু বিদূৰ, আৰে কি কৰিবে? পাণ্ডৱক ৰাজ্য দিব, নেদিব?” বিদূৰে বোলন্ত, “হে ৰাজা, যুধিষ্ঠিৰক সত্তৰে ৰাজ্য দিয়া, যাতো তোঠেৰ অনেক অপৰাধ সহিছন্ত। তান দুই ভাই, মহাবলৱন্ত ভীম-অৰ্জুন ক্ৰোধ কৰি আছন্ত। এতেকে তাহাক ভয় কৰা। আৰো পাণ্ডৱৰ পক্ষ শ্ৰীকৃষ্ণ হয়। বুলিবা, দুৰ্য্যোধনে আক নকৰিব। তাত শুনা,—ই দুৰ্য্যোধন কেৱল দোষগোট, যাতো কৃষ্ণক দেখ কৰে, যাক পুল্ল বুলি তুমি হতশ্ৰী ভৈলা। ইদানীক কুলৰ কুশলৰ অৰ্থে আক সত্তৰে এৰা।”

‘হেন শুনি ক্ৰোধ কৰি দুৰ্য্যোধনে বোলয়, “কপটী দাসীৰ পুত্ৰক কোনে ইঠাইক আনিলেক? যাতো আমাৰ অন্ন খায়া পৰোৰ কাৰ্য্য কৰে, এতেকে ইহাৰ সৰ্বস্ব আগ্ৰহি লয়া চক্ষাই খেদাওঁ।”

১৬-৩৫] ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আগতে দুৰ্য্যোধনে বাক্যশৰে মৰ্ম্ম ভেদ কৰিলিও বিদূৰে হাস্য কৰি ভগৱন্তৰ মায়াৰ মহিমা জানি তাহাৰ দ্বাৰতে ধনু-শৰ থৈয়া হস্তিনাপুৰৰ ৰাজ হৈয়া গৈল। এক বৎসৰ ভাৰতবৰ্ষৰ ক্ষেত্ৰ তীৰ্থ^১ কৰি প্ৰভাসক আসিলা। সিঠাইতে শুনিলা, কোঁৱৰ-পাণ্ডৱ অগ্নোঅগ্নে যুদ্ধ কৰি নষ্ট ভৈলা, যুধিষ্ঠিৰো কৃষ্ণক সহায় কৰি কোঁৱৰক মাৰি একছত্ৰে ৰাজ্য কৰন্ত। পাছে মনত শোক কৰি সৰস্বতীক গৈলা। সিঠাইতো একাদশ তীৰ্থ^২ কৰিলা, হৰিৰো নানাবিধ মন্দিৰ দেখিলা। পাছে নানা দেশ^৩ এড়াই যমুনাক পায়। কৃষ্ণৰ একান্ত ভক্ত উদ্ধৱক দেখি পৰম আনন্দে সাবটি ধৰি জ্ঞাতিসৱৰ বাৰ্তা পুছন্ত, “হে উদ্ধৱ, পুৰাণ পুৰুষ ৰাম কৃষ্ণ পৃথিৱীৰ ভাৰ সংহৰিতে বস্তুদেৱৰ গৃহত কুশলে আছন্ত? আমাৰ স্নহদ বস্তুদেৱ কুশলে আছন্ত? কৃষ্ণৰ পুল্ল মুখ্য সেনাপতি প্ৰহ্লাদ কুশলে আছা, যাক ঋষিগণী ব্ৰাহ্মণক আৰাধি পায়। কুশলে আছন্ত? ৰাজা উগ্ৰসেন^৪ কুশলে আছন্ত, যাক কৃষ্ণ অভিষেক কৰিছা? মহাৰথী সাম কুশলে আছন্ত, যাক জান্মৰতী ব্ৰত কৰি পায়। সাত্যকি কুশলে আছা, যিটো কৃষ্ণ-সেৱা কৰি তাহান

১ বিদূৰে কেনে তীৰ্থ কৰিছিল? অনন্তলিঙ্গৈ: সমলঙ্কতেষু চচাব তীৰ্থায়তনেননমঃ।—ভগৱন্তৰ অনন্ত-মূৰ্ত্তিৰ দ্বাৰা সমলঙ্কত তীৰ্থ-স্থানসমূহত বিদূৰ অকলশৰে ঘূৰি ফুৰিছিল।

২ সৰস্বতীৰ পাৰৰ এবাৰখন তীৰ্থ—ত্ৰিত, উশনা, মহু, পুথু, অগ্নি, অসিত, বায়ু, স্নহদাস, গো, গুহ আৰু শ্ৰাদ্ধদেৱৰ নামেৰে জনাজাত তীৰ্থ।

৩ নানা দেশ মানে স্ৱৰাষ্ট্ৰ, সৌবীৰ, মৎস্ত আৰু কুকজাঙ্গল।

৪ উগ্ৰসেন সাহুত, বৃষ্ণি, ভোজ আৰু দাশাৰ্হসকলৰ অধিপতি। তেওঁ প্ৰাণৰ তয়ত ৰাজসিংহাসনৰ আশা পৰিত্যগ কৰি থকাৰপৰা কৃষ্ণই আনি ৰাজ্যাভিষেক কৰে।

গতিক পায়াছা ? কৃষ্ণৰ ভক্ত অক্লেশ কুশলে আছন্ত, যাতো তাহান
পদাঙ্কিত বেণুত বাগৰ পাৰিছা ? কৃষ্ণৰ নাতি অনিৰুদ্ধ ভালে আছা ?
আনো কৃষ্ণৰ পুত্ৰ নাতি মিত্ৰসৰ কুশলে আছন্ত ?”

৩৬-৪৫ আৰে পাণ্ডৱৰ কুশল পোছন্ত, “কৃষ্ণাৰ্জুন-সহায়ে ধৰ্মৰাজা
যুধিষ্ঠিৰ প্ৰজা পালন্ত, যাৰ সভাৰ সম্পত্তিক দেখি দুৰ্যোধনে তাপ
কৰিছি ? মহাক্ৰোধী ভীম কুশলে আছন্ত, যাৰ চৰণৰ প্ৰহাৰ বুদ্ধভূমি
নসহন্ত ? গান্ধীৰধৰ্মা অৰ্জুন কুশলে আছন্ত, যাৰ শৰ-সমূহে মহেশ
তুষ্ট হয়্যাছা ? যৰঞ্জ নকুল সহদেৱ কুশলে আছা, যি শত্ৰুক জিনি
ধন-মাল আনিছা ? আপুনাৰ পতি পাণ্ডু বিনে কুন্তী প্ৰাণে
জীৱন্ত, যি পাণ্ডু একেশ্বৰে চৌদিশ জিনিছন্ত ?

“হে উদ্ধৱ, অযোগামী বড় ভাই ধৃতৰাষ্ট্ৰক লাগি শোক কৰো,
যাতো পাণ্ডৱক অনেক দুঃখ দিলেক, পুত্ৰৰ বশ্য হয়্যা মোক নগৰৰ
খেদাইলেক। বুলিবা, ‘কি বিষয়, মহাজ্ঞানী ধৃতৰাষ্ট্ৰে কেনে
এতেক অত্যাচাৰ কৰিলেক’ ? আত শুনা,—হৰিৰ এমন লীলা, জ্ঞানীৰো
বুদ্ধি-ভ্ৰংশ কৰন্ত। মঞি পুত্ৰ তাহান প্ৰসাদে বিষয় নমানি তান
লীলা দেখি পৃথিৱী পৰ্য্যটো। যদি বোলা, ‘হৰিৰ ই কি লীলা, তান
ভক্তসৰকো দুষ্টসৰে দুখ দেই, কোনো বেলা আপুনাক পৰাভৱ কৰে ?’
তেৱেসে ভাল দেখি, যেখনে অপৰাধ কৰে, তেখনে মাৰিবন্ত ; আত
শুনা,—ভগৱন্তে অপৰাধ সময়তো মাৰিতে সমৰ্থ হয়্যা অপেক্ষা
কৰিছিল, যাতো সকলে দুষ্ট একেলগে বধ্য নহে। হে সখি, দুষ্টক
দণ্ডি সন্তক ৰাখি দেৱ-কাৰ্য্য সাধিতে ভগৱন্ত যত্ন-কুলে অৱতাৰ
হয়্যাছন্ত। আগে তাহান বাৰ্তা কথা।”

শ্ৰীদামোদৰানুগত-কৰিবত্ত-কৃত্যাং শ্ৰীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়
স্কন্ধে প্ৰথমোহধ্যায়ঃ ॥

আঁক জানি সৰে লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ তৃতীয়ে প্ৰথমোধ্যায়ে ভক্তপাণ্ডৱদ্রোহতঃ ।

দুৰ্যোধনাদিনাশেন সতাং দ্বেষো নিৰাৰিতঃ ॥ ১ ॥

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥

॥ শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিশু-লীলা ॥

১-৬] দ্বিতীয় অধ্যায়ে উদ্ধৱ কৃষ্ণ-বিয়োগে শোক কৰি শিশু-
লীলা কহিবা।

৭-২৪] শুকে কহন্ত, এমনে পৰম ভাগৱত উদ্ধৱত কৃষ্ণৰ বাৰ্তা
পুছিলে উত্তৰ দিবাক নপাৰিলা। যি পাঞ্চ বৰিষতে বাল্য-লীলায়
কৃষ্ণ-পূজা কৰিতে মাতৃ-বাক্যোও ভোজন ইছা নকৰন্ত, সি উদ্ধৱ কৃষ্ণ-
সেৱায় বদ্ধ ভৈলা। এতেকে কেমনে উত্তৰ দিবাক পাৰিবা ? দুই
দণ্ডমানে মোনে আছিল। পাছে ভক্তি-স্বখে মগ্ন হৈয়া প্ৰেমে পুলকিত
হয়্যা চক্ষুৰো লোতক ৰৰিলা। কৃষ্ণত মন লাগি দেহকো পাসৰিলা।
পাছে দেহত স্থিতি পায়া লোতক মলচি বিদূৰক বোলন্ত, “জানা বিদূৰ,
কৃষ্ণ-সূৰ্য্য অন্ত গৈলে লোকক কাল-অজগৰে গিলিলেক। আউৰ আমি
কি কুশল কহিবো, যাতো আমি গৃহতে হতশ্ৰী হৈলো। সকল লোক
ভাগ্যহীন, তাতে যত্নকুল অত্যন্ত অভাগী, যাতো একে ঠাই থাকিও
কৃষ্ণক ঈশ্বৰ বুলি নজানিল। তাহান মায়ায়ে মোহ হয়্যা কতো লোকে
কৃষ্ণক বান্ধৰ বুলিলেক ; কতো শত্ৰু বুলিলেক। তাৰাৰ বাক্যে আমাৰ
ভক্তৰ ঈশ্বৰ বিনে আন মতি নহৈল। যাক দেখি আপুনি বিষয়
হৱন্ত, হেন ভূষণৰো ভূষণ পৰমলারণ্য শ্ৰীমূৰ্ত্তিক অপুণ্য লোকক দেখাই
ইতৰোৰ চক্ষুকো লৈয়া অন্তৰ্ধান হৈল। যি মূৰ্ত্তিক ৰাজসূয় যজ্ঞত
তিনিও লোকে দেখি চক্ষুৰ পৰম আনন্দ পায়া তাত অধিক আনন্দ
নমানিলা, যাৰ হস্ত-কটাক্ষ-লীলায়ে মাণ্ড পাই গোপীদৰ সকল কৰ্ম্ম

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥

উদ্ধৱে কৃষ্ণ-বিয়োগৰ দুখত আৰ্ত্ত হৈ হৰ্ম্মণিয়াহ কাটি শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিশু-লীলা
বৰ্ণনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে।

এৰি তাহান্ দেখি থাকন্ত, এমন মূৰ্ত্তি দেখাইবাৰ কাৰণ কহো।—
দুৰ্জ্জনত হন্তে সাধুসৰৰ দুঃখ দেখি তাৰাক কৃপায়ে অজ ভগৱন্তো জাত
হৈলা। হে সখি, অজৰ জন্ম দেখি, অনন্তবীৰ্য্যৰ ভয় পলায়ন দেখি,
ঈশ্বৰবো অনীশ্বৰতা দেখি মোৰ মনে খেদ কৰে। যদি বোলা, ‘অনীশ্বৰ
কেনে নুবুলি’, তাত শুনা,—যাৰ কটাক্ষে ভূ-ভাৰ হৰিলেক, যাৰ চৰণ-
পদ্ম-গন্ধ পায় পুৰুষে পাসৰিতে নপাবে, যাক দেখ কৰিও শিশুপালো
মহাগতি পাইলে, তাক কোনে অনীশ্বৰ বুলিব? আৰো যুদ্ধত বীৰসৰ
যাৰ মুখ-পদ্ম দেখি অৰ্জুনৰ শৰত পৰি পৰম গতি পায়ছে, তাহান
বিবহ কোনে সহিবেক? এমন ঐশ্বৰ্য্য থাকিতেও উগ্ৰসেন ৰাজাক
অনুৰ্ত্তন দেখি মোৰ মনত মহা দুঃখ মিলে। কি তাহান কৃপাৰ
মহিমা কহিবো, যাতো মাৰিবাক লাগি পুতনা তন দিলেক, তথাপি
জননীৰ গতি পাইলেক? এতেকে তান্ত বিনে কাত শৰণ পৰিবো?
অশ্বৰসৰকো বৈষ্ণৱ মানো, যতো ক্ৰোধ-পথে হৰিত চিত্ত দিয়া থাকে,
আৰো মৰণ-সময়ত কৃষ্ণক সমুখে দেখে।

২৫-৩৪] “আবে আত্মৰপৰা তাহান চৰিত্ৰ সংক্ষেপে কহো।
ব্ৰহ্মাৰ প্ৰাৰ্থনাত ভূ-ভাৰ হৰিতে ভগৱন্তে দৈৱকীৰ গৰ্ভত উপজিলা।
পাছে বসুদেৱে নন্দৰ ব্ৰজত পলুৱাই থৈলা। তহিতে গৃঢ় হয়
বলভদ্ৰ সহিতে এঘাৰ বৎসৰ আছিল। শিশু-কালতে পুতনা শুঘিলা;
তৃণাৰ্ভ বধিলা। অনেক বাল-লীলা কৰি গোপ-গোপীক আনন্দ
কৰাইলা। যমলাৰ্জুন উভঙিলা। গোপ-ছৱাল সহিতে যমুনা-তীৰত
নানা ক্ৰীড়া কৰি গৰু চানিলা। অঘ, বক, বৎস, খেমুক বধিলা;

১ তৎ তস্ম কৈৰ্দ্ধৰ্মলং ভূতান্ নো বিপ্লাপয়ত্যজ ! যদুগ্ৰসেনম্।

তিষ্ঠনু নিমগ্নঃ পৰমেষ্ঠিধিক্ষ্যে অৰোধয়দেৱ ! নিধাবয়েতি ॥ ২২

উদ্ধৱে কৈছে, “হে বিদ্বৰ, মাৰ্কটোমৰ সিংহাসনত উপৰিষ্ট উগ্ৰসেনৰ
সমুখত থিয় হৈ শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক ‘হে দেৱ, অৱধাৰণ কৰক’ বুলি নিষেদন
কৰে, ভগৱন্তৰ সেই দাসত্ব-ভাবে আমি হেন ভূত্যক বৰ বেছিকৈ দুখ দিয়ে।”

কালিকো দমিলা; প্ৰলম্ব মৰাইলা; বনাগিকো পিলা; গোৱৰ্দ্ধন
ধৰিলা; বাস-ক্ৰীড়া কৰিলা।”

শ্ৰীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক ডাকি হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ দ্বিতীয়ে দেৱভাৱেন ভজন্তী পুতনাপি চ।

লেভে মুক্তিং শ্ৰদ্ধয়া চ কিং ৰক্তব্যমিতীৰিতম্ ॥ ২ ॥

॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥

॥ শ্ৰীকৃষ্ণৰ মথুৰা আৰু দ্বাৰকাৰ লীলা ॥

তৃতীয় অধ্যায়ে মথুৰাৰ দ্বাৰকাৰ লীলা কহিব।

১-১১] উদ্ধৱে কহন্ত, “পুছে মথুৰাক আসি পিতৃক প্ৰীতিৰ অৰ্থে
কংস বধিলা। সান্দীপনি গুৰুত সকল শাস্ত্ৰ পঢ়ি মৃতক পুত্ৰক আনি
দক্ষিণা দিলা। কালযৱন মৰাইলা। ৰাজাগণ জিনি কৰ্ম্মণীক হৰি
আনিলা। শ্ৰমন্তুক আনি জাম্বৱতী সত্যভামাক বিহাইলা। সাত
বলধ বান্ধি নাগজিতীক বিবাহ কৰাইলা। কালিন্দীক যমুনা-তীৰত
পাইলা। ভদ্ৰা, সত্যা, লক্ষণাকো স্নয়নৰে হৰিলা। ইন্দ্ৰকো জিনি
পাৰিজাত আনিলা; নৰকক বধি যোৱা হাজাৰ এক শত কন্যা
আনিলা। তাৰাক একেলগে নানা গৃহত অনেক-ৰূপে বিবাহ কৰাইলা।
সৱাতে দশ দশ পুত্ৰ উপজাইলা। বাণৰ নিমিত্তে হৰক জিনিলা।
পৌণ্ড্ৰক কাশীৰাজ বধিলা। বাৰাণসী দহিলা। জৰাসন্ধ মৰাই

॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥

কংসই অক্ৰমক পঢ়িয়াই কৃষ্ণ আৰু ঈলৰামক মথুৰালৈ অনাৰ পিছত
মথুৰা আৰু দ্বাৰকাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তি-কলাপ তৃতীয় অধ্যায়ৰ বিবয়-বস্ত।

ৰাজসূয় কৰাইলা। সান্ন, শিশুপাল, দন্তবক্ৰ বধিলা। সম্ভৱ, দ্বিবিদ, বল্লাদিকো মৰাইলা।

১২-১৫] “পাছে ভাৰত-যুদ্ধত দুৰ্যোধন আদি বীৰগণক মৰাই আনন্দ পাই মনত গুণি বোলন্ত, ‘পৃথিৱীৰ অল্পমাত্ৰ ভাৰ হৰিছো, যাতো মহাভাৰ যদু-কুল আছে। যেখন মদ্র-পানে তাৰাৰ মাজত বিবাদ হয়, তেখনে মোৰ উত্তমত অশ্রোঅশ্রো যুদ্ধ কৰি আপুনি নষ্ট হৈবেক।’

১৬-২৩] “এই চিন্তি যুধিষ্ঠিৰক ৰাজা পাতিলা; সুহৃদসৰকো আনন্দ কৰাই দ্রৌণিৰ ব্ৰহ্মাণ্ড হন্তে উত্তৰাৰ গৰ্ভ বক্ষা কৰিলা। যুধিষ্ঠিৰৰো তিনি অশ্বমেধ কৰাইলা; আপুনিও লোকত বেদ-পন্থ প্ৰৱৰ্ত্তাই দ্বাৰকা নগৰত নানাবিধ বিষয়-ভোগ কৰিলা। স্নেহ, হাস্য, কটাক্ষ, অমৃত বচনে, মনোহৰ শৰীৰে, সুন্দৰ লীলায় সকলো লোকক আনন্দ কৰাই যদু-কুলকো অধিক আনন্দ কৰাইলা; পত্নীসৰকো বহুশু-আলাপে প্ৰীতি দিলা।

“এহুমেতে অনেক বংশৰ আনন্দ কৰিতে গৃহ-সুখত বিৰক্তি কৰিলা। যাতো স্বতন্ত্ৰ কৃষ্ণে স্বাধীন বিষয়-সুখত বিৰক্তি কৰিলা, দৈৱাধীন বিষয়ত কোন দৈৱাধীন পুৰুষে আসক্তি কৰিবেক, যদি ভক্তি কৰি হৰি ভজি থাকে ?

২৪-২৮] “পাছে একদিনা যদুকুমাৰসৰে ধাৰিসৰক উপালন্ত কৰিলেক। তাৰায়ো কৃষ্ণৰ অভিপ্ৰায়-জানি ক্ৰোধ কৰি শপিলেক। পাছে সকল যদু-বংশ প্ৰভাস ক্ষেত্ৰ গৈলা। সিঠাই স্নান-তৰ্পণ কৰি ব্ৰাহ্মণসৰক গো-সুৱৰ্ণাদি দান কৰিল, ভোজন কৰাই নমস্কাৰ কৰিলেক।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে তৃতীয়াধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ কংসধ্বংসি বণধংশি হংসি মে পাপশংসিনঃ ।

গুঞ্জাৱতংসি হংসীৰ বুদ্ধিস্বপদাজয়োঃ ॥ ৩ ॥

॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥

॥ যদু-কুলৰ ক্ষয়, উদ্ধৱৰ জ্ঞান-লাভ ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়ে যদু-কুলৰ ক্ষয়, উদ্ধৱৰ জ্ঞান-লাভ কহিবা।

১-৮] উদ্ধৱে কহন্ত, “পাছে যদুগণে মদ্র পান কৰি শ্ৰুতিহত হয়। অশ্রোঅশ্রো যুদ্ধ কৰি সবংশে মৰিল। ভগৱন্তে আপুনাৰ মায়া-গতি দেখি সবংশতী-জলত আচন্ত কৰি বৃক্ষ-মূলত বসিলা। মোক দ্বাৰকাতে বুলিলা বদৰিকাশ্রমক যাইবাক প্ৰতি। তথাপি তাহান চৰণক এৰিবাক নপাৰি তাহান পাছতে গৈলো। যদু-কুল সংহৰি একলায়ে বসিছন্ত। বিচাৰি গৈয়া সাক্ষাতে দেখিলো শ্যাম-মনোহৰ, গীত-বসন, অৰুণ-লোচন, শ্ৰীনিৱাস, চতুৰ্ভুজ; দক্ষিণ উৰত বাম পাদ-পদ্ম থাপিছন্ত, শিশু-অশ্বখত আৰজি আছন্ত।

৯-১৩] “সেহিবেলা পৰম বৈষ্ণৱ মৈত্ৰেয় ধাৰি উপস্থিত হয়। কৃষ্ণক দণ্ডৱতে নমি অঞ্জলি কৰি বহিলা। তাহাক শুনায়ো মোক স্নেহে হাস্য-অৰলোকন কৰি কৃষ্ণে বুলিলা, ‘হে উদ্ধৱ, তোমাৰ মনৰ বাঞ্ছিত ণানো; যদি আনৰ দুৰ্লভ তথাপি তোমাক দিবো। যাতো পূৰ্ব জন্মত তুমি বন্থ আছিল, মোকো আৰাধিছা, এতেকে ইজন্মত মোৰ অনুগ্ৰহ লভিলা, যাতো বৈকুণ্ঠে যাইবাৰ বেলা ভক্তিৰ প্ৰভাৱে সাক্ষাতে মোক দেখিলা। পূৰ্বত ব্ৰহ্মাত যাক কহিছো, যি মোৰ লীলা প্ৰকাশ কৰে, যাক জ্ঞানীজনে ভাগৱত বোলে, সেই জ্ঞান তোমাত কহিবো।’

॥ চতুৰ্থ অধ্যায় ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়ত বন্ধু-নিধনৰ কথা শুনি আত্মজ্ঞান-লাভৰ অৰ্থে উদ্ধৱৰ উপদেশ অনুসৰি বিদ্বব মৈত্ৰেয়ৰ ওচৰলৈ যায়।

১৪-১৮] “ঈশ্বৰ এহি আদৰ-বাক্য শুনি আপুনাৰ তাহান অনুগ্রহৰ পাত্ৰ মানি প্ৰেমে লোম শিহৰিল, চক্ষুৰো লোতক বাৰিল; গদগদ বাক্যে বুলিলো, ‘হে ঈশ্বৰ, তোমাৰ পাদ-পদ্ম ভজন্তাজনৰ সকল পুৰুষাৰ্থ দুৰ্লভ নহে। তথাপি তোমাৰ চৰণ-সেৱাক ইছায়ে মই কিছোকো বাঞ্ছা নকৰো। কিন্তু অজনৰ জন্ম, অকৰ্ত্তাৰ কৰ্ম, কাল-ৰূপৰ ভয়-পলায়ন দেখি, আত্মাবামৰো অনেক নাৰীত বিহাৰ দেখি মোৰ মনে খেদ কৰে। আৰো মন্ত্ৰণা-সময়ত অখণ্ডজ্ঞান হুয়ো নজানা হেন মন্ত্ৰণা পোছা। তাক স্মৰিলে মোৰ মন অধিক মোহ যাই। এহি মোহ নিবাৰিবাব অৰ্থে ব্ৰহ্মাত যি জ্ঞান কহিছা, তাৰ যেৱে পাত্ৰ হঞো, তেৱে কহিয়োক, যাক জানি অনায়াসে সংসাৰ তৰিম।’

১৯-২০] “এনাই মোৰ অভিপ্ৰায় বুজি আপুনাৰ স্বৰূপ-জ্ঞান কহিলা। এমনে ঈশ্বৰ-গুৰুত হন্তে জ্ঞান পায় তাহান্ প্ৰদক্ষিণ কৰি বিৰহে আকুল হয়। ইঠাই আসিলো। তাহান আত্মায় বদৰিকা-শ্ৰমক যাইবো, যাত নৰ নাৰায়ণ তপ কৰন্ত।’

২১-২৬] শুকে কহন্ত,—উদ্ধৱৰ মুখে বন্ধুৰ বধ শুনি বিদূৰৰ পৰম শোক হৈল। তাক জ্ঞানে শান্ত কৰি উদ্ধৱত পোছন্ত, “হে উদ্ধৱ, ভগৱন্ত কৃষ্ণে তোমাত যি জ্ঞান কহিছা, তাক মোত কহা, যাতে বিষ্ণু-ভক্তসৰ আপুনাৰ ভূত্যৰ অৰ্থে ফুৰন্ত।’

উদ্ধৱে বোলন্ত, “জানা বিদূৰ, তোমাত জ্ঞান কহিবাক লাগি কৃষ্ণ মোৰ আগতে মৈত্ৰেয়ক আত্মা কৰিছা। তাহান আত্মা ভাঙ্গি কমনে মঞি কহিবো? এতেকে তাহান্ত পোছা গৈয়া।’

২৭-৩৬] শুকে বোলন্ত,—এমনে দুয়োজনে কৃষ্ণ-কথা কহি যমুনা-তীৰত একক্ষণ হেন বাত্ৰিগোট বঞ্চিলা। প্ৰভাতে উদ্ধৱ লড়ি গৈলা।

ৰাজা পুছন্ত,—বিপ্ৰ-শাপে সকল যত্ন-কুল নষ্ট হৈলে মহাবীৰ উদ্ধৱ কিয় বহিলা, যাতে হৰিও মনুষ্য-শৰীৰ এৰিলা?

শুকে কহন্ত,—বিপ্ৰ-শাপ-ছলে যত্ন-কুল সংহৰি কৃষ্ণে মনত গুণিলা,

‘মঞি বৈকুণ্ঠত গৈলে মোৰ ভক্তি লোকক প্ৰৱৰ্ত্তাই মোৰ সমান উদ্ধৱ এঠাই থাকন্তোক।’ যাতো বিষয়ে আকুল নোহন্ত, এতেকে কৃষ্ণৰ আত্মায় হৰি-ভক্তি প্ৰৱৰ্ত্তায়া বদৰিকাশ্ৰমত বহিলা, আপুনিও হৰি-ভক্তি কৰিলা। বিদূৰো উদ্ধৱৰ মুখে কৃষ্ণৰ জন্ম-কৰ্ম বৈকুণ্ঠ-পয়াণ শুনি আপুনাকো কৃষ্ণ স্মৰিবাব শুনি প্ৰেমে আকুল হয়। কান্দিলা। পাছে গঙ্গা-দ্বাৰ গৈলা, যাত মৈত্ৰেয় আহন্ত।

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয় স্কন্ধে চতুৰ্থোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ আত্মজ্ঞানায় লোকানাং উদ্ধৱো যেন স্থাপিতঃ ।

তং প্ৰপত্তে দয়াসিদ্ধুং দীনবন্ধুং জগদ্গুৰুং ॥ ৪ ॥

॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥

॥ চৌবিশ তত্ত্বৰ সৃষ্টি আৰু স্তুতি ॥

পঞ্চম অধ্যায়ে বিদূৰে হৰিৰ লীলা পুছিলে চৌবিশ তত্ত্বৰ সৃষ্টি, স্তুতি মৈত্ৰেয়ে কহিবা।

১-১৬] শুকে কহন্ত,—গঙ্গা-দ্বাৰত অগাধবোধ মৈত্ৰেয়ক বিদূৰে দেখি দগুৰতে প্ৰণাম কৰি পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, লোকে সুখৰ অৰ্থে নানা কৰ্ম কৰে। সি কৰ্মে সুখ নপাৰে; দুঃখো নুগুচে; কিন্তু পুনু

॥ পঞ্চম অধ্যায় ॥

পঞ্চম অধ্যায়ত বিদূৰৰ ভগৱন্তৰ লীলা-বিষয়ক প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মৈত্ৰেয়ই চৌবিশ তত্ত্বৰ সৃষ্টি আৰু ব্ৰহ্মাণ্ড অজিব নোৱাৰি সিৰোৰৰ ভগৱৎ-স্তুতি বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াৰেপৰা চাৰি অধ্যায়ত বিদূৰ-মৈত্ৰেয়-সংবাদৰ বৰ্ণনা সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

দুঃখ মাত্র পারে। আত যি মুক্ত হয়, তাক সৰ্বব্ৰহ্ম তুমি কহিয়োক।
লোকসৰ কৃষ্ণত বিমুখ হয়। অধৰ্ম কৰে, এতেকে নানা দুঃখ পাৰে।
তাঁৰাক অনুগ্রহৰ অৰ্থে বিষ্ণু-ভক্তসৰ ভ্ৰমন্ত। এতেকে তুমি মোত
হৰি ভজিবাব পন্থ দেখায়োক। তেৰে ভক্তিয়ুক্ত চিন্তত হৰি প্ৰকাশ
হয়া জ্ঞান দিবন্ত। আৰো ভগৱন্তে পুৰুষ অৱতাৰ হয়। যেমনে জগত
প্ৰজন পালন সংহাৰ কৰন্ত, তাকো কহ।। নানা অৱতাৰ ধৰি নানা
ক্ৰীড়া কৰি যেমনে গো, দেৱ, ব্ৰাহ্মণৰ হিত কৰন্ত, তাকো কহিয়োক,
যাতো তাহান চৰিত্ৰ শুনি মোৰ মন তৃপ্তি নাপায়। হৰি-কথা বিনে
ব্যাসৰ মুখত ধৰ্ম-কৰ্ম শুনি তৃপ্তি নহৈলো, যাতো তাক আচৰিলে
অল্পমাত্ৰ সুখ পাই। এতেকে মহাকল কৃষ্ণ-কথা তোৰাৰ সঙ্গত শুনি
কোনজন তৃপ্তি নহৈবেক, যাক মুক্তসৰে স্তুতি কৰে, যি কথা শ্ৰদ্ধালু
পুৰুষৰ কৰ্ণ-বন্ধে প্ৰৱেশ হয়। বিৰক্তি কৰায়া সংসাৰ গুচাৰে। এতেকে
যিজনে হৰি-কথা নজানি নুশুনে, সি শোচ্যমাত্ৰ। যিজনে জানিও
নুশুনে, সি শোচ্যৰো শোচ্য হয়, যাতো বৃথা ব্যাপাবে আয়ু ক্ষয়
হোৱে। এতেকে তুমি সকল শাস্ত্ৰৰ নাৰ উদ্ধাৰ কৰি হৰি-কথা কহ।
বিশেষত কৃষ্ণ-কথা বাঞ্ছ্য কৰি কহিব।।

১৭-২২] শুকে কহন্ত,—এমনে লোকৰ কুশলৰ অৰ্থে বিদুৰে প্ৰশ্ন
কৰিলে মৈত্ৰেয়ে প্ৰশ্নক প্ৰশংসা কৰি বোলন্ত, “হে সাধু বিদুৰ, তুমি
ভাল প্ৰশ্ন কৰিলা, যাতো লোকক দয়া কৰি আপুনাৰ কীৰ্ত্তি বিস্তাৰ
কৰিলা। তোমাত ইটো চিত্ৰ নহে, যাতো মাণ্ডব্য ঋষিৰ শাপে যম
আসি ব্যাসৰ বীৰ্য্যে হয়।” একান্তভাৱে কৃষ্ণক ভজিছা, কৃষ্ণৰো
পৰম প্ৰিয়। যাতো তোমাত জ্ঞান কহিবাক লাগি মোক আজ্ঞা
কৰিছা, এতেকে তোমাত হৰি-লীলা কহিবো।

১ লোক-নিয়ন্তা যম দেৱতা মাণ্ডব্য মুনিৰ শাপত ব্যাসদেৱৰ ভাতা
বিচিত্ৰবীৰ্য্যৰ পত্নীৰূপে গৃহীতা দাসীৰ গৰ্ভত সত্যৱতী-নন্দন ব্যাসদেৱৰ ঔৰসত
জন্ম-গ্ৰহণ কৰি বিদুৰ হৈছে (৩. ৫. ২০)।

২০-৩৬] “প্ৰথমে সৃষ্টি-লীলা শুনা। জগতৰ আগত ভগৱন্ত
একলায়ে আছিল। যাতো মায়া কাৰ্য্য সহিতে তাহান্তে লীন হয়।
আছিল।” পাছে ঈশ্বৰে প্ৰপঞ্চ নেদেখি আপুনাৰ নাইকা
হেন মানিলা।” এতেকে মায়া জাত হৈলা।” পাছে আপুনি
পুৰুষ-ৰূপে কাল-শক্তিয়ে মায়াত গৰ্ভাধান কৰিলা।” এতেকে

২ ভগৱানেক আসেদমগ্ৰ আত্মানং ৰিভুঃ।

আত্মেচ্ছান্নগতাত্মানানামতু্যপলক্ষণঃ ॥ ২৩

সৃষ্টিৰ পূৰ্বতে (অগ্ৰে) এই বিশ্ব (ইদম্) পৰমাত্মা ভগৱন্ত-ৰূপে একেই
আছিল (ভগৱানেক আস)। জীৱৰ স্বৰূপ (আত্মনাং জীৱানামাত্মা স্বৰূপম্—
শ্ৰী) আৰু স্বামী (ৰিভুঃ) আন দ্ৰষ্টা-দৃশ্য-স্বৰূপ একো নাছিল (নাভদ্রষ্ট-
দৃশ্যাত্মকং কিঞ্চিদাসীৎ)। কাৰণাত্মনা সত্ত্বৈহপি পৃথক্ প্ৰতীত্যতাত্মাদিত্যাহ।
অনানামতু্যপলক্ষণো নানাভ্ৰষ্টদৃশ্যাদিমতিভিনোপলক্ষ্যত ইতি তথা—শ্ৰী)।
কিয়নো ? আত্মেচ্ছা-স্বৰূপ মায়া তেওঁতে লয় গৈ আছিল (আত্মেচ্ছা মায়া
তন্ত্ৰা অল্পগতৌ লয়ে সতি—শ্ৰী)। উপনিষদতো আছে—সদেৱ সৌম্যেদমগ্ৰ
আসীৎ।

৩ স বা এব তদা দ্ৰষ্টা নাপশদৃশুমেকবাট।

মেনেহসন্তমিৰাত্মানং স্তপ্তশক্তিবস্তপদৃক্ ॥ ২৪

তেতিয়া সেই ভগৱন্তই মায়া আদি শক্তি স্তপ্ত থকা হেতুকে (স্তপ্তা
মায়াভ্যাঃ শক্তয়ো যন্ত সং—শ্ৰী) চিৰজাগ্ৰত চিৎশক্তি-যুক্ত হৈও (অস্তপ্তা দৃক্
চিচ্ছক্তিৰ্যন্ত—শ্ৰী) অকলশৰীয়া দ্ৰষ্টা-ৰূপে (দ্ৰষ্টা...একবাট) কোনো দৃশ্য বস্তু
বা প্ৰপঞ্চ দেখা নাপালে, আৰু নিজকে অসৎ বা নাইকিয়া যেন ভাবিলে।

৪ সা বা এতন্ত সংদ্রষ্টুঃ শক্তিঃ সদসদাত্মিকা।

মায়া নাম মহাভাগ ! যয়েদং নিৰ্মমে ৰিভুঃ ॥ ২৫

মায়াৰ সহায়েৰে ভগৱন্তই জগৎ সৃষ্টি কৰে। মায়া ভগৱন্তৰ শক্তি।
মায়া সদসদাত্মিকা অৰ্থাৎ কাৰ্য্য-কাৰণ-ৰূপা, দ্ৰষ্টা-দৃশ্যাত্মসন্ধান-ৰূপা (সদৃশম্
অসদদৃশম্ আত্মস্বৰূপং চ তয়োৰাত্মা যন্তাঃ তদুভয়াত্মসন্ধানৰূপত্যা—শ্ৰী)।

৫ কালবৃত্ত্যা তু মায়ায়াং গুণময্যামধোক্ষজঃ।

পুৰুষোন্মত্তভূতেন ৰীৰ্য্যমাত্ত ৰীৰ্য্যান্ ॥ ২৬

মহন্তত্ব* উপজিলা। মহন্তত্ব হন্তে অহঙ্কাৰ* হৈল। অহঙ্কাৰো সাদ্ভিক, বাজসিক, তামসিকভেদে তিনি বিধ ভৈলা। সাদ্ভিকত হন্তে মন সহিতে দেৱগণ হৈল। বাজসিকত হন্তে ইন্দ্ৰিয়গণ হৈল। তামসিকত হন্তে শব্দ, পৰশ, ৰূপ, বস, গন্ধৰ দ্বাৰায়ে আকাশ, বায়ু, তেজ, জল, পৃথ্বী হৈল।*

৩৭-৪৬] “ইসৰ দেৱগণে নানামত নিমিত্তে ব্ৰহ্মাণ্ড কৰিতে নপাৰি অঞ্জলি কৰি হৰিক স্তুতি বোলন্ত, ‘হে পৰমেশ্বৰ, তোমাৰ পদাৰবিন্দক

কাল-শক্তিৰ দ্বাৰা (কালবৃত্তা) ক্ষোভিতগুণা গুণময়ী মায়াত অধোক্ষজ পৰমাত্মাই আত্মাংশভূত প্ৰকৃতিৰ অধিষ্ঠাতা পুৰুষ-ৰূপে চিদাভাস-ৰূপ বীৰ্য্য (বীৰ্য্য চিদাভাসম—শ্রী) আধান কৰিলে।

সাক্ষত-তন্ত্ৰত তিনিজন পুৰুষৰ কথা কোৱা হৈছে,—

ৱিক্ষোন্ত জীণি ৰূপাণি পুৰুষাখ্যাখ্যো ৱিছুঃ।

প্ৰথমং মহতঃ প্ৰষ্ট, দ্বিতীয়ং ত্বণ্ডসংস্থিতং।

তৃতীয় সৰ্ভূতস্থং তানি জ্ঞাত্বা ৱিমুচ্যত ॥

প্ৰথম পুৰুষ ভগৱন্তৰ আত্মাংশভূত শক্তি-স্বৰূপ আৰু মহন্তত্বৰ উৎপত্তি-স্থল। দ্বিতীয় পুৰুষ আদি-অৱতাব-স্বৰূপ ব্ৰহ্মাণ্ড-সংস্থিত “সৰ্ৱ অৱতাবৰ কাৰণ নাৰায়ণ।” তৃতীয় পুৰুষ সকলো প্ৰাণীৰ অন্তৰত সংস্থিত আত্মা-স্বৰূপ।

৬ মহৎ অব্যক্ত অৰ্থাৎ মায়াৰপৰা জাত, বিজ্ঞানাত্মা বা সত্ত্বপ্ৰধান, স্বদেহস্থিত বিশ্বৰ প্ৰকাশক আৰু অন্ধকাৰ-নাশক। (৩. ৫. ২৭) মহন্তত্ব অংশগুণকালাত্মা (৩. ৫. ২৮)—নিমিত্ত-স্বৰূপ চিদাভাস (অংশ), উপাদান (গুণ) আৰু গুণৰ ক্ষোভক কালৰ অধীন (অংশচিদাভাসো নিমিত্তং গুণা উপাদানং কালঃ ক্ষোভকস্তদাত্মা তদধীনঃ—শ্রী)।

৭ মহন্তত্বৰ বিকাৰৰপৰা উৎপন্ন অহঙ্কাৰৰ লক্ষণ—কাৰ্য্যাকাৰণকৰ্ত্তা আৰু অধিভূত, অধ্যায় আৰু অধিদৈৱৰ আশ্ৰয়-স্বৰূপ, আৰু ভূতেন্দ্ৰিয়মনোময় বা ভূত, ইন্দ্ৰিয়, মন আৰু দেৱতা যাৰ বিকাৰ।

৮ বিকাৰপ্ৰাপ্ত তামস অহঙ্কাৰৰপৰা শব্দ-তন্মাত্ৰ, শব্দৰপৰা আকাশ, আকাশৰপৰা স্পৰ্শ-তন্মাত্ৰ, স্পৰ্শৰপৰা বায়ু, বায়ুৰপৰা ৰূপ-তন্মাত্ৰ, ৰূপৰপৰা তেজ, তেজৰপৰা বস-তন্মাত্ৰ, বসৰপৰা জল, জলৰপৰা গন্ধ-তন্মাত্ৰ, গন্ধৰপৰা পৃথিৱী হয়।

নমো, যাতে প্ৰপন্নজনৰ সকল তাপ গুচে, যাক আশ্ৰয় কৰি সন্ন্যাসীসকলে সংসাৰ-তাপ দূৰ কৰে। হে বিধাতা ভগৱন্ত, ই সংসাৰত জীৱসকল তিনি তাপে তাপিত হয়। আপুনাৰ কিছো স্তম্ভ নপাৰে। এতেকে তোমাৰ চৰণ-ছায়াত শৰণ পশিলো। যাক ঋষিসকলে বেদ-পন্থে বিচাৰ কৰে, যাতে গঙ্গাও উদ্ভৱ হয়। সেই চৰণত আমি প্ৰপন্ন হৈলো। শ্ৰদ্ধায়ে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ভক্তি কৰি যাক হৃদয়ত ধৰি জ্ঞান-বিজ্ঞান বৈবাগ্য লভি মুক্ত হয়, যাক বেদেও নজানে, যাক স্মৰণ-মাত্ৰে মুক্ত হয়, পুৰুষৰ সকল পাপ গুচে, হেন তোমাৰ চৰণত শৰণ পশিলো। হৃদয়ত থাকিলিও কেৱল বিষয়ীসকলে যাক নজানে, সেই তোমাৰ চৰণক প্ৰণামো। হে ভগৱন্ত, বহিঃস্বৰূপৰ তোমাক জানন থাকোক, তোমাক পাইবাৰ পথ ভক্তসকল নজানে। যাৰা তোমাৰ কথামত কৰ্ণদ্বাৰে পান কৰে, তাৰা অনায়াসে বৈকুণ্ঠ-লোক পাৰে।* জ্ঞানী-গণে যদি তোমাক যোগ-বলে পাৰে, তথাপি তাহাত অনেক শ্ৰম আছে। ভক্তি-পথত অনায়াসে পাৰে।”

৪৭-৫০] “এই স্তুতি কহি আপুনাৰ কাৰ্য্য কৰে, ‘হে আত্ম, ব্ৰহ্মাণ্ড সৃজিবে লাগি আমাক সৃজিলা। আমি পুনু তাক কৰিতে নপাৰি, যাতে সৰাৰে এক মতি নাই। এতেকে তোমাৰ আশ্ৰায়ে মনে কৰি আমিও যেমনে অন্ন খাইব, যেমনে তোমাক আমাক পূজা কৰিবেক, তেমনে শক্তি দিয়া, যাতে তুমিসে আমাৰ পিতৃ।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ পঞ্চমে বিত্বপ্ৰশ্নে কথিতং তত্ত্ব-সংস্কৃতো।

বৃথাকথাশ্ৰমং হিহা শ্ৰৱণং কীৰ্ত্তনং হৰেঃ ॥ ৫ ॥

৯ হে দেৱ মহেশ্বৰ হৰি তবু কথামত পান কৰি
বঢ়ায় তব মনক স্তুত কৰয়।

বৈবাগ্যে সাৰ ভৈলা যাৰ হেনয় বোধক লভি পুহ
পৰম নিৰ্গল বৈকুণ্ঠ গৈয়া পাৱয় ॥ নাৰদোষা ৬৭৫

॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥

॥ বিবাট পুরুষৰ সৃষ্টি আৰু অধিদৈৱাদি ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়ে বিবাটৰ সৃষ্টি কৰি অধিদৈৱাদি প্ৰপঞ্চিবা।

১-২৯] মৈত্ৰেয়ে কহন্তু, “এমনে তত্ত্ব তুতি শুনি ভগৱন্তে প্ৰকৃতি সহিতে তেইশ তত্ত্বত একেবাৰে প্ৰৱেশ হৈলা। ভগৱন্তৰ প্ৰৱেশে তাৰায়ো একত্ৰ হৈয়া আপুনাৰ অংশে বিবাট অজিলা। বিবাটো সহস্ৰ বৎসৰ জলতে আছিল।^১ পাছে নাৰায়ণৰ অধিষ্ঠানে চৈতন্য, মন, প্ৰাণ হৈলা।^২ পাছে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছায়ে গোলক, ইন্দ্ৰিয়-দেৱতা,

॥ ষষ্ঠ অধ্যায় ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়ত ভগৱন্তৰ দ্বাৰা আৱিষ্ট তত্ত্বসমূহৰ দ্বাৰা বিবাট-তত্ত্বৰ সৃষ্টি আৰু ভগৱৎকৃত অধিদৈৱাদি-ভেদ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

১ অমিলিত আৰু বিশ্ব-বচনা শক্তি-বহিত মহাদাদি তত্ত্বৰ গতি দেখি ঈশ্বৰে প্ৰকৃতিৰ সহায়েৰে যুগপৎ মহৎ, অহঙ্কাৰ, পঞ্চ তন্মাত্ৰ, মহাত্মত, আৰু একাদশ ইন্দ্ৰিয়, এই তেইশ তত্ত্বত অন্তৰ্ঘাতী-ৰূপে প্ৰৱেশ কৰিলে। তত্ত্ববোৰ তেতিয়া সংযোজিত আৰু প্ৰবুদ্ধকৰ্ম্ম হৈ নিজ নিজ অংশৰ দ্বাৰা অধিপুৰণ অৰ্থাৎ বিবাট-দেহ উৎপাদন কৰিলে। এই বিবাট দেহতেই চৰাচৰ বিশ্ব আছে। হিৰণ্য বিবাট পুৰুষ সপ্তাৱৰণ-যুক্ত ব্ৰহ্মাণ্ডৰ মাজৰ জলত অমুশায়ী জীৱ-সমূহেৰে হাজাৰ বছৰ আছিল।

২ স ৱৈ বিশ্বস্বজাং গৰ্ভো দৈৱকৰ্ম্মাত্মশক্তিমান্।

স্বিবভাজান্নান্নানমেকধা দশধা ত্ৰিধা ॥ ৭

সেই (স ৱৈ) মহাদাদিৰ কাৰ্য্য-ৰূপ বিবাট (বিশ্বস্বজাং গৰ্ভঃ) নিজৰ দ্বাৰা নিজকে (আত্মনাত্মানম্) দৈৱ বা জ্ঞান শক্তিয়ে হৃদয়-ৰূপে একপ্ৰকাৰে (দৈৱশক্তিৰ্জ্ঞানশক্তিস্ত্যেকধা—ত্ৰী), আত্মশক্তি বা তৌক্শক্তিয়ে আধ্যাত্মিক, আধিদৈৱিক আৰু আধিভৌতিক, এই তিনি প্ৰকাৰে (আত্মশক্তিৰ্তৌক্শক্তি-স্ত্যাদ্যাভ্যাদিতেদেন ত্ৰিধা—ত্ৰী) চৈতন্য-ৰূপে কৰ্ম্মশক্তিৰে দশ প্ৰাণ অৰ্থাৎ

বিষয় হৈল,^৩ যাৰ শিৰত স্বৰ্গ আছে, চৰণত পৃথিৱী, নাভিত আকাশ।

প্ৰাণ, অপান, ব্যান, উদান, সমান, নাগ, কুৰ্ম্ম, কুকৰ, দেৱদত্ত আৰু ধনঞ্জয়, এই দহ প্ৰকাৰে (হৃদয়াৱচ্ছিন্নচৈতন্যৰূপেণ কৰ্ম্মশক্তিঃ ক্ৰিয়াশক্তিস্তয়া দশধা। প্ৰাণৰূপেণ প্ৰাণাদয়ঃ পঞ্চ। নাগঃ কুৰ্ম্মশ্চ কুকলো দেৱদত্তো ধনঞ্জয়ঃ। ইত্যোতে পৃথৈৱ বৃত্তিভেদেন দশবিধঃ প্ৰাণঃ—ত্ৰী) বিভক্ত কৰিলে (স্বিবভাজ)।

৩ ভগৱন্তৰ ইচ্ছাত বিবাট দেহৰূপৰা দেৱতাসকলৰ আয়তন বা স্থানসমূহৰ (গোলক ?) সৃষ্টি হ’ল। সেই স্থানত নিজ নিজ আধেয় ইন্দ্ৰিয়বৃত্তিৰে ইন্দ্ৰিয়দেৱতা প্ৰৱেশ কৰিলে। সেই ইন্দ্ৰিয়বৃত্তিৰ দ্বাৰা নিজ নিজ বিষয়ৰ প্ৰতিপত্তি হৈ থাকে। যেনে,—মুখত অগ্নিদেৱতা বাগিन्द्रিয়েৰে প্ৰৱেশ কৰিলে, আৰু সেই ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় হ’ল শব্দ। তলত বিভিন্ন অধিষ্ঠান, ইন্দ্ৰিয়-দেৱতা, ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয় ক্ৰমে দেখুওৱা হ’ল। (৩. ৬. ২২-২৬)

অধিষ্ঠান	অধিদৈৱত-ৰূপ	অধ্যাত্ম-ৰূপ	অধিভূত-ৰূপ
মুখ	অগ্নি	বাগিन्द्रিয়	বাক্য
তালু	বৰুণ	বসনেन्द्रিয়	বস
নাসাদ্বয়	অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়	শ্ৰাণেন্দ্রিয়	গন্ধ
চক্ষু-গোলকদ্বয়	আদিত্য	চক্ষুৰিन्द्रিয়	ৰূপ
চৰ্ম্ম	বায়ু	ত্বগিन्द्रিয়	স্পৰ্শ
কৰ্ণদ্বয়	দিক্‌সমূহ	শ্ৰৱণেন্দ্রিয়	শব্দ
চৰ্ম্ম	ওষধিসমূহ	ৰোম-যুক্ত ত্বগিन्द्रিয়	কণ্ঠ-মন
মেচ (শিল্প)	প্ৰজাপতি	উপস্থেন্দ্রিয়	জনন
গুহ	মিত্ৰ	পাণু ইन्द्रিয়	মলত্যাগ
হস্তদ্বয়	ইন্দ্ৰ	পাণীন্দ্রিয়	আদানাদি
পাদদ্বয়	বিষ্ণু	পাদেন্দ্রিয়	গমন
বুদ্ধি	বৃহস্পতি	বুদ্ধীন্দ্রিয়	নিশ্চয়
হৃদয়	চন্দ্ৰ	মন	সংশয়
অহঙ্কাৰ	কদ্ৰ	অহংবৃত্তি	অভিমান
চিত্ত (মহৎ)	ব্ৰহ্মা	চেতনা	স্বৰণ

৩০-৪০] “তান মুখত বেদ সমে ব্রাহ্মণ ভৈল ; বাহত প্রজা-পালন
সমে ক্ষত্রিয় হৈলা ; উরুত কৃষি বাণিজ্য সমে বৈশ্য হৈল ; চৰণত
গুশ্ৰবা সমে শূদ্ৰ হৈলা । জানা বিদ্বৰ, ই চাৰিও জাতিৰ ভগৱন্ত গুৰু,
পিতৃ, ঈশ্বৰ । এতেকে তাহাক সদায়ে ভজোক । ভগৱন্তৰ লীলা
সাৱশেষে কহিতে নপাৰি । তথাপি আপুনাৰ কথা কথায়, অশুদ্ধ
বাক্যকো শুদ্ধ কৰিবাক লাগি গুৰু-মুখে যে শুনি মতি অনুসাৰে
কহিবো, যাতো হৰি-গুণ কথনে-শ্রৱণে বা কাক-কৰ্ণৰ একান্ত লাভ ।
ব্রহ্মায়ো সহস্র বৎসৰেও হৰি-গুণৰ অন্ত নপাস্ত । এতেকে পুৰুষৰ মতি
অনুসাৰে যিমান পাৰে তাকে সদায়ে শ্রৱণ-কীৰ্তন কৰোক ।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে ষষ্ঠোঃধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ বাক্ৰ্ণয়োঃ পৰো লাভঃ শ্রৱণং কীৰ্তনং হৰেঃ ।

আত্মমতানুসাৰেণ ইতি ষষ্ঠে নিৰূপিতম্ ॥ ৬ ॥

॥ সপ্তম অধ্যায় ॥

॥ বিদ্বৰৰ সংশয়-ছেদী প্রশ্ন ॥

সপ্তম অধ্যায়ে বিদ্বৰৰ সংশয়-ছেদী নানা প্রশ্ন কহিবা ।

১-৭] বিদ্বৰে পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, নিগুণ ভগৱন্তৰ গুণময় সৃষ্টি
আদি লীলা কেমনে হয় ? তুমি কহিছা, মিছা জীৱৰ অৰ্থে কবন্ত ।
সিও নঘটে । দেশ-কালাদিয়ে অলুপ্তবোধ ব্রহ্ম-ৰূপ জীৱৰ কেনে
অবিজ্ঞাময় সংসাৰ হয় ? মোৰ এহি মনৰ সংশয় দূৰ কৰা ।”

॥ সপ্তম অধ্যায় ॥

ভগৱন্তই মায়া-গুণৰ সহায়েৰে সৃষ্টিআদি লীলা কৰে, এই কথা শুনি
সৃষ্টি-লীলা, মায়া, অবিজ্ঞা, জীৱ আদিৰ বিষয়ে বিদ্বৰে মৈত্ৰেয়ক নানা প্রশ্ন
কৰে । মৈত্ৰেয়ই তাৰ যথাযথ উত্তৰ দিয়ে ।

৮-১৪] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “জানা বিদ্বৰ, এইতো হৰিৰ মায়া । ই
বিচাৰ নহে, যাত হন্তে মিছা সংসাৰ জীৱত লখি, যেন স্বৰূপ
আপুনাৰ শিৰ আপুনি ছেদ দেখি । বোলা যদি, ‘ঈশ্বৰত কেনে
নেদেখি’, আত দৃষ্টান্ত শুনা : যেনে চন্দ্ৰৰ প্ৰতিবিম্বতেসে কম্পাদি
গুণ দেখি, বিম্বত নেদেখি, তেনে জীৱৰেসে সংসাৰ, ঈশ্বৰ নাই ।
এতেকে ঈশ্বৰত ভক্তি কৰিলে আপুনি সংসাৰ গুচে । বুলিবা,
‘কেতিয়া গুচিব ?’ তাত শুনা : যখন সকল ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি ঈশ্বৰত
লাগে, তেখনে সকল ক্ৰেশ গুচে । হৰি-গুণ-শ্রৱণ-কীৰ্তনে সাজে সকল
ক্ৰেশ গুচাবে ; তাহান চৰণত সপ্ৰেম ভকতিয়ে গুচাইবে, তাক কি
বুলিবো ?”

১৫-৪১] বিদ্বৰে বোলন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, তোমাৰ বাক্য-শৰে মোৰ

১ সেয়ং ভগৱতো মায়া-যন্ত্ৰে ন ৱিক্ৰধ্যতে ।

ঈশ্বৰস্ত ৱিমুক্তস্ত কাৰ্পণ্যমুত বন্ধনম্ ॥৯

যদৰ্থে ৱিনামুষ্য পুংস আৱম্বিপৰ্যয়ঃ ।

প্ৰতীয়ত উপদ্ৰষ্টুঃ স্বশিৰশ্ছেদনাদিকঃ ॥১০

যথা জলে চন্দ্ৰমসঃ কম্পাদিস্তৎকৃতো গুণঃ ।

দৃশ্যতেহসন্নপি দ্ৰষ্টুৰায়নোহনাত্মনো গুণঃ ॥১১

মৈত্ৰেয়ই কৈছে, “সেয়ে ভগৱন্ত অৰ্থাৎ অচিন্ত্যশক্তি ঈশ্বৰৰ মায়া ; তাক
তৰ্কেৰে বুজাব নোৱাৰি (নয়ন তৰ্কন ৱিক্ৰধ্যত ইতি যৎ তৰ্কৱিৰোধমেরা-
হুৱদতি—শ্রী) । সেই মায়াৰ দ্বাৰা বিমুক্ত জীৱৰ অবিজ্ঞাবে বন্ধন আক
কাৰ্পণ্য অৰ্থাৎ দেহাদি-অভিমান-জমিত সংকোচন হয় । ইয়াৰ এক পটন্তৰ—
স্বপ্ন দেখা মাহুহৰ (উপদ্ৰষ্টুঃ স্বপ্নসাক্ষিণঃ—শ্রী) প্ৰকৃত শিৰশ্ছেদ নোহোৱা-
কৈয়ে ‘মোৰ মূৰ কাটি পেলালে’ এনে বিপৰ্য্যয় মিছায়ে প্ৰতীত হয় । তেনে
হ’লে ঈশ্বৰ তেনে প্ৰতীতি নহয় কিয় ? যেনেকৈ জলত প্ৰতিবিম্বিত
চন্দ্ৰৰহে জলৰ গুণ অহুসৰি কম্পন আদি ধৰ্ম্ম (জলোপাধিকৃতঃ কম্পাদিধৰ্ম্মঃ
—শ্রী) দেখা যায়, আকাশত থকা আচল চন্দ্ৰৰ দেখা নাযায়, তেনেকৈ
দেহাদিৰ ধৰ্ম্ম হেতুকে তাত অভিমানী জীৱৰ মিছাকৈয়ে সিৰোৰ ধৰ্ম্মৰ প্ৰতীতি
হয়, সত্য ঈশ্বৰ নহয় ।

সংশয় গুচিল, যাঁতো জানিলঞ, স্বতন্ত্র ঈশ্বৰক ভজিলে সেই পৰতন্ত্র
জীৱৰ মায়াময় সংসাৰ গুচে। জ্ঞানী, অজ্ঞানী, দুইবো সংশয় নাই।
মধ্যস্থ পদে আগে মোত আছিল। আবে তোমাৰ প্ৰসাদে গুচিল।
কেৱল আভাস-মাত্ৰ আছে। তাকো তোমাৰ চৰণ-সেৱাৰ প্ৰসাদে
গুচাইবো, যাঁতো সন্ত-সঙ্গে হৰিক সেৱা কৰি হৰি-কথা শুনিলে
হৰিৰ চৰণত প্ৰেম-ৰতি হয়, তেবে সংসাৰ গুচে। যে সাধুসেৱে সততে
কৃষ্ণ-সেৱা কৰন্ত, তাৰাৰ সেৱা অল্পপুণ্যৰ দুৰ্লভ। তাক মঞি পায়
কৃতার্থ হৈলো। এতেকে কৃষ্ণ-কথা শুনিতৈ চাঞো। হৰিৰ ব্ৰহ্মাদি
বিভূতি কথা, যাৰ পুত্ৰ-পৌত্ৰে প্ৰজাসৰ হয়। মনু, মনু-বংশ,
তাৰো চৰিত্ৰ কথা। ভুলোক, জ্যোতিষ্কচক্ৰৰ কথা কথা, আৰ যেমনে
হৰি তুষ্ট হয়, তাকো কথা।”

আবো নানা প্ৰশ্ন কৰি বোলন্ত, “নোপোছা কথাকো অনুগত
শিষ্যত গুৰুসেৱে কহন্ত। গুৰু বিনে জ্ঞান, বৈবাগ্য, ভক্তি নোহয়।
মঞি অবিছায়ে অন্ধ হয় হৰিৰ লীলা জানিতৈ এতেক প্ৰশ্ন কৰিলো।
তুমি কৃপায়ে কহিয়োক, যাঁতো হৰি-ভক্তি-উপদেশে জীৱক অভয়
দিবাৰ সম সকল বেদ-যজ্ঞ-তপ-দানে লেশ-মাত্ৰো নহে।”

৪২] শুকে কহন্ত, “এমনে কৃষ্ণ-প্ৰধান বিদুৰে প্ৰশ্ন কৰিলে মুনি-
প্ৰধান মৈত্ৰেয়ে হৰিৰ-বদনে কহিবাক লাগিল।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে সপ্তমোঃধ্যায়ঃ।

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ সৎসেৱা কৃষ্ণেশসঃ শ্ৰৱণং তদ্রতিগতি-।

বঁথাক্ৰমেণ ভৱন্তীত্যেতাৱং সপ্তমে স্থিতম্ ॥ ৭ ॥

১১ অষ্টম অধ্যায় ১১

॥ অনন্ত-সম্প্ৰদায় অনুসৰি ব্ৰহ্মাৰ তপ-বৰ্ণনা ॥

অষ্টম অধ্যায়ে অনন্ত সম্প্ৰদায়ে ব্ৰহ্মাৰ তপ কহিবা।

১-১] মৈত্ৰেয়ে বোলন্ত, “হে বিদুৰ, কৃষ্ণ-বংশ সন্তৰো সেৱা হৈলা,
যাঁতো মহাভাগৱত যম তুমি জাত হয়। যাঁতো হৰি-কথাক ক্ষণে
ক্ষণে নৱ হেন কৰা। ময়ো লোকৰ সংসাৰ-দুঃখ গুচাইবাক লাগি
অনন্ত-সম্প্ৰদায়ে ভাগৱত কহি তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবো।

“পূৰ্বত সনতকুমাৰ আদি চাৰি মুনি ভাগৱত শুনিবে ইছায়ে
সত্য লোকতে গঙ্গাত বুড় দিয়া পাতালে গৈলা। সিঠাই ভগৱন্ত
অনন্তৰ পাদপীঠ-পদ্মক জটাৰ অগ্ৰে ছুৱা বাহুদেৱক জানিবাক লাগি
স্ততি-নতি কৰি পুছিলা। অনন্তো কৃপাদৃষ্টি চায়া তাৰাত ভাগৱত
কহিলা। পাছে সনতকুমাৰে সাংখ্যায়নত কহিলা। সাংখ্যায়নো
পৰাশৰত কহিলা। পৰাশৰো মোত কহিলা। মঞো সেই ভাগৱত
তোমাত কহিবো, যাঁতো শ্ৰদ্ধায় অনুগত হয়।

১০-১৩] “প্ৰথমে ব্ৰহ্মাৰ জন্ম কহো। যেখন প্ৰলয়-জলত সকল
জগত মগ্ন হৈল, তেখনে কাল-শক্তিয়ে সৱাকে উদৰত কৰি শ্ৰীনাৰায়ণ
জলৰ উপৰত অনন্ত শয্যাত নিদ্ৰা কৰিলা। পাছে চাৰি হাজাৰ যুগ
অনন্তৰে আপুনাত সকল লোক লীন হয়। পাছে তাহান
ইছায়ে বজোঙে নাভি-পদ্মত হন্তে পদ্মগোট হৈলা। সেই পদ্মত
আপুনি ব্ৰহ্মা হৈলা। ব্ৰহ্মায়ো পদ্মৰ কৰ্ণিকাত থাকি লোক নেদেখি
চাৰিও দিশ চাহিতে তেখনে তাহান চাৰি মুখ হৈল। পাছে পদ্মক,

॥ অষ্টম অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত অনন্ত বা সঙ্কৰ্ষণ দেৱৰপৰা ভাগৱত-সম্প্ৰদায়-প্ৰৱৰ্ত্তনৰ
ঐতিহ্য আৰু সেই ঐতিহ্যমতে ব্ৰহ্মাৰ উৎপত্তি আৰু ভগৱন্তৰ বৰ্ণিত হৈছে।

৭৩

আপুনাৰ, লোককো নজানি মনত গুণন্ত, 'মঞি কোন ? ই পদ্ব
কোথাইবপৰা হৈল ? আৰ আশ্রয় একগোটা আছে ।'

“এই মনে গুণি পদ্বৰ নালাে জলত বুড় দিলা । একশত বৎসৰ
বিচাৰিও কিছোকো নেদেখিলা । পাছে উলটি আসি পদ্বত বসি
প্ৰাণ-মন নিয়মি একশত বৎসৰ সমাধি ধৰিলা । পাছে যোগবলে
জ্ঞান পায়৷ আপুনাৰ হৃদয়ত মৃণাল-গোঁৰ, সহস্ৰ-ফণ অনন্ত-শয্যাত
হৰিক দেখিলা । আগে মৰকত-পৰ্বত চন্দন-বৃক্ষ হেন, দেখি, পাছে
শ্যামসুন্দৰ, পীত-বসন, চতুৰ্ভুজ, সূৰ্ণ-অলঙ্কাৰে-মণ্ডিত, শ্ৰীবৎস-কৌস্তভ-
বনমালা-যুক্ত, হাশ্ব-বদন, নিৰুপম মূৰ্তি দেখি হৰি বুলি জানিলা ।
সৃষ্টিক ইচ্ছায়ে স্তুতি কৰিবাক লাগিলা ।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে অষ্টমোঃধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ কৃপয়া ব্ৰহ্মণে যেন দৰ্শিতং ৰূপমুত্তমং ।

তং প্ৰপদ্যেহখিলাধাৰং নাৰায়ণমনাময়ম্ ॥ ৮ ॥

১১ নৱম অধ্যায় ১১

॥ ব্ৰহ্মাৰ স্তুতি ॥

নৱম অধ্যায়ে ব্ৰহ্মাৰ স্তুতি কহিবা ।

১-২৫] “ব্ৰহ্মা স্তুতি বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, তোমাক মঞি বহু-
কালে উপাসা কৰি আজি জানি কৃতার্থ হৈলো । লোকৰ এই দোষ,—
তোমাক নজানে, যাতে তোমাত বিনে আন সত্য বস্তু নাই । তুমি
আমাক কৃপায়ে অৱতৰি নিজ ৰূপ দেখাইলা, যাৰ নাভি-পদ্বত মঞি
জাত হৱাছো । ব্ৰহ্ম-ৰূপকো আত কৰি ভিন্ন নেদেখো । এতেকে
ইহাক উপাসা কৰো ।’ হে ভুৱন-মঙ্গল, যি কুতৰ্কী ই ৰূপক অনাদৰ

॥ নৱম অধ্যায় ॥

নৱম অধ্যায়ত ব্ৰহ্মাই নাৰায়ণক তপস্তাত তুষ্ট দেখা পাই প্ৰলয়-জলত
কষ্ট পোৱা লোকৰ সৃষ্টিৰ ইচ্ছাবে তগৰণ-জ্ঞানেৰে নিজকে কৃতার্থ বুলি আৱিষ্কাৰ
কৰি অজ্ঞজনৰ প্ৰতি অনুশোচ কৰিছে ।

১ কপং যদেতদৰবোধসোদয়েন শশ্বদ্বিবৃত্ততমঃ সদনুগ্ৰহায় ।

আদৌ গৃহীতমৱতাৰশতৈককীজং যদাভিপদ্বতৰনাদহমাৱিবাসম্ ॥২

নাতঃ পৰং পৰম ! যদ্বতঃ স্বৰূপমানন্দমাত্ৰমৱিকল্পমৱিকল্পৰচঃ ।

পশ্চামি ৱিশ্বস্বজমেকমৱিশ্বমাস্তন্ ! ভূতেন্দ্রিয়ান্নকমদন্ত উপাশ্ৰিতোহস্মি ॥৩

ভগৱন্তই ব্ৰহ্মাক ক’ব পাৰে, “তুমি সম্যক জানিব পৰা নাই ; কাৰণ,
তুমি যি ৰূপ এতিয়া দেখিছা, সি গুণান্বতঃ ; নিগুণ ব্ৰহ্মহে কিন্তু সত্য ।”
এই আশঙ্কা গুচাব বাবে ব্ৰহ্মাই কৈছে, “হে ভগৱন্ত, তোমাৰ চিৎ-শক্তিৰ
দ্বাৰা (অৱবোধসোদয়েন চিচ্ছক্ত্যাৱিৰ্ভাৱেন—শ্ৰী) যাৰ সদায় অজ্ঞান
(তমঃ) নিবৃত্ত হৈছে, তেনে তোমাৰ (শশ্বদ্বিবৃত্ততমঃ) যি এই ৰূপ উপাসক-
সকলৰ প্ৰতি অনুগ্ৰহৰ অৰ্থে (সদনুগ্ৰহায়) পোনতে প্ৰকট হৈছে, যি ৰূপ
শত শত শুদ্ধসত্ত্বান্নক গুণাৱতাৰৰ মূল (অৱতাৰশতৈককীজম্), যি ৰূপৰ
নাভি-কমল স্থানবপৰা মই আৱিৰ্ভূত হৈছো, হে পৰমাত্মা, যিটো আপোনাৰ

১ ব্ৰহ্মাই ভগৱন্ত পুৰুষক পোনতে মৰকত-পৰ্বত-ৰূপে, তাৰ পিছত
চন্দন-বৃক্ষ-ৰূপে, তাৰ পিছত চতুৰ্ভুজ ৰূপত দেখা পাইছিল ।

কৰে, সি নৰক-ভাগী হয়; যি আদৰে, শ্রৱণ-কীৰ্ত্তন কৰি ভজে, তাৰ হৃদয়ৰপৰা তুমি নুগুচ। তাৰে পুৰুষৰ শোক-মোহ দুঃখ-ভয় নুগুচে, যাৰে তোমাৰ অভয় চৰণ নভজে। যি তোমাৰ কথাত বিমুখ হয়। বিষয়-সুখৰ অৰ্থে নানা কৰ্ম কৰে, সি দৈৱে হত-বুদ্ধি হয়। নানা দুখ^২ পায়। সংসাৰত ফুৰে। তাক দেখি মোৰ মনত মহা দুখ মিলে। ভক্তৰ হৃদয়-পদ্মত সদায় থাকা, যাতো তাৰা তোমাৰ কথা শুনি তোমাৰ পন্থ দেখিছে; আৰো যি যি ৰূপক মনে দেখিব খোজে, তাকো কৃপায়ে একট কৰ। নিষ্কামে সৰ্বভূত-দায়াত যেমনে তুমি তুষ্ট হৱা, সকামে দেৱগণে অনেক দ্ৰব্য পূজা কৰিলেও কেমনে তুষ্ট নহৱা।^৩ এতেকে পুৰুষৰ সকল ধৰ্মৰ ফল তোমাৰ ভক্তিয়ে। যাৰ নামক মৰণ-সময়ত অনিছায়ে লৈয়া অনেক জনমৰ পাপ এড়াই পৰম গতি পাৰে, সেই তোমাৰ চৰণত শৰণ পশিলো। যি ভগৱন্ত সকল লোক উদবত কৰি প্ৰলয়-জলত অনন্ত-শযাত নিদ্রা কৰিছা, যাৰ নাভি-পদ্মত মঞি উপজিলো, তাহান চৰণত মঞি প্ৰণাম কৰো। ইদানীক নিদ্রাৰ উঠিয়া মোক কৃপা-দৃষ্টি চায়া মধুৰ বচনে খেদ দূৰ কৰন্তোক।^৪

নিজ ৰূপ (যন্ত্ৰৰতঃ স্বৰূপম্), অনাবৃত-প্ৰকাশ (অবিচ্ছিন্নঃ), নিৰ্ভেদ (অবিকল্পম্) হেতুকে আনন্দ-স্বৰূপ (আনন্দমাত্ৰম্), ব্ৰহ্মাৰপৰা ছণ পৰ্য্যন্ত সকলো জীৱৰ কাৰণৰূপ (ভূতেন্দ্রিয়ান্নকম্), বিশ্বৰ স্ৰষ্টা হ'লেও বিশ্বৰপৰা সুকীয়া (বিশ্বস্য জম্ এৱ অৱিশ্বম্ বিশ্বান্নাদত্বা—শ্রী) আৰু অদ্বিতীয় (একম্)। তোমাৰ এই ৰূপৰপৰা ভিন্ন (অতঃ পৰম্) আন কিছু মই নেদেখো। এই কাৰণেই তোমাৰ এই ৰূপকে আশ্ৰয়ৰ বোগ্য বুলি মই আশ্ৰয় কৰিছো।^৫

২ নানা দুখ—ক্ষুধা, তৃষ্ণা, বাত, পিত্ত, কফ, শীত, উষ্ণ, বায়ু, বৃষ্টি, কামানল আৰু ক্ৰোধ (৩. ৯. ৮)।

৩ ইয়াত শ্রৱণ-কীৰ্ত্তন-ৰূপ ভক্তি আৰু বিশেষকৈ নিষ্কাম ভক্তিক প্ৰশংসা কৰা হৈছে (৩. ৯. ১১-১২), আৰু সৰ্ব-ভূতদয়াক তাৰ এটি লক্ষণ-ৰূপে দেখুৱাইছে।

২৬-৪৩] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “ব্ৰহ্মা এহি স্তুতি কৰি মৌন হৈলা। পাছে তান অভিপ্ৰায় বুঝি ভগৱন্তে বোলন্ত, ‘হে ব্ৰহ্মা, আউৰ খেদ নকৰিবা। সৃষ্টিক উত্তম কৰা, যাতো তোমাৰ কাম মঞি আগে কৰিছো। তাক পুনু তপ কৰিলেসে দেখিবা। তোমাত মঞি তুষ্ট হৈলো, যাতো গুণময় মোক নিৰ্গুণ কৰি স্তুতি কৰিলা। যিজনে এহি স্তুতি পঢ়ি মোক ভজে, তাৰো তুষ্ট হয়। বাঞ্ছিত পূৰো। মঞি সৰাৰে আত্মা। মোৰ নিমিত্তেসে দেহাদি প্ৰিয় হুয়াছে। এতেকে পুৰুষে মোত সদায় ভক্তি কৰোক।^৬ তুমিও মোত ভক্তি কৰি পূৰ্বৱৰ্ত্তে প্ৰজা প্ৰজা।’”

৪৪] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “ভগৱন্তে এহি বাক্য ব্ৰহ্মাক বুলি অন্তৰ্দ্ধান ভৈলা।^৭

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে নৱমোহধ্যায়।

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি।

॥ শ্লোক ॥ শৃগন্ গুণন্ যশো যন্ত জনো যান্তি পৰং পদং।
পাপতাপাদিনিমুক্তস্তমহং শৰণং ব্ৰজে ॥ ৯ ॥

১১ দশম অধ্যায় ১১

॥ কালৰ দশবিধ সৃষ্টি ॥

দশম অধ্যায়ে কালৰ দশবিধ সৃষ্টি কহিবা।

১-২] বিহুৰে পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, ভগৱন্ত অন্তৰ্দ্ধান হৈলে, ব্ৰহ্মা কেমনে কেইবিধ প্ৰজা সৃজিলা তাক কহ।”

৩-৯] মৈত্ৰেয়ে বোলন্ত, “পাছে ব্ৰহ্মা ভগৱন্তৰ বাক্যে তাহান্ত মন দিয়া দেৱৰ বৎসৰে একশত বৎসৰ তপ কৰিলা। পাছে তপোবলে প্ৰলয়ৰ জল বায়ুকো পান কৰিলা।” পদ্মকো তিনি লোক-ৰূপে বিভাগ কৰিলা, যাত জীৱসৰ ব্ৰহ্মাৰ দিন, বাত্ৰিত ওপজে, মৰে।”

॥ দশম অধ্যায় ॥

কাল সম্পৰ্কে বিহুৰৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মৈত্ৰেয়ই দহ বিধ সৃষ্টিৰ বৰ্ণনা দিছে।

১ ব্ৰহ্মাৰ অৱস্থান-স্বৰূপ পদ্ম আৰু জল প্ৰলয়-কালৰ শক্তিসম্পন্ন বায়ুত কম্পিত হোৱা দেখি ব্ৰহ্মাই তপ আৰু আত্মসংস্থ বিজ্ঞাৰ দ্বাৰা বিজ্ঞান-বল বঢ়াই সেই জলে সৈতে সেই বায়ুক পান কৰিলে।

২ ব্ৰহ্মাই পদ্মক লক্ষ্য কৰি “ইয়াৰেই মই পূৰ্বতে অৰ্থাৎ পূৰ্ব কল্পত লয় হোৱা তিনি লোক সৃষ্টি কৰিম” (অনেন লোকান্ প্ৰাগ্লীনাং কল্পিতাস্বীত্য-চিন্তয়ৎ ৥৭) —এই বুলি পদ্মক নোকত্ৰয়-ৰূপে বিভক্ত কৰিলে। ই একো আচৰিত নহয়, সেই পদ্মকোৱ ইমান বিশাল যে সি চৈধ্য ভূৱন-ৰূপে (দ্বিসপ্তধা), আন কি বহু-ৰূপে (উকধা) ভাগ কৰিবৰো যোগ্য (৩. ১০. ৮)। এইদৰে ভূঃ, ভূৱঃ আৰু স্বঃ, ত্ৰিলোকী-ৰূপে বিভাগৰ হেতু কি? —এতৰ্হান্ জীৱলোকন্ত সংস্ৰাভেদঃ (৩. ১০. ৯) —এই ত্ৰিলোকী-ৰূপ জীৱ-সমূহৰ ভোগস্থানৰ ৰচনা-বিশেষ, য’ত ব্ৰহ্মাৰ দিনত জীৱৰ্ধ সৃষ্টি আৰু বাত্ৰিত প্ৰলয় হৈ থাকে, কাৰণঃ ত্ৰিলোকী প্ৰতি কল্পতে সৃজ্য (প্ৰত্যহং সৃজ্যন্ত—শ্ৰী)। ত্ৰিলোকীৰ ওপৰৰ

১০] বিহুৰে পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, কালৰ স্বৰূপ কহ।”

১১-১৭] মৈত্ৰেয়ে বোলন্ত, “কাৰ্য্যৰ দ্বাৰেৰে কাৰণ জানি, যাতো আদি-অন্ত নাই, যাক নিমিত্ত কৰি ঈশ্বৰে জগত সৃজন্ত।” তাহান নিত্য, নৈমিত্তিক, প্ৰাকৃত ভেদে তিনি বিধ প্ৰলয়ঃ, দশবিধ সৃষ্টি। তাক সাৱধান মনে শুনা, যাতো হৰিৰ লীলা বুলি।

“প্ৰথমে মহত্তৰৰ সৃষ্টি। দ্বিতীয়ে অহঙ্কাৰ সৃষ্টি। তৃতীয়ে মহা পঞ্চভূতৰ সৃষ্টি। চতুৰ্থে ইন্দ্ৰিয়ৰ সৃষ্টি। পঞ্চমে দেৱতাৰ সৃষ্টি। ষষ্ঠে অবিজ্ঞাৰ পঞ্চ পৰ্বাৰ সৃষ্টি। ই ছয় বিধক প্ৰাকৃত বুলি।”

মহঃ, জন, তপঃ আৰু সত্য লোক কিন্তু প্ৰতি কল্পতে সৃজিব নালাগে। এই কথা লৈ শ্ৰীধৰস্বামীয়ে নৱম শ্লোকৰ ব্যাখ্যা-প্ৰসঙ্গত কৈছে যে এই লোকবোৰ আৰু তাৰ নিৱাসীসকল নিদ্ধাম ধৰ্ম্মৰ ফল-স্বৰূপ (ধৰ্ম্মন্ত হুনিমিত্তন্ত ৰূপাকঃ ৩. ১০. ৯), কিন্তু ত্ৰৈলোক্য আৰু ত্ৰৈলোক্যবাসী কাম্য কৰ্ম্মৰ ফল-স্বৰূপ হোৱাত সিবোৰৰ প্ৰতি কল্পতে উৎপত্তি আৰু বিনাশ হয়। মহঃ প্ৰভৃতি লোক দুই পৰাৰ্দ্ধ (অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাৰ এক জীৱন-কাল) থাকে, তাৰ পিছত সেই সেই লোকবাসীসকলে মুক্তি লাভ কৰে।

৩ মৈত্ৰেয়ৰ মুখত কালভেদে লোক-সৃষ্টিভেদ হোৱা কথা শুনি বিহুৰে কালৰ লক্ষণ অৰ্থাৎ স্বপ্ন আৰু স্থূল ৰূপ জানিবলৈ বিচাৰিলে। মৈত্ৰেয়ই কালৰ স্বৰূপ একাদশ অধ্যায়ত বহুলকৈ ব্যাখ্যা কৰিব; এতিয়া সামান্যভাৱে কৈছে যে কাল গুণ-ত্ৰয়ৰ ক্ষোভকাৰক (গুণৱ্যতিকৰাকাৰঃ—গুণানাং ৱ্যতিকৰো মহাদাদিপৰিণামন্তেনৈৱাক্ৰিয়তে যঃ স কাল ইতি শেষঃ—শ্ৰী), কিন্তু নিজে অপৰ্য্যৱসিত আৰু আদি-অন্ত-শূন্য (নিৰিশেষোহপ্ৰতিষ্ঠিতঃ)। পৰম পূৰ্বৰ ভগৱন্তই সেই কালকে নিমিত্ত (উপাদানম্) স্বীকাৰ কৰি নিজকে বিশ্ব-ৰূপে সৃষ্টি কৰে। কালেইহে বিশ্বক প্ৰকাশ কৰে।

৪ প্ৰলয় তিনি বিধ—কালৰ দ্বাৰা সংঘটিত নিত্য প্ৰলয়, কল্পান্তত দ্ৰব্য অৰ্থাৎ সম্বৰ্ধণ-স্বৰূপ অগ্নিৰ দ্বাৰা ঘটিত নৈমিত্তিক প্ৰলয়, আৰু গুণ-সমূহে স্ব স্ব কাৰ্য্য গ্ৰাস কৰাৰপৰা প্ৰাকৃত প্ৰলয়।

৫ সৰ্গ বা সৃষ্টি দহ বিধ। তাৰে ছাবিধ প্ৰাকৃত সৃষ্টিঃ গুণত্ৰয়ৰ ক্ষোভৰ পৰা মহতৰ জন্ম আৰু সৃষ্টি। দ্ৰব্য, জ্ঞান আৰু ক্ৰিয়াৰ উদয় যাৰ লক্ষণ, সেই

“সপ্তমে ছয় বিধ বৃক্ষৰ সৃষ্টি।” অষ্টমে আঠাইশ বিধ পশু-পক্ষীৰ সৃষ্টি।” নৱমে এক বিধ মনুষ্যৰ সৃষ্টি।” দশমে আঠ বিধ দেৱৰ সৃষ্টি।

অহঙ্কাৰৰ সৃষ্টি দ্বিতীয়। আকাশ আদি পাঁচ মহাভূত যাৰ কাৰ্য্য, সেই শব্দাদি পঞ্চতন্মাত্ৰ-ৰূপ স্বল্প ভূত-সৃষ্টি তৃতীয় সৃষ্টি। জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়ৰ সৃষ্টি চতুৰ্থ। ইন্দ্ৰিয়াধিষ্ঠাতা দেৱসমূহ আৰু বৈকাৰিক অহঙ্কাৰ-জাত মনৰ সৃষ্টি পঞ্চম। জীৱন্ত আৱৰণ, আৰু বিক্ষেপ-স্বৰূপ অবুদ্ধি-কাৰক তমস্ অৰ্থাৎ পঞ্চপৰ্কা অবিজ্ঞাৰ সৃষ্টি ষষ্ঠ সৃষ্টি। এই কেইবিধ প্ৰাকৃত বা মূল তত্ত্বসমূহৰ সৃষ্টি।

৬ সপ্তম সৃষ্টি হ’ল ছবিধ স্থাৱৰৰ সৃষ্টি—বনস্পতি (ফুল নোহোৱাকৈ ফল হোৱা গছ), ওষধি (ফল পকালৈকে জীয়াই থকা লতা), লতা (ওপৰলৈ বগোৱা লতা), তৃষ্ণাৰ (বাঁহ আদি, বাকলিখনেই যাৰ সাৰ), বীকধ (কঠিন শৰীৰ বাবে ওপৰলৈ নবগোৱা লতা), ফ্ৰম (ফুলৰপৰা ফল হোৱা গছ)। এই ছয়বিধ উৰ্দ্ধ-শ্ৰোতা, অৰ্থাৎ ইহঁতৰ খোৱা আহাৰ ওপৰলৈ যায়। ইহঁত তমঃ গুণৰ দ্বাৰা আবৃত বাবে চৈতন্ত্যৰ বিকাশ দেখা পোৱা নাযায়।

৭ অষ্টম সৃষ্টি হ’ল আঠাইশ বিধ পশু-পক্ষীৰ সৃষ্টি। তাৰে ন বিধৰ খুৰা ফটা—গৰু, ছাগলী, ম’হ, কক্সাৰ, গাহৰি, গৰয় (এবিধ গৰু), কক (এবিধ মৃগ), ভেৰা আৰু উট ; ছবিধৰ খুৰা নফটা—গাধ, ঘোঁৰা, খচ্চৰ, গোঁৰ (এবিধ মৃগ), শৰভ আৰু চোঁৱৰ-পহ ; বাৰবিধ পাঁচনখীয়া—কুকুৰ, শিয়াল, কুকুৰ-নেচীয়া বাঘ, বাঘ, মেকুৰী, শহা, কেঁটেলা পহ, সিংহ, বান্দৰ, হাতী, কাছ আৰু ঘৰিয়াল ; জলচৰ মাছ আদি আৰু খেচৰ চৰাইক এবিধ বুলি ধৰা হৈছে। অষ্টম সৃষ্টিৰ প্ৰাণীবিলাক তিৰ্য্যকশ্ৰোতা, অৰ্থাৎ সিহঁতৰ খোৱা বস্তু পথালি হৈ যায়। ইহঁত ভূত-তৰিগুণ-বৰ্ত্তমানৰ জ্ঞান-বহিত (অৱিদঃ), আহাৰাদি-মাত্ৰ-নিষ্ঠ (ভূৰিতমসঃ), ভ্ৰাণৰ দ্বাৰা পৰিচালিত (ভ্ৰাণজ্ঞাঃ) আৰু দীৰ্ঘাৰুসন্ধানশূন্য (স্থগুৰেদিনঃ)।

৮ নৱম সৃষ্টি একেবিধ মানুহৰ সৃষ্টি। মানুহ অৰ্দ্ধাকশ্ৰোতা, অৰ্থাৎ ইহঁতৰ খোৱা বস্তু তললৈ যায়। ইহঁত ৰজঃপ্ৰধান, কৰ্ম্মপৰ আৰু দুখক স্মৃতি বুলি ভবা (দুঃখে চ স্মৃতানিনঃ)।

ই চাৰিবিধ বৈকৃত বুলি। সনকাদিৰ সৃষ্টিক প্ৰাকৃত, বৈকৃত দুয়ো বুলি।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে দশমোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ যৎকালশক্ত্যা ভূতানাং সৃষ্টিভেদঃ প্ৰৱৰ্ত্ততে।

লয়ভেদশ্চ তমহং শৰণং যামি মাধৱম্ ॥

৯ স্থাৱৰ, তিৰ্য্যক আৰু মনুষ্য, এই তিনি বিধৰ সৃষ্টিক বৈকৃত অৰ্থাৎ তত্ত্বাদি-বিকাৰ-হেতুক সৃষ্টি বোলা হয়। দেৱ-সৃষ্টিও বৈকৃত। বৈকাৰিক অৰ্থাৎ সাত্ত্বিক অহঙ্কাৰৰপৰা জাত ইন্দ্ৰিয়াধিষ্ঠাতা দেৱ-সৃষ্টি প্ৰাকৃতৰ ভিতৰতে ধৰা হৈছে। সনৎকুমাৰ আদিৰ সৃষ্টি প্ৰাকৃত আৰু বৈকৃত দুয়োটাই (কোমাৰস্ত তন্নামকঃ) (৩. ১০. ২৬)।

বৈকৃত দেৱ-সৃষ্টি আঠ বিধ—বিবুধ, পিতৃ, অশ্বৰ, গন্ধৰ্ব্ব-অপ্সৰা, সিদ্ধ-চাৰণ-বিদ্যাধৰ, যক্ষ-বান্দৰ, ভূত-প্ৰেত-পিশাচ, কিন্নৰ-কিম্বিকুৰ-অখমুখ আদি (৩. ১০. ২৭-২৮)।

॥ একাদশ অধ্যায় ॥

॥ কালৰ গতি ॥

একাদশ অধ্যায়ে কালৰ গতি কহিবা।

১-২৪] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “যাক ভাগ কৰিতে নপাৰি, সেই কালক পৰমাণু বুলি।” দুই পৰমাণুৱে এক অণু বুলি। তিনি অণুৱে এক ত্ৰসৰেণু হয়, যাক কুন্দ্ৰাক্ষ-জালত আসিতে দেখি। তাৰ তিনি ভাগ

॥ একাদশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত কালৰ পৰমাণু আদি লক্ষণেৰে যুগ, মন্বন্তৰ আদি আৰু কল্প-মান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দশম অধ্যায়ত সামান্যভাৱে কালৰ উপলক্ষণ-ভূত গুণ-ব্যতিকৰ-স্বৰূপ দহ বিধ সৃষ্টি বৰ্ণনা কৰি ইয়াত এই বিশেষ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে।

১ পোনৰ ছটা শ্লোকেৰে কালৰ পৰিমাপক স্বক্ষ আৰু স্থূল পদাৰ্থ নিৰ্ণয় কৰা হৈছে: কাৰ্য্যৰ অংশৰ (সত: কাৰ্য্যন্ত বিশেষণানামংশানাম্—শ্ৰী) যিটো চৰম অংশ, যিবোৰ সদায় অনেক আৰু পৃথক (অনেকোহসংযুত:) হৈ থাকে, সেয়ে অৰ্থাৎ সেই পদাৰ্থই পৰমাণু বুলি জানিব লগীয়া। সমস্ত পৰমাণুৰ বিশেষ-বহিত সমষ্টি-ৰূপ অৰ্থাৎ সমস্ত স্থূল সৃষ্টি একেলগে হ’ল পৰম-মহৎ। এই পৰমাণু আৰু পৰম-মহৎ পদাৰ্থৰ দৰে কালো পৰমাণু আদি স্বক্ষ আৰু স্থূল-ৰূপে অল্পমিত হয়। কাৰ্য্য-জগতৰ পৰমাণু-অৱস্থা ভোগ কৰা কালকে এক পৰমাণু বোলে, আৰু কাৰ্য্য-জগতৰ সমষ্টি-ৰূপ ভোগ কৰা কালকে পৰম-মহৎ কাল বোলে। শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰি কৈছে, স্বৰ্য্যই নিজৰ কক্ষ-পৃথক এক পৰমাণু স্থান অতিক্ৰম কৰোঁতে যিমান সময় লাগে, সেয়ে এক পৰমাণু কাল, আৰু স্বৰ্য্যই দাদণ ৰাশি-স্বৰূপ ভূৱনকোশ অতিক্ৰম কৰোঁতে লগা সময়ই হ’ল সমস্ত-স্বৰূপ পৰম-মহৎ কাল, যাৰ আবৃত্তিত যুগ, মন্বন্তৰ, দ্বিপৰ্য্যাক্ষ পৰ্য্যন্ত হয়।

এক ক্ৰটি হয়। এমনে চাৰি যায়া পক্ষ, মাস, বৎসৰ হয়। আমাৰ বৎসৰে দেৱৰ দিন-ৰাত্ৰি হয়। আমাৰ তিনি শ যাঠি বৎসৰে দেৱৰ এক বৎসৰ হয়। তেনয় বাহু হাজাৰ বৎসৰে চাৰি যুগ হয়। তাত সত্য যুগ চাৰি হাজাৰ আঠ শত, ত্ৰেতা যুগ তিনি হাজাৰ ছয় শত, দ্বাপৰ যুগ দুই হাজাৰ চাৰি শত, কলি যুগ এক হাজাৰ দুই শত। এমনে চাৰি হাজাৰ যুগে ব্ৰহ্মাৰ এক দিন, ৰাত্ৰিও সেইমান।*

২৫-৩১] “ব্ৰহ্মাৰ দিনত তিনি লোক-প্ৰৱৰ্ত্তে; তাতে চৈধ্য মনু, চৈধ্য ইন্দ্ৰ হয়। একো মনু কিছো অধিক একাসত্তৰি যুগ ভোগ কৰে।* পাছে ব্ৰহ্মাৰ ৰাত্ৰি হৈলে অনন্তৰ মুখাগিয়ে তিনি লোক দাহ কৰে; সাত সাগৰ এক-ঠাই হৈয়া তিনি লোক বুড়াৰে; ব্ৰহ্মাও

২ ২ পৰমাণু মিলি এক অণু বা দ্ব্যণুক হয়। ৩ দ্ব্যণুক মিলি এক ত্ৰসৰেণু হয়। ত্ৰসৰেণু অতি লঘু কাৰণে আকাশতে উৎপত্তি হৈ উৰি ফুৰে (খমেরাহু-পতনগাং); ই গৱাক্ষ-প্ৰৱিষ্ট স্বৰ্য্য-বেগুত অৱগত হয় (জালাৰ্কৰস্বয়ংগত:)। ৩ ত্ৰসৰেণু=১ ক্ৰটি। ১০০ ক্ৰটি=১ ৱেধ। ৩ ৱেধ=১ লৱ। ৩ লৱ=১ নিমেষ (চকুৰ এটা পঁচাবৰ সময়)। ৩ নিমেষ=১ ক্ষণ। ৫ ক্ষণ=১ কাষ্ঠা। ১৫ কাষ্ঠা=১ লঘু। ১৫ লঘু=১ দণ্ড বা নাড়িকা। ২ নাড়িকা=১ মুহুৰ্ত্ত। ৬ বা ৭ নাড়িকা=১ প্ৰহৰ বা যাম। ৮ প্ৰহৰ=১ অহোৰাত্ৰ। ১৫ অহোৰাত্ৰ=১ পক্ষ। ২ পক্ষ=১ মাহ। ২ মাহ=১ ঋতু। ৩ ঋতু=১ অয়ন। ২ অয়ন=১ বছৰ।

৩ ১২,০০০ দেৱ-বছৰ=৪ যুগ। গতিকে ৪,০০০ যুগ=১,২০,০০,০০০ দেৱ-বছৰ=ব্ৰহ্মাৰ ১ দিন বা ১ কল্প।

৪ ব্ৰহ্মাৰ এদিন অৰ্থাৎ এক কল্প সময় ভূ:, ভূৱ:, স্ব:, এই ত্ৰিলোকী থাকে। প্ৰতি কল্পতে স্বায়ম্ভুৱ আদি চৈধ্যজন মনুৱে ৰাজত্ব কৰে। এক মনুৰ কালকে মন্বন্তৰ বোলা হয়। সকলো মন্বন্তৰতে মনুসকল, তেওঁলোকৰ বংশৰ বজাসকল, সপ্তৰিসকল, দেৱসকল, ইন্দ্ৰসকল, তেওঁলোকৰ অনুগামী গন্ধৰ্বসকল যুগপৎ হৈ থাকে।

১ কল্প বা ১৪ মন্বন্তৰত ৪,০০০ যুগ বা ১,০০০ চতুৰ্যুগ। গতিকে, ১ মন্বন্তৰত ৭১১ চতুৰ্যুগ (বা যুগ-চক্ৰ)।

নাৰায়ণৰ লগত অনন্ত-শয্যাত নিদ্রা কৰন্তু ; জন-লোক-বাসীজনে স্তুতি কৰে ।” পাছে দিন হৈলে ব্ৰহ্মা নিদ্রাৰ উঠি পুনু তিনি লোক স্ৰজন্ত ।

৩২-৩৮] “এমনে দিন-বাতিয়ে পঞ্চ-মাস-ক্ৰমে শত বৎসৰ ব্ৰহ্মাৰ পৰমাযু । তাৰ অৰ্দ্ধেক গৈল, অৰ্দ্ধেক মাত্ৰ আছে ।” ব্ৰহ্মাৰ প্ৰথম দিনক ব্ৰাহ্ম কল্প বুলি, যাত ব্ৰহ্মা শব্দময় হয়। পঞ্চাশ বৎসৰ অন্ত’ দিনক পাদ্য কল্প বুলি, যাত হৰিৰ নাভিত লোক-পদ্ম হয়। তাৰ আউৰ দিনক^৫ বৰাহ কল্প বুলি, যাত হৰি বৰাহ অৱতাৰ হয়। ব্ৰহ্মাৰ শত বৎসৰ পৰম-মহন্ত কাল বুলি । তাকো পৰমেশ্বৰৰ এক নিমিষ কৰি উপচাৰ কৰি, স্বৰূপ জানিতে নপাৰি, যাতো ভগৱন্তক কালে নিয়মিবে নপাৰে ।”

৫ নৈমিত্তিক প্ৰলয়ৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে : ব্ৰহ্মাৰ বাতি আহিলে, তেওঁ তমোগুণৰ লেশ গ্ৰহণ কৰি নিজৰ বিক্ৰম বা কাৰ্য্য সামৰি কালৰ প্ৰভাৱত সমস্ত জগত নিজতে অমুপ্ৰৱিষ্ট কৰি নিলিণ্ডভাৱে বয় (আন্তে তুক্ষীম) । তেতিয়া ত্ৰিলোক সূৰ্য্য-চন্দ্ৰই সৈতে তিবোহিত হয় । ভগৱৎ-শক্তি-স্বৰূপ সঙ্কৰ্ষণৰ মুখাশ্ৰিয়ে ত্ৰিলোক দহন কৰাত তাৰ উত্তাপ পাই ভূগু আদি ঋষিসকল মহলোকৰপৰা জনলোকলৈ যায় । উৎকট ক্ষোভ আৰু প্ৰচণ্ড বায়ু-বেগত উৰ্বেলিত উৰ্ম্মিযুক্ত, প্ৰলয়-কাল-বৰ্দ্ধিত সমুদ্ৰবোৰে হঠাতেই ত্ৰিলোক প্লাৱিত কৰে । সেই জলৰ ওপৰত অনন্ত-শয্যাত যোগ-নিদ্রাবে চকু মুদি থকা হৰিক জনলোকবাসীসকলে তুতি কৰে । হৰিৰ মধ্যতে ব্ৰহ্মাও বয়গৈ ।

৬ মৈত্ৰেয়ই কৈছে, “ব্ৰহ্মাৰ নিজৰ পৰিমাণে অহোৰাত্ৰ, পঞ্চ, মাহ আদি হৈ তেওঁৰ পৰিমাণৰ এশ বছৰ তেওঁৰ জীৱন-কাল বা আয়ু হয় । তেওঁৰ এই পৰমাযুৰ অৰ্দ্ধাংশকে পৰাৰ্দ্ধ বোলা হয় । গতিকে তেওঁৰ পৰমাযু হ’ল দ্বিপৰাৰ্দ্ধ । এতিয়া পূৰ্ণপৰাৰ্দ্ধ শেষ হৈ, আজিৱপৰা অপৰ পৰাৰ্দ্ধ প্ৰৱৰ্ত্তিছে ।”

৭ পঞ্চাশ বৎসৰ অন্ত—পূৰ্ণপৰাৰ্দ্ধৰ অন্ত ।

৮ তাৰ আউৰ দিন—দ্বিতীয় পৰাৰ্দ্ধৰ আদি ।

৯ ব্ৰহ্মাৰ এশ বছৰ অৰ্থাৎ দ্বিপৰাৰ্দ্ধ কাল কালপৰিচ্ছেদ-ৰহিত, কাৰ্য্যো-পাধি-শূন্য, অনাদি, অনন্ত, জগদাত্মা পৰমেশ্বৰৰ এক পঁচাৰ বুলি কল্পিত হ’ব

৩২-৪১] “ব্ৰহ্মাণ্ড ভিতৰত পঞ্চাশ কোটি, বাহিৰত দশ গুণে অধিক সপ্তাৱৰণ ।” হেনয় ব্ৰহ্মাণ্ড কোটি কোটি যাত পৰমাণু-প্ৰায় দেখি, তাহাক পুষ্কষোত্তম বুলি । তাহান চৰণ ভজিলে কালো কিছো কৰিতে নপাৰে ।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে একাদশোহধ্যায় ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ এসন্ সৰ্বং মহাকালো যং ন কলয়িতুং ক্ষমঃ ।

আশ্ৰয়ে তমহং বন্দে অনন্তমজমচ্যুতম ॥ ১১ ॥

॥ দ্বাদশ অধ্যায় ॥

॥ ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি ॥

দ্বাদশ অধ্যায়ে ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি কহিবা ।

১১-৩৩] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “জানা বিহুৰ, তোমাত কালৰ কথা কহিলো । আবে ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি শুনা । প্ৰথমে ব্ৰহ্মা অবিভাৰ পাঞ্চ পৰ্বা স্ৰজিলা—

পাৰে ; কিন্তু এই নিমেষ তেওঁৰ পৰমাযুৰ ক্ষুদ্ৰাংশ বুলি ধৰি গণনা কৰিলে ভুল হ’ব ; কাৰণ তেওঁ কালাতীত ; কাল তেওঁৰ এক শক্তি মাত্ৰ ।

১০ অণুকোষ একাদশ ইন্দ্ৰিয় আৰু পঞ্চ মহাত্ত, এই ষোড়শ বিকাৰেৰে (ৱিকাৰৈঃ), প্ৰকৃতি, মহৎ, অহঙ্কাৰ আৰু পঞ্চ তন্মাত্ৰ, এই অষ্ট প্ৰকৃতিৰে (যুক্তৈঃ) সৈতে মাজত পঞ্চাশ কোটি যোজন বিস্তৃত, আৰু বাহিৰে পৃথিবী, জল, অগ্নি, বায়ু, আকাশ, অহঙ্কাৰ আৰু মহৎ, এই সাত আৱৰণেৰে (বিশেষাদিতিঃ) আবৃত । সপ্ত আৱৰণৰ পৰিমাণ—ব্ৰহ্মাণ্ডৰ পৰিমাণৰপৰা দহগুণ উত্তৰোত্তৰ অধিক ।

॥ দ্বাদশ অধ্যায় ॥

দ্বাদশ অধ্যায়ত সনকাদি, সপ্তৰ্ষি, মহু আদিৰ সৃষ্টি বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

তম, মোহ, মহামোহ, তামিস্র, অন্ধতামিস্র ।^১ তাক পাপ-সৃষ্টি দেখি আপুনাক ভাল নমানি হৰিক চিন্তিলা । পাছে সনকাদি চাৰি সিদ্ধ অজি তাবাক সৃষ্টি কৰিবে বুলিলা ।^২ তাৰা নিবৃত্তি-বত, উদ্ধৰেতা, বাসুদেব-পৰ হয়া সৃষ্টিক ইছা নকৰিলা । বাক্য নকৰিবাব দেখি ব্রহ্মাৰ ক্রোধ ভৈলা । তাক বাখিতেও ক্রব মধ্যবপৰা বদ্র উপজিলা ।^৩ তাক স্থান, নাম, ভাৰ্যা দিয়া সৃষ্টিক আদেশিলা ।^৪ কদ্রব সৃজ্য উগ্র

১ তমোগুণ বা অবিচ্ছাৰ পাঁচ পৰ্বা বা খলপাৰ (বৃত্তি) কাৰ্য্য সম্পৰ্কে শ্রীধৰস্বামীয়ে লিখিছে,—তমো নাম স্বৰূপাপ্রকাশঃ, মোহো দেহাঘহংবুদ্ধিঃ, মহামোহো ভোগেচ্ছা, তামিস্রং তৎপ্রতিঘাতে ক্রোধঃ, অন্ধতামিস্রং তন্নাশেহ-হমের মৃত্যোহশীতি বুদ্ধিঃ । এই পাঁচটা পতঞ্জলিৰ মতে অবিচ্ছা, অস্মিতা, বাগ, দেব আৰু অভিনিৰেশ নামে পাঁচ ক্ৰেশ । বিষ্ণু-পুৰাণত আছে,—

তমোহরিবৈকো মোহঃ স্তাদন্তঃকৰণবিভ্রমঃ ।

মহামোহস্ত বিজ্ঞেয়ো গ্রাম্যভোগসুখৈষণা ॥

মৰণং হন্ধতামিস্রস্তামিস্রঃ ক্রোধ উচ্যতে ।

অবিচ্ছা পঞ্চপৰৈব প্রাহুৰ্ভূতা মহাত্মনঃ ॥

২ শ্রীধৰস্বামী : সনকাদি কুমাৰৰ প্ৰতি কল্পতে সৃষ্টি নহয় । তথাপি এয়া ব্ৰাহ্ম কল্পৰ বৰ্ণনা কাৰণে সেই সৃষ্টিৰ কথা কোৱা হৈছে । বস্তুতঃ প্ৰতি কল্পতে নানা প্ৰাণীৰ সৃষ্টি (মুখ্যসৰ্গাদয়ঃ) হয় ; কিন্তু সনকাদিৰ সৃষ্টি ব্ৰাহ্ম কল্পতহে হয় ।

৩ ব্ৰহ্মাৰ খং (মন্য) নীল-লোহিত কুমাৰ-ৰূপে জন্ম হৈ “হে ধাতা, মোক স্থান দিয়া” বুলি বোদন আৰম্ভ কৰিলে । সেয়েহে তেওঁৰ নাম কদ্র ।

৪ কদ্রৰ একাদশ স্থান—হৃদয়, ইন্দ্ৰিয়, প্ৰাণ, আকাশ, বায়ু, অগ্নি, জল, পৃথিৱী, সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু তপস্তা । কদ্রৰ একাদশ নাম—মন্য, মনু, মনিনস, মহান, শিৱ, ঋতধ্বজ, উগ্রবেতা, ভৱ, কাল, বাসুদেব আৰু ধৃতব্ৰত । কদ্রৰ একাদশ ভাৰ্য্যা—দ্বী, ধৃতি, উশনা, উমা, নিয়ুং, সৰ্পি, ইলা, অম্বিকা, ইৰাৱতী, স্বৰা আৰু দীক্ষা । কদ্রও ‘এজন প্ৰজাপতি (প্ৰজানাংসি যৎপতিঃ—৩. ১২. ১৪) ।

প্ৰজা দেখি তপ কৰিবাক বুলিলা ।^৫ পাছে ব্ৰহ্মাৰ শৰীৰবপৰা মৰীচি, অত্ৰি, অঙ্গিৰা, পুলস্ত্য, পুলহ, ক্ৰতু, দক্ষ, ভৃগু, বশিষ্ঠ, নাৰদ জাত হৈলা ।^৬ আৰো ধৰ্ম্ম, অধৰ্ম্ম, কাম, ক্ৰোধ, লোভ, কৰ্দমকো অজিলা । পাছে ব্ৰহ্মাৰ সবস্বতী নাম দুহিতা হৈলা ।^৭ তান ৰূপ দেখি কামে মোহিত হয়া ইছা কৰিলা । মৰীচি আদি পুত্ৰসৰে বাধা কৰিলা । তথাপি নবহিলা । তাৰা হৰিত গোচৰ কৰিলা । তাক দেখি ব্ৰহ্মা লজ্জিত হয়া সি দেহ এৰিলা ; সি কুহৰি^৮ হৈল ; তাক দশোদিশে ধৰিল ।

৩৪-১৬ । “পাছে চাৰি মুখে চাৰি বেদ, ধৰ্ম্মৰো চাৰি পাদ অজিলা, আৰো নানা কৰ্ম্ম-ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰ অজিলা ।” তথাপি সৃষ্টিৰ বুদ্ধি নেদেখি আপুনাৰ দেহক দুইভাগ কৰিলা । এক ভাগে স্বায়ম্ভুৱ মনু হৈলা । আউৰ ভাগে তান পত্নী শতৰূপা হৈলা । তাহান্তে মনু পাঞ্চ অপত্য উপজাইলা : দুই পুত্ৰ—প্ৰিয়ব্ৰত, উত্তানপাদ ; তিনি কী—আকৃতি, দেৱহুতি, প্ৰসূতি । আকৃতি কন্যাক ৰুচি প্ৰজাপতিক দিলা,

৫ কদ্রব সৃষ্ট কদ্রমুষ্টি প্ৰজা দেখি ব্ৰহ্মাই ভয় খাই তেওঁক নিবস্ত কৰি তগৱন্ত-প্ৰাপ্তিৰ অৰ্থে তপ কৰিবলৈ ক’লে । কদ্র বনলৈ গ’ল তপ কৰিবলৈ ।

৬ ব্ৰহ্মাৰ বিভিন্ন অঙ্গবপৰা (যেনে, ক্ৰোড়দেশবপৰা নাৰদ, অঙ্গুষ্ঠবপৰা দক্ষ) লোক-প্ৰৱাহৰ মূল (লোকসন্তানহেতৱঃ) এই দহজন পুত্ৰ উপজিল ।

৭ ব্ৰহ্মাৰ স্তনদেশবপৰা ধৰ্ম্ম (য’ত নাৰায়ণ বিত্তমান), পিঠিবপৰা অধৰ্ম্ম (য’ত ভয়ঙ্কৰ মৃত্যুৰ্লোক বিত্তমান), হৃদয়বপৰা কাম, জহয়বপৰা ক্ৰোধ, অধবোষ্ঠবপৰা লোভ, মুখবপৰা বাক, মেটুস্থানবপৰা সমুদ্ৰবোৰ, গুহবপৰা বান্ধস, আৰু ব্ৰহ্মাৰ ছাঁৰপৰা কপিল-মাতা দেৱহুতি-পতি কৰ্দম ঋষি হ’ল ।

৮ কুহৰি—আন্ধাৰ নিয়ৰ (নীহাৰং যদ্বিহন্তমঃ) ।

৯ হোতাগণৰ (হোতা, উদগাতা, অধ্বৰ্যু আৰু ব্ৰহ্মা) কৰ্ম্ম, কৰ্ম্ম-তত্ত্ব, আয়ুৰ্বেদ আদি উপবেদ শাস্ত্ৰ, ধৰ্ম্মৰ চাৰি পাদ (তপঃ, শৌচ, দয়া, সত্য), চাৰি আশ্ৰম উৎপন্ন হ’ল । লগতে নানা ইতিহাস-পুৰাণ আদিও হ’ল ।

দেবহুতিক কর্দমক দিলা, প্রসূতিক দক্ষক দিলা, যাব বৈ-বংশে জগত
ব্যাপিলা।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে দ্বাদশোধ্যায় ॥

আক জানি সর লোক হবি বোল হবি ॥

॥ শ্লোক ॥ যক্ষানাজ্জগতাং ধাতা সসর্জাভিমতাঃ প্রজাঃ ॥

তং প্রপজেহখিলারাসমাকাশবদনাশ্রয়ম্ ॥ ১২ ॥

১১ ত্রয়োদশ অধ্যায় ১১

॥ ববাহব জন্ম-কর্ম ॥

ত্রয়োদশ অধ্যায়ে ববাহব জন্ম-কর্ম কহিবা।

৫-১৫] বিদ্রুবে পুছন্ত, “হে মৈত্রেয়, স্বায়ম্ভুর মনু আদি রাজা
বিষ্ণুক আশ্রয় কবিছা। এতেকে তাহান চরিত্র কহিয়োক যাতো
যুকুন্দর পাদ-পদ্ম যাবার হৃদয়ত থাকে, তাবাব কথা-শ্রবণে পুরুষব
মহাফল বুলি মহন্তসরে কহে।”

মৈত্রেয়ে কহন্ত, “যেখনে স্বায়ম্ভুর মনু ভার্য্যা সমে জাত হৈল,
তেখনে ব্রহ্মাক প্রণাম কবি বোলন্ত, ‘হে বিধাতা তুমি সবাবে কারণ।
তথাপি তোমার শুশ্রূষা যেমনে হয়, তাক কহিয়োক।’

“ব্রহ্মা বোলন্ত, ‘হে পুত্র, তোব কুশল হোক। মঞি তোত
তুষ্ট হৈলো, যাতো অকপটে মোর আজ্ঞা কবিতো চাস। পিতৃত পুত্রব

১১ ত্রয়োদশ অধ্যায় ১১

ত্রয়োদশ অধ্যায়ত মহুরে সৃষ্টি-কার্য্য কবিব খোজাত আকস্মিকভারে
প্রলয়-জলত আপ্নতা পৃথিবী উদ্ধার কবিবলৈ বিষ্ণুরে ববাহ অমৃতাব ধবি
হিবণ্যাক্ষক বধ কবা বর্ণনা কবা হৈছে।

এহিমাণে উপকার, আদৰে বচন কবিবেক। এতেকে তঞি ই ভার্য্যাত
পুত্র উৎপন্ন কবাই ধর্ম্মে পৃথিবী পালন কবি হবিক ভজ। মোর এই
পবন শুশ্রূষা। আতে হবিও তুষ্ট হইবা। যাব হবি তুষ্ট নহইলা
তাৰ সকলে কর্ম্ম ব্যর্থ, যাতো সি আপুনাক আপুনি আদৰ
নকবিলেক।”

“মনু বোলন্ত, ‘হে পিতৃ, তোমাব আজ্ঞা মঞি সর্ব্বথা কৰিম।
কিন্তু আমাক স্থান দিয়োক। সকল লোকৰ নিরাস যি পৃথিবী, তেঞ
জলতে মগ্ন হৈলা। এতেকে তাহাক উদ্ধারিতো যত্ন কবা।’”

১৬-৩২] মৈত্রেয়ে কহন্ত, “পাছে ব্রহ্মা জলব মধ্যত পৃথিবীক দেখি
মনত গুণন্ত, ‘মঞি প্রলয়-জলক পান কবি পৃথিবীক দেখাইলো। নানা
বিধ প্রজা প্রজন্তে পুত্র পৃথিবী জলতে মগ্ন হয় বসাতলে গৈলা। আবে
কি উপায় কবো? যাব হৃদয় হন্তে মঞি জাত হৈলো, সেই ঈশ্বরে
পৃথিবী উদ্ধার কবন্তোক।’ এহি গুণিতে ব্রহ্মাব নাসিকারপরা অঙ্গুষ্ঠ-
প্রমাণ ববাহ জাত হৈলা; তেখনে ব্রহ্মাব আগতে হস্তী সম হৈলা।
তাক দেখি ব্রহ্মা পুত্রগণ’ সমে বিষয় হয় বোলন্ত, ‘অহো কি
অদ্ভুত! এখনে নাসিকারপরা অঙ্গুষ্ঠ-প্রমাণ ববাহ জাত হয়। পর্ব্বত-
সমান হৈলা। এতেকে জানিলো, ই বিষ্ণু-অমৃতাব।’ এই বিচার
কবিতো ববাহ-রূপ ভগবন্তে গর্জ্জন কবি পুত্র সমে ব্রহ্মাক হবিষ
কবাইলা। তাবায়ো ‘জয় ববাহ-বুলি তুতি কবিলা।’ তাবাব তুতি-
বাক্য শুনি ভগবন্তে পুত্র গর্জ্জন কবি জলত প্রবেশিলা, জলক অতিক্রম
কবি পৃথিবীক দন্তব অগ্রে উদ্ধারিলা; তেখনে আদি দৈত্য হিবণ্যাক্ষক
লাগ পায়্য বধিলা।

১ পুত্রগণ—মহীচি-প্রমুখ ঋষিসকল, সনকাদি কুমার আক মহু
(৩. ১৩. ২০)।

২ জন-তপঃ-সত্যলোক-নিরাসাকলে ঋক্-যজুঃ-সামবেদব মন্ত্রেবে স্তুতি
কবিলে।

৩৩-৪৫] “তাক দেখি মুনিগণে^৩ অঞ্জলি কবি বোলন্ত, ‘হে, যজ্ঞ-মূর্তি ভগবন্ত, তোমাক নমস্কাৰ কৰো। যাৰ লোম-বস্ত্ৰত সাগৰলুকাইল সেই কাৰণ-শূকৰ,^৪ তোমাক নমো। তুমি মন্ত্ৰ-ভক্ত-দ্রব্য-দেৱতা-ৰূপ, জ্ঞান-দাতা গুৰু।^৫ হেনয় তোমাক প্ৰণাম কৰো। তোমাৰ দন্তৰ অগ্ৰত পৃথিৱী প্ৰকাশ কৰা; পৃথিৱী সমেও তোমাৰ ৰূপ প্ৰকাশ কৰে। তুমি জগতৰ পিতৃ, পৃথিৱী মাতৃ। এতেকে ইহাঙ্ক থাপনা কৰি আমাৰ কুশল কৰা।’ ”

৪৬-৫০] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “ঋষিগণে এহি তুতি কৰিলে ভগবন্ত জলৰ উপৰত পৃথিৱীক স্থাপন কৰি বৈকুণ্ঠক গৈলা। এহি কথা যি শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰে, তাৰ হৰি প্ৰসন্ন হৈবন্ত। হৰি প্ৰসন্ন হৈলে পুৰুষৰ কি অপ্ৰাপ্য আছে? তথাপি তুচ্ছ বিষয়ত কি কাৰ্য্য? যাতো নিষ্কাম ভক্তিয়ে ভগবন্তক ভজিলে আপুনি পৰম গতি দেখু, এতেকে কৰ্ণপথে হৰি-কথায়ত পান কৰি পশুত বিনে কোনে তৃপ্তি নহৈবেক?”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে ত্ৰয়োদশোধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ ত্ৰয়োদশে ববাহস্তাৰতাৰকথয়া স্থিতং ।

শ্ৰৱণং কীৰ্ত্তনং তন্ত্ৰ কীৰ্ত্তেস্ততোষকাৰণম্ ॥ ১৩ ॥

॥ চতুৰ্দশ অধ্যায় ॥

॥ কশ্যপবৰণা দিতিৰ গৰ্ভ-সন্তৰ ॥

চতুৰ্দশ অধ্যায়ে সন্ধ্যা বেলা কশ্যপত হন্তে দিতিৰ গৰ্ভ-সন্তৰ কহিবা।

১-৬] বিদুৰে পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, পৃথিৱী উদ্ধাৰিতে যজ্ঞ-ববাহৰ হিৰণ্যাক্ষ সমে কি নিমিত্তে যুদ্ধ হৈল, তাক কহা।”

মৈত্ৰেয়ে বোলন্ত, “হে বিদুৰ, তুমি ভাল প্ৰশ্ন কৰিলা, যাতো মৃত্যু-পাশ-ছেদনী হৰি-কথা পুছিল, যি কথায় উত্তানপাদ বাজাৰ পুত্ৰে মৃত্যুৰ মাথাত ভৰি দিয়া সেই শৰীৰে বিয়ুংলোক পাইলা। আত ব্ৰহ্মা-কথিত পুৰাতন কথা কহো। প্ৰথমতে তাৰ প্ৰসঙ্গ শুনা।

৭-২৮] “দক্ষৰ নন্দিনী দিতি পুত্ৰক ইচ্ছায় কশ্যপ পতিক হোমৰ গৃহতে প্ৰাৰ্থন্ত, ‘হে স্বামী, তোমাৰ নিমিত্তে মোক কামে পীড়া কৰে। এতেকে মোত অনুগ্ৰহ কৰি গৰ্ভাধান কৰা।’

“কশ্যপে বোলন্ত, ‘হে দিতি, তোমাৰ প্ৰিয় মই কৰিম অৱশ্যে, যাতো তুমি মোৰ অৰ্দ্ধশৰীৰ। যাত হন্তে ধৰ্ম্ম, অৰ্থ, কাম সিৰে, হেনয় তোমাৰ ইচ্ছা কোনে পূৰ নকৰিব? কিন্তু, সন্ধ্যা মুহূৰ্ত্ত মাত্ৰ অপেক্ষা কৰা, যাত শ্ৰীকৃষ্ণ ভূতগণ সমে ফুৰন্ত, তিনি চক্ষুৰে সৰাকৈ দেখন্ত, যাৰ চৰিত্ৰক কেও নজানে, যাৰ আঞ্জা ব্ৰহ্মাদিও কৰে।’ এতেকে তাহাঙ্ক মাগু কৰি সন্ধ্যা কাল অপেক্ষা কৰা।”

॥ চতুৰ্দশ অধ্যায় ॥

ভগবন্তৰ হাতত হিৰণ্যাক্ষ দৈত্যৰ বধৰ নিদান-প্ৰসঙ্গত সন্ধ্যা বেলা কামভাৱে ওচৰ চপা দিতিত কশ্যপে গৰ্ভাধান কৰা কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

দক্ষ প্ৰজাপতিৰ তেবজনী ছোৱালীৰ ভিতৰত দিতিয়ে মৰীচি প্ৰজাপতিৰ পুত্ৰ কশ্যপক পতি-ৰূপে বৰণ কৰিছিল।

১ ঘোৰতম সন্ধ্যা-কাল ভূত-প্ৰেত আদিৰ সময়। সেই সময়ত ভূতেশ কৃষ্ণৰ অনুচৰ ভূতবোৰ বিচৰণ কৰে। কৃষ্ণও বুঘত উঠি সিৰোৰৰ দ্বাৰা আবৃত

৩ মুনিগণে—বিবিধি প্ৰমুখে জন-তপঃ-সত্যলোক-নিৱাসীসকলে।

৪ কাৰণ-শূকৰ—পৃথিৱী-উদ্ধাৰণৰ নিমিত্ত-স্বৰূপ ববাহ।

৫ যজ্ঞ-ৰূপ ভগবন্তৰ চৰ্ণত গায়ত্ৰী আদি ছন্দ, নোমত কুশ, চকুত ঘিউ, চৰণত চতুৰ্হোত্ৰ, মুখাগ্ৰত ক্ৰক্ৰ, নাকৰ বিদ্ধাত শ্ৰৱ, উদৰত ইড়া (ভোজনপাত্ৰ), কৰ্ণবজ্ৰত চমস (সোমপাত্ৰ) ইত্যাদি। তেওঁ অখিল মন্ত্ৰ-দেৱতা-দ্রব্য-স্বৰূপ, বৈবাগ্য ভক্তি আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত জ্ঞান-স্বৰূপ আৰু বিদ্যাগুৰু-স্বৰূপ।

২২-১০] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “কশ্যপে এহি বাক্য বুলিলেও দিতি কামে আকুল হয়। বেশা হেন লাজ এড়ি ঋষিৰ বস্ত্ৰত ধৰিলা। ঋষিও তাহান আক্ৰোশ দেখি দৈব-কৃত মানি বহন্ত স্থানত গৰ্ভাধান কৰিলা। পাছে স্নান কৰি, প্ৰাণায়াম কৰি, মৌন হয়। গায়ত্ৰী জপিলা। দিতিও লজ্জিত হয়। স্বামীৰ সমীপে গৈয়া অধোমুখে বোলন্ত, ‘হে স্বামী, ভূতপতি ৰুদ্ৰে মোৰ গৰ্ভ নবধন্তোক, যাতো তাহান অপৰাধ কৰিলো। সেই ৰুদ্ৰক প্ৰণাম কৰো, ভগিনীপতি ভগৱন্ত মোত প্ৰসন্ন হৱন্তোক।’

“কশ্যপে বোলন্ত, ‘হে দিতি, তোমাৰ অশুদ্ধ মন, সন্ধ্যা কাল, মোৰ আজ্ঞা-ভঙ্গ, ৰুদ্ৰকো হেলন,—এহি চাৰি দোষে অধম দুই পুত্ৰ হুইবেক। দুয়ো সকল লোকক নানা দুখ দিবেক। পাছে মহন্তৰ কোপ হৈলে ভগৱন্তে ক্ৰোধ কৰি অৱতাৰ হয়। দুইকো বধিবা।’

“দিতি বোলন্ত, ‘ভগৱন্তৰ হাতত মোৰ পুত্ৰৰ বধ হোক, কিন্তু ব্ৰাহ্মণৰ কোপত নহোক, যাতো বিপ্ৰ-কোপে নষ্ট হৈলে লোকক ভয় দিলে নাৰকীসৰো তাক লাগ নেদে।’”

“কশ্যপে বোলন্ত, ‘হে দিতি, তুমি অনুতাপ-শোক কৰিলা, তেখনে ভাল-মন্দ বিচাৰ কৰিলা, ভগৱন্তকো নমস্কাৰ কৰিলা, ৰুদ্ৰকো নমিলা, মোকো আদৰিলা,—এহি পঞ্চগুণে তোমাৰ এক নাতি উত্তম হুইবেক, যাৰ কেৱল ভক্তিয়ে হৰি তুমু হুইবা, সেই মহাভাগৱত প্ৰহ্লাদ ভক্তিয়ে ভগৱন্তক মনত প্ৰৱেশ কৰাই সকল সঙ্গ এড়িবা,

হৈ সৰ্ব্বত্ৰ ফুৰে। শ্মশানৰ ঘূৰণী হতাহত বিক্ষিপ্ত আৰু দীপ্তিমান জটা-কলাপ ধূত্ৰবৰ্ণ কৰি অমল স্তৰ্ণ-সদৃশ দেহ ভগ্নেৰে ঢাকি ৰুদ্ৰই চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, অগ্নি, এই তিনি চকুৰে সকলো চাই ফুৰে। ৰুদ্ৰ অৱশ্যে দিতিৰ ভনী সতীৰ স্বামী; তেওঁৰ সেই বুলি স্বজন-পৰজন নাই। ব্ৰহ্মা আদিয়ে যাৰ আদেশত স্বমৰ্য্যাদা পালন কৰি থাকে, যি বিশ্বৰ কাৰণ-স্বৰূপ, যাৰ আজ্ঞা মায়াই পালন কৰে, তেওঁই ৰুদ্ৰ-ৰূপে পিশাচৰ নিচিনাকৈ এইদৰে আচৰণ কৰে, ই বিচিত্ৰ (৩. ১৪. ২২-২৮)।

বিষয়ে লম্পট নহৈবা, সকল গুণৰ আশ্ৰয় হৈবা, লোকৰ তাপ হৰিবা, বাহিৰে-ভিতৰে কমল-লোচনক দেখিবা।”

মৈত্রেয়ে কহন্তু, “মহাভাগৱত নাতি হুইবাৰ কথা শুনি দিতি মহাহৰিষ হৈলা, কৃষ্ণৰ হাতত পুত্ৰৰ বধ শুনি আনন্দ কৰিলা, যাতো হৰিৰ হাতত পৰি পুত্ৰৰ কীৰ্ত্তি, গতি, দুয়ো হুইবেক।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয় স্কন্ধে চতুৰ্দশোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ যন্তুক্তপৌত্ৰপ্ৰহ্লাদমাহাত্ম্যশ্ৰবণাদিতিঃ ।

মুমোদ তমহং ৰন্দে জগদানন্দকাৰকম্ ॥ ১৪ ॥

১১ পঞ্চদশ অধ্যায় ॥

॥ জয়-বিজয়ৰ শাপ ॥

পঞ্চদশ অধ্যায়ে জয়-বিজয়ৰ শাপ কহিবা।

১-১১] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “দিতি দেৱক শঙ্কায় এক শত বৎসৰ গৰ্ভ ধৰিছিল। গৰ্ভৰ তেজে চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ কান্তি টুটিল। দেৱসৰো হীনবল হয়। ব্ৰহ্মাৰ আগত গোচৰ কৰন্ত, ‘হে দেৱদেৱ বিধাতা, তোমাক প্ৰণাম কৰো। তুমি সকল জগতৰ অভিপ্ৰায় জানা। এতেকে আমাৰ কুশল কৰ। কশ্যপৰ বীৰ্য্যে দিতিৰ গৰ্ভ দশো দিশ অন্ধকাৰ কৰি বাঢ়ে। তাৰ কাৰণ কহ।’

॥ পঞ্চদশ অধ্যায় ॥

দিতিৰ গৰ্ভৰ তেজত হীনপ্ৰভ হোৱা দেৱতাসকলৰ প্ৰশ্ন অহুসৰি ব্ৰহ্মাই জয়-বিজয়ৰ প্ৰতি সনকাদি সিদ্ধৰ অভিশাপৰ ঘটনা বৰ্ণাইছে।

তট্টদেৱৰ এই অধ্যায়ৰ বৰ্ণনাৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ “কীৰ্ত্তন-ঘোষা”ৰ অন্তৰ্গত ধ্যান-বৰ্ণন আৰু প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰৰ পদ মিলাই পঢ়িব লগীয়া।

১২-২৫] “ব্রহ্মা কহন্তু, ‘একদিনা মোৰ মানস চাৰি পুত্ৰ সনকাদি
ঈশ্বৰ ইচ্ছায়ে সৰ্ব লোকৰ বন্দিত বৈকুণ্ঠক গৈলা, যাত আদি পুৰুষ
ভগৱন্ত শুক্লসৰ্ব মূৰ্ত্তিয়ে ভক্তৰ প্ৰিয় কৰি আছা; আৰো মূৰ্ত্তিৰ মূৰ্ত্তি
হেন নিশ্ৰেয়স’ নামে বন আছে, যাত কল্পতৰুসৰ আছে। যি নিক্ৰাম-
ভাৱে হৰিক ভজিছা, সেই পুৰুষসৰে হৰিৰ সমান মূৰ্ত্তি পায়োছা।
বৈমানিকসৰে নাৰীগণ সমে হৰি-গুণ গাৱে। মাধৱী পুষ্পৰ গন্ধে
সুগন্ধ বায়ুকো নগণে। নানা পক্ষীগণো ভ্ৰমৰাৰ মুখে হৰি-গুণ শুনে।
সুগন্ধ সুন্দৰ নানা পুষ্পসৰে হৰিৰ প্ৰিয় পদে তুলসীক প্ৰশংসে।
বৈদূৰ্য্য মৰকত স্তৰ্ণ বিমানত দিব্য স্ত্ৰীগণে হাশু-লাশু-কটাক্ষ কৰি
হৰি-ভক্তসকলৰ কাম জন্মাইতে নপাৰে। যেখন হৰিৰ গৃহত হাতত
পদ্ম ধৰি লক্ষ্মী ফুৰন্ত, তেখন ফটিকৰ বাৰত প্ৰতিবিশ্ব-লক্ষ্মীক দেখি,
যেন গৃহ মাৰ্জ্জন্ত। পুষ্কৰিণীসৰত পদ্ম-বনত দাসীগণ সজে যেখন
তুলসী লৈয়া হৰিক পূজন্ত, তেখনে আপুনাৰ সুন্দৰ মুখৰ প্ৰতিবিশ্ব
দেখি ভগৱন্তে চুন্দন কৰন্ত বুলি মনে মানন্ত। যি হৰি-কথা বিনে আন
আন কুখা শুনে, সি কদাচিতো বৈকুণ্ঠ নযাই, কিন্তু সকল পুণ্য
নষ্ট কৰি নৰকত পৰে। যি আমাৰো বাঞ্ছনী নৰ-তনু পায় হৰিক
নভঞ্জে, সি হৰিৰ মায়ায় মোহিত হৈলা। আমাৰ উপৰত বৈকুণ্ঠ-
লোকক যম-নিয়ম নকৰিও কেৱল হৰি-সেৱামাত্ৰে পাৰে, কিন্তু হৰি-
গুণ-কথন-অনুবাগে লোম-পুলক নেত্ৰ-সলোতক যদি হয়।

২৬-৩৬] “‘হেনয় চৈধ্য ভূৱনৰ বন্দ্য বৈকুণ্ঠ-লোকক পায় চাৰি সিদ্ধ
অপূৰ্ব আনন্দ লভিলা। তাত ছয় দুৱাৰ এড়াই সপ্তম দ্বাৰ পায় জয়
বিজয় নাম দুই পাৰিষদ দেখিলা। দুয়ো চতুৰ্ভুজ, সমান-বয়স, গদা ধৰি
আছা; অমোলা কৰীটি, কুণ্ডল, বলয়া, বনমালা, বিচিত্ৰ বেশ ধৰিছা।
তাৰাত নুপুছি পূৰ্বৱৰ্তে সিদ্ধসৰ সমদৃষ্টিয়ে সপ্তম দ্বাৰতো প্ৰৱেশিলা।
পাছে জয়-বিজয়ে নগ চাৰি ছৱাল দেখি বেত্ৰ দিয়া নিবাৰিলা।

১ নিশ্ৰেয়স—নৈঃশ্ৰেয়সং নাম ব্ৰহ্ম।

পাছে . সিদ্ধসৰে কৃষ্ণ-দৰ্শন-ইচ্ছা-ভঙ্গ-ক্ৰোধে বস্ত্ৰনয়ন হয় বোলন্ত,
অহো, সমদৰ্শী বৈকুণ্ঠ-বাসীৰ মধ্যত তোৰাৰ ই বিষম স্বভাৱ! প্ৰশান্ত
পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণত কিবা শঙ্কা কৰস! এতেকে তোৰা দুয়ো কপটী,
যাতো ভগৱন্ততো ভেদ ভয় দেখাইলি। এতেকে আমি তোৰাক
শপঞো—এখনে দুয়ো অস্থৰ-যোনিক যাৱা, যাত কাম ক্ৰোধ লোভ
তিনি শত্ৰু আছে। পাছে দুয়ো পাৰিষদে ব্ৰহ্ম-শাপ জানি মহাভয়ে
তাৰাৰ চৰণত পৰি বোলন্ত, =হে মুনিসৰ, তোৰা আমি দুইক যি দণ্ড
কৰিলা, সি দণ্ড হোক, যাতো মহন্তৰ অৱজ্ঞা-পাপ হৰিবেক। কিন্তু
তোৰাৰ কৃপা-লেশে অস্থৰ-যোনিতো আমাৰ কৃষ্ণ-শ্ৰুতি নষ্ট নহোক^২।

৩৭-৪৪] “‘পাছে’ ভগৱন্তে আপুনাৰ পাৰিষদে মহন্তক অপৰাধ
কৰিবাৰ জানি চৰণ চলায়া লক্ষ্মী সহিতে তেখনে আসিলা; পাৰিষদ-
সৰো সেৱাৰ সামগ্ৰী লৈয়া লক্ষ্মী সহিতে তেখনে আসিলা। সিদ্ধসৰে
সমাধি-দৃষ্টি ব্ৰহ্মক সাক্ষাতে দেখিলা।—দুই ভিত্তি দুই শুক্ল চামৰে
বিধৈ; উপৰত ধৱল ছত্ৰ প্ৰকাশ কৰে। সৱাকৈ কৃপায়ে সমুখ
ভূইছন্ত; স্নেহ-নিৰীক্ষণে আনন্দ কৰান্ত। শ্যাম শৰীৰ; হৃদয়ত লক্ষ্মী;
কটিত পীত বসন, মেখলা; শিৰত কৰীটি, কণত মকৰ-কুণ্ডল; কণ্ঠত
কৌমুদ; গলত অমোলা হাৰ, বনমালা; বাহুত অঙ্গদ; হস্তত বলয়া;
চৰণত নুপুৰ। পৰম লাৱণ্য মূৰ্ত্তিয়ে বৈকুণ্ঠ-লোকক শোভা কৰন্ত,
যাক দেখি লক্ষ্মীৰ দৰ্প গুচিছে, ব্ৰহ্মা মহেশকো অনুগ্ৰহ কৰিছন্ত।
হেন ৰূপক তাৰা সাক্ষাতে দেখি দণ্ডৱতে প্ৰণাম কৰিলা। প্ৰণাম
কৰিতে পাদ-পদ্মৰ মিশ্ৰ তুলসীৰ গন্ধ নাসা-বন্ধৰ ভিতৰত প্ৰৱেশি
চিত্তত হৰিষ, শৰীৰত পুলক কৰাইলেক।

৪৫-৫০] “‘তাৰা প্ৰথমে কৃষ্ণৰ মুখপদ্ম দেখি মহা সন্তোষ হয়। পুনু
নখ-মণি-যুক্ত চৰণ দেখি মনত ধ্যান কৰি বোলন্ত, =হে ভগৱন্ত,
বিষয়ীজনৰ হৃদয়ত থাকিতেও মনৰ গোচৰ নহৱা। আমাৰ পুনু

২ কৃষ্ণশ্ৰুতি নষ্ট নহোক—যা ভগৱন্তস্থিতো মোহো ভৱেদিহ।

গোচৰ হ'ৱা, যাতো পিতৃৰ মুখে তোমাৰ তত্ত্ব শুনিছি। চক্ষুৰ গোচৰ পুনু আজিসে হৈলা। হেন মুবুলিবা, তোৰা ব্ৰহ্মকেসে শুনিছা; মঞি পুনু আনসে। তাত শুনা : আমি পুনু সেই ব্ৰহ্ম বুলি তোমাক জানিলো। যদি বোলা, নিকপাধি ব্ৰহ্মৰ কেন এতেক ঐশ্বৰ্য্য ? আত শুনা : সেই ব্ৰহ্ম শুদ্ধসত্ত্ব মূৰ্ত্তিয়ে ভক্তৰ সদায় প্ৰীতি কৰিবে লাগিছা। তোমাৰ ৰূপাত শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন-ভক্তি কৰি অহঙ্কাৰ তেজি বিৰক্ত মুনিগণে যাক জানে, সেই ভগৱন্ত তুমি। যাৰা তোমাৰ চৰণত শৰণ পশিয়া কথা-ৰস পায়৷ আছে, তাৰা তোমাৰ প্ৰসাদে মোক্ষকো নলৱে, আন বিনাশী সম্পত্তি নলৈবে, তাক কি বুলিবো ? আমাৰ নৰকত জন্ম হোক, যাতো তোমাৰ ভক্তক শপিলো, যদি চিন্তে তোমাৰ পাদ-পদ্মক চিন্তে, বাক্যে তোমাৰ গুণ গাৰে, কৰ্ণে তোমাৰ কথা শুনে। হে ভগৱন্ত, যেখন আমাক ই ৰূপ দেখাইলা, তেখনে চক্ষু পৰমানন্দ পাইলৈ। হেন কৃপাময় তোমাক কোটিবাৰ প্ৰণাম কৰো। ”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে পঞ্চদশোঃধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ সতামৰজ্ঞামাত্ৰেণ বৈকুণ্ঠে বসতোহপি ।

যাতি পাপীয়সীং যোনিমিতি পঞ্চদশে স্থিতম্ ॥ ১৫ ॥

॥ ষোড়শ অধ্যায় ॥

॥ সিদ্ধসকলৰ সাস্ত্ৰন আৰু জয়-বিজয়ক অনুগ্ৰহ ॥

ষোড়শ অধ্যায়ে সিদ্ধক সাস্ত্ৰন, হৰিৰ স্তুতি, জয়-বিজয়ক অনুগ্ৰহ কৰিবা।

১-১২] “ব্ৰহ্মা বোলন্ত, ‘জানা দেৱগণ, সিদ্ধসকলৰ এহি বাক্য শুনি ভগৱন্ত বোলন্ত, =হে মুনিসকল, এই দুই পাৰিষদে মোক কদৰ্থিয়া তোৰাক অৱজ্ঞা কৰিলেক। এতেকে আৰাক যি দণ্ড কৰিলা, তাকে মঞি মানিলো। আবে তোৰাক প্ৰসন্ন কৰাওঁ, যাতো ব্ৰাহ্মণেসে মোৰ দেৱতা। যদি বোলা, তোমাৰ কি দোষ ? তাত শুনা : মোৰ ভৃত্যে যি অপকাৰ কৰিলে, তাক মঞি কৰিলো বুলি মানো, যাতো ভৃত্যৰ দোষে স্বামীৰ কীৰ্ত্তি হৰে। যি ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰসাদে মোৰ যশে জগত পৱিত্ৰ কৰে, যাৰাৰ সেৱায়ে মোক লক্ষ্মীও নেড়ন্ত, চৰণতো পৱিত্ৰ ৰেণু আছে, সি ব্ৰাহ্মণক অপকাৰ কৰিলে দেৱকো কাটিবো। ব্ৰাহ্মণৰ মুখে যেমনে ভোজন কৰো, যন্তত অগ্নিৰ মুখেও তেমনে নকৰো। মোৰ পাদোদক গঙ্গায়ে সকল লোক পৱিত্ৰ কৰে; হেন

॥ ষোড়শ অধ্যায় ॥

বিষ্ণুৱে সনকাদি সিদ্ধৰ অহুতাপ দেখি তেওঁলোকক সাস্ত্ৰনা দিছে, আৰু তেওঁলোকক কৈ জয়-বিজয়ে যাতে অস্ত্ৰৰ জন্ম পায়ো পৰমেশ্বৰক নাপাহৰে, তাৰ ব্যৱস্থা কৰিছে।

এই অধ্যায়ৰ প্ৰসঙ্গতো “কীৰ্ত্তন-ঘোষা”ৰ প্ৰস্তাৱ-চৰিত্ৰ পঢ়িব লগীয়া।

১ যি সেৱা কৰা কাৰণে মোৰ চৰণ-ধূলি পৱিত্ৰ হৈছে (যৎসেৱয়া চৰণপদ্মপৱিত্ৰৰেণুং), মই সোনকালেই লোকৰ পাপ বিনাশ কৰিব পাৰিছো (সদ্যঃ ক্ষতখিলমলং) আৰু চৰিত্ৰৱান হৈছো (প্ৰতিলক্ৰমীলং), আৰু মই উদাসীন হোৱাতো লক্ষ্মীয়ে মোক পৰিহাৰ নকৰা হৈছে (ন শ্ৰীৰিৰক্তমপি মাং ৰিজহাতি), সেই ব্ৰাহ্মণক।

মঞা যাৰ পদবেণুক শিৰে বহো, হেনয় ব্রাহ্মণক কোনে নসহিব ? মোৰ তনু গো ব্রাহ্মণ বৈষ্ণৱসৱক যিজন ক্ৰোধত কটাক্ষ কৰি চাৰে, তাৰ যম-দূতে চক্ষুক কাটে। ব্রাহ্মণে মন্দ বুলিলে ঈশ্বৰ-বুদ্ধিয়ে যি প্ৰীতি কৰি মাতে, সি মোক অৱশ্যে বশ্য কৰে। এতেকে ই দুয়ো মোৰ অভিপ্ৰায় নজানি তোৰাৰ অপৰাধে অশ্বৰ-যোনিক পায়, পুনু মোৰ ঠাই সত্বেৰে আসোক, — এইমান তোৰ অনুগ্ৰহ কৰ।

১৩-২৬] “ব্রহ্মা বোলন্ত, ‘জানা দেৱগণ, ভগৱন্তৰ এহি বাক্য শুনি সিদ্ধসৱে অভিপ্ৰায় নুবুঝি মনত তৃপ্তি নভৈল। পাছে বিচাৰ কৰি লোক-সংগ্ৰহৰ অৰ্থে আমাক প্ৰশংসন্ত জানি হৰিব হয়। অঞ্জলি কৰি বোলন্ত, = হে ভগৱন্ত, তোমাৰ অভিপ্ৰায় আমি নাজানিলো, যাতো ঈশ্বৰ হয়। আমাক অনুগ্ৰহ কৰিবাক বোলা। তুমি ব্রহ্মণ্যৰ ব্রাহ্মণসে দেৱতা, ব্রাহ্মণৰো তুমিসে পূজ্য, এতেকে লোক-সংগ্ৰহাৰ্থে ধৰ্ম বক্ষা কৰি ব্রাহ্মণক মাৰ্ত্ত কৰ।’^২ চৰণ-পদ্বক আমায়ে লক্ষ্মী নিতান্তে তোমাক সেৱা কৰা; তথাপি তুমি একান্ত ভক্তৰ সঙ্গ পায়। তাক আদৰ নকৰা। যাৰ কৃপায়ে যোগীও সংসাৰ তৰে, তাক কোনে অনুগ্ৰহ কৰিবেক ? এতেকে আৰা দুইক দণ্ড লাগে, প্ৰসাদ লাগে, তুমি কৰা। তাক অকপটে মানিবো। আমাৰো উচিত দণ্ড কৰা, যাতো তোমাৰ ভক্তক বিনা অপৰাধে শপিলো।

“ভগৱন্তে বোলন্ত, = আৰা দুয়ো এখনে অশ্বৰ-যোনিক পায়। ক্ৰোধভাৱে মোক চিন্তি পুনৰ মোৰ সমীপক শীঘ্ৰে আসোক। তোৰায়ে খেদ নকৰিবা, যাতো শাপকো মঞিসে কৰাইছো।

২৭-৩৭] “ব্রহ্মা কহন্ত, ‘মুনিসৱে চক্ষুৰ আনন্দ-পাত্ৰ ভগৱন্তক দেখি বৈকুণ্ঠ-লোককো দেখি মহা আনন্দে ভগৱন্তক দণ্ডৱতে প্ৰদক্ষিণ কৰি

সৱাকে প্ৰশংসি চলি গৈলা। ভগৱন্তো দুই পাৰিষদক বোলন্ত, = হে জয়, বিজয়, তোৰা দুয়ো অশ্বৰ-যোনিক যাৰ। কিছো ভয় নকৰিবা। তোৰাৰ কুশল হোক। মঞি সমৰ্থ হয়ো ব্রহ্ম-শাপক নষ্ট নকৰো, যাতো মোৰ ইচ্ছা আছে, তাতে হেন অভিপ্ৰায় বুজিবা। বৈকুণ্ঠবাসীৰো জন্ম নঘটে; সনকাদিৰো ক্ৰোধ নঘটে; জয়-বিজয়ৰো ব্রাহ্মণক অৱজ্ঞা নঘটে; ভগৱন্তৰো ভক্তক অপেক্ষা নঘটে। কিন্তু, কদাচিতো ঈশ্বৰৰ যুদ্ধক ইচ্ছা হৈলে, পাৰিষদ বিনে সমান যোদ্ধা নেদেখি ব্রাহ্মণক আনায়া জয়-বিজয়ৰ হতায় নিবাৰি ক্ৰোধ তোলাই শাপ দিয়াইলা। তেবে কিছো বিৰোধ নাই। অশ্বৰ-যোনিতো তোৰা মোক ক্ৰোধভাৱে চিন্তি শাপ এড়াই পুনু অল্প কালতে মোৰ ঠাই আসিবা। বিপ্ৰ-শাপ নিমিত্তে তোৰাৰ আমাৰো ভুৱন-পাৱন কীৰ্ত্তি ৰহিবেক। এতেকে কদাচিতো ভয় নকৰিবা।’

“ভগৱন্তে দ্বাৰীক এহি আদেশ কৰি আপুনাৰ গৃহে লক্ষ্মী সহিতে প্ৰৱেশিলা। দুয়ো পাৰিষদ শ্ৰীহত হয়। বৈকুণ্ঠ-লোকৰপৰা পৰিতে বিমানসৱত হাহাকাৰ শব্দ ভৈল। সেই দুই পাৰিষদ কণ্ঠপৰ বীৰ্য্যে দিতিৰ গৰ্ভে প্ৰৱেশিলা। সেই দুইৰ তেজে তোৰাৰ তেজ নষ্ট হৈল। আত আমি কি উপায় কৰিবো ? আপুনি ভগৱন্তে কৃণায় আমাৰ কুশল কৰিবা।”

শ্রীভাগবতকথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ ষোড়শে মহতাং দ্ৰোহে স্বভক্তমপি কেশৱঃ ।

ন ৰক্ষতীতি নিৰয়াং স্বৰাক্যোন্নৈৰ দৰ্শিতম্ ॥ ১৬ ॥

২. ব্রাহ্মণস্ত পৰং দৈৱং ব্রাহ্মণা কিল তে প্ৰভো। (৩. ১৬. ১৭) — ব্রাহ্মণহিততৰত তোমাৰ এই “ব্রাহ্মণহে মোৰ দেৱতা” কথাৰ লোকশিক্ষাৰ নিমিত্তে ব্যৱহাৰ মাত্ৰ (কিলেতি লোকশিক্ষার্থং স্মৃতিতম্ — শ্ৰী)।

২২ সপ্তদশ অধ্যায় ২২

॥ হিবণ্যাক্ষ-হিবণ্যকশিপুৰ জন্ম, হিবণ্যাক্ষৰ প্ৰভাৱ ॥

সপ্তদশ অধ্যায়ে দুইবো লোক-ভয়ঙ্কৰ জন্ম, হিবণ্যাক্ষৰ প্ৰভাৱ কহিবা।

১-] মৈত্ৰেয়ে কহন্তু, “দেৱগণে ব্ৰহ্মাৰ বাক্যে কাৰণ শুনি শঙ্কা তেজিয়া স্বৰ্গক আসিলা। দিতিও স্বামীৰ বচনে দেৱক শঙ্কায় শত বৰিষ অন্তৰে জৱজ্বা দুই পুত্ৰ প্ৰসৱিলা। তেখন পৰ্বত সহিতে পৃথিৱী কম্পিলা; উল্কাপাত-বজ্ৰপাত হৈল; ধূমকেতু উদয় হৈল; দুঃসহ বায়ু বহিল; নদী-নদ সাগৰ-সৰোবৰ খলকিল; মেঘে পূজ-তেজ বৰষিল; দেৱৰ প্ৰতিমা কান্দিল; বিনা বাৰে বৃক্ষ উভবিল; নক্ষত্ৰে যুঝিল। এমনে অনেক উৎপাত দেখি লোকে প্ৰলয় হৈল হেন মানিলেক। পাছে দুয়ো দৈত্য পৰ্বত সমান হৈয়া বাঢ়িল; কিৰীটিৰ অগ্ৰে স্বৰ্গ ছুইল; বাহুৱে দশো দিশ জুড়িল; চৰণে পৃথিৱী কম্পাইল; কটিয়ে আদিত্যকে অতিক্ৰমিল। পাছে কশ্যপে দুইবো নাম থৈলা; আপুনাৰ দেহ হন্তে যি আগে হয়াকে, তাকে হিবণ্যকশিপু বুলি; দিতি আগে যাক প্ৰসৱিলা, তাক হিবণ্যাক্ষ বুলি, যাতো প্ৰৱেশৰ বিপৰ্য্যয়ে প্ৰসৱ হয়।

“পাছে হিবণ্যকশিপু ব্ৰহ্মাৰ বৰে তিনিও লোক বশ্য কৰি বাজা হয়। তাৰ কনিষ্ঠ ভাই হিবণ্যাক্ষো বড় ভাইৰ প্ৰীতি কৰি

॥ সপ্তদশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত জয়-বিজয়ৰ দৈত্য-কপে জন্ম হোৱাত লোকসকল কেনেকৈ ভয়-ভাঁত হৈ উঠিল, দুয়ো দৈত্য কেনেকৈ বাঢ়ি উঠিল, আৰু হিবণ্যাক্ষই কেনেকৈ দিগ্‌জয় কৰি বৰুণৰ পুত্ৰী বিতাৰণীত বৰুণক লগ পাই ভগৱন্তৰ সন্ধান পালে, তাকে বৰ্ণোৱা হৈছে।

গদা ধৰি যুদ্ধক ইছায় স্বৰ্গক গৈলা। তাক দেখি দেৱগণে মহাভয়ে পলাইলা। হিবণ্যাক্ষো দেৱক লগ নপাই মহানাদ কৰিলেক। পাছে ক্ৰীড়াক মনে সাগৰত নামি অনেক বৎসৰ জল-ক্ৰীড়া কৰিলেক। আনন্দত গদায় ঢোক কোবাই বৰুণৰ পুত্ৰীক দেখিলা। বৰুণক লগ পায়। উপহাস্ত কৰিতে প্ৰণাম কৰি বোলয়, ‘হে মহাৰাজা, মোক যুদ্ধ দিয়া; তুমি লোকপালৰ অধিপতি, যাতো দৈত্য-দানৱক জিনি বাজন্তুয় যজ্ঞ কৰিছা।’ এহি বাক্য শুনি বৰুণৰ ক্ৰোধ ভৈল। তাক বুদ্ধিয়ে নিৰাৰি বোলন্ত, ‘হে মহাবীৰ, আবে আমি যুদ্ধ-কোতুক এড়ি শান্ত ভৈলো। ইদানীক তোক যিজন যুদ্ধত তুষ্ট কৰাইবেক, তাক ভগৱন্ত বিনে নেদেখো। এতেকে তাহাক খেদি যা, যাক তোৰ সম বীৰসৰে প্ৰশংসে। তাক লগ পায়। হতগৰ্ব্ব হয়। যুদ্ধ-ভূমিত কুকুৰ শব্দন সমে স্তম্বে শুয়া থাকিব, যি ভগৱন্তে তোৰ সম তুষ্ট বধিতে বৰাহাদি অৱতাৰ ধৰা।’”

শ্ৰীভাগৱত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ সতাং দ্ৰোহেণ মহতামপি সংহাৰকাৰণম্।

ইতি সপ্তদশাধ্যায়ে পাৰ্বদাভ্যাং প্ৰদৰ্শিতম্ ॥ ১৭ ॥

১১ অষ্টাদশ অধ্যায় ১১

হিবণ্যাক্ষ-ববাহৰ যুদ্ধ ॥

অষ্টাদশ অধ্যায়ে হিবণ্যাক্ষ-ববাহৰ যুদ্ধ কহিবা।

১-৫] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “হিবণ্যাক্ষে বকণৰ বাক্য শুনি বঙ্গ-মনে নাৰদৰ মুখে ববাহৰ বাৰ্ত্তা পায়। তেখনে বসাতল পশিলা। পৃথিৱীক আনিতে ববাহক দেখি হাশ্ব কৰি বোলয়, ‘অহো কি অদ্ভুত, জলতো ববাহ ফুৰে! আৰে তঞি পৃথিৱীক এড়, যাতো ব্ৰহ্মা আমাক দিয়াছন্ত। যদি নেড়স, তেবে তোৰ কুশল নাই। আমাক মাৰিতে তোক শত্ৰুসৰে পুহিছে। যি তঞি আমাক চুৰি কৰি জিনস, সেই মায়া তোৰ প্ৰাণ লৈয়া স্তম্ভদৰ শোক গুচাইবো।’ মোৰ গদাৰ প্ৰহাৰে তঞি মৰিলে তোৰ সেরক দেৱ-ঋষিসৰ নষ্ট হৈবেক।’

৬-১২] “ভগৱন্ত ববাহে দৈত্যৰ বাক্য-প্ৰহাৰ পায়। দম্ভৰ অগ্ৰত পৃথিৱীক ভীত দেখি জলৰপৰা উঠিলা, যেন গ্ৰাহক ভয়ে হস্তিনী সহিতে হস্তী উঠে। পাছে ববাহে জলৰ উপৰত পৃথিৱী থাপিলা। দেৱসৰো শত্ৰুৰ আগতে পুষ্প-বৃষ্টি কৰিলা, ‘জয় ববাহ’ বুলি তুতি

॥ অষ্টাদশ অধ্যায় ॥

বকণৰপৰা সন্ধান পাই হিবণ্যাক্ষই পুনৰ নাৰদৰপৰা ববাহ বসাতললৈ যোৱা কথা জানি পৃথিৱীৰ উদ্ধাৰৰত ববাহক বসাতলত বিচাৰি উলিয়ালৈগৈ। তাতে ববাহ-হিবণ্যাক্ষৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। সেই ভীষণ যুদ্ধ চাই থকা দেৱতা সকলৰ মনত আশঙ্কাৰ উৎপত্তি হৈছিল।

১ “যি চৌৰ্য্য-বৃত্তি অৱলম্বন কৰি যুদ্ধত জয়লাভ কৰে (পৰোক্ষজিৎ) আৰু মায়াৰে অস্ত্ৰৰ হত্যা কৰে, সেই বিষ্ণুৱেই কি তই? আমাৰ পৰাভৱৰ কাৰণে শত্ৰুবোৰে তোক পুহিছে। হেৰ মুৰ্খ, তোৰ পৌৰুষ অল্প, যোগমায়াই নাথোন বল, তোক বিনাশ কৰি স্তম্ভদসকলৰ অশ্রু মোচন কৰোঁ।” (৩.১৮.৪)

হিবণ্যাক্ষ-ববাহৰ যুদ্ধ

৫১

কৰিলা। পাছে ক্ৰোধ কৰি দৈত্যক বোলন্ত, ‘অৰে দৈত্য, যদি আমি বনৰ ববাহ হঞ, তথাপি তোৰ সদৃশ কুকুৰক খেদি মাৰো। তঞি যদি বীৰ হস, তেৰে মোক মাৰি স্তম্ভদৰ শোক গুচাৰ।’

১৩-২৮] “ববাহৰ এহি বাক্য শুনি হিবণ্যাক্ষে মহা ক্ৰোধে গদায় প্ৰহাৰিল। তাকো ববাহে শ্ৰম কৰি এড়াইলা। পুনু দৈত্য গদা ফুৰাইতে তাহাৰ ক্ৰত ববাহেয়ো গদা মাৰিলা। দৈত্যেয়ো গদায়ে গদাক মাৰিল। এমনে হিবণ্যাক্ষে-ববাহে অনেক দিন যুদ্ধ কৰিলা। গদাৰ প্ৰহাৰে দুইবো অঙ্গ ভাগিল, শৰীৰৰো শোণিত বহিল। তথাপি ক্ৰোধত দুয়ো যুদ্ধ নেড়িল। তাক দেখি ঋষিগণ সমে ব্ৰহ্মা আদি ববাহক বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, ই দৈত্য গো-ব্ৰাহ্মণ, দেৱতা-বৈষ্ণৱ, সৰাৰে অপকাৰী। আৰু কেহো যুৰন্তা নাই, যাতো আমাত বৰ পায়ছে। আৰো ই মহা মায়াবী। যাৰে ই আপুনাৰ বেলা পায় নৈ বাঢ়ে, তাৰে সত্ৰৰে মাৰা। ইদানীক অভিজিৎ যুহুৰ্ত্ত হুয়াছে। এতেকে আপুনাৰ মায়া কৰি তাক মাৰি আমাৰ কুশল কৰা।’

শ্ৰীভাগৱতকথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ উদ্ধৃতা ধৰণী যেন লীলয়া জলসংপ্লুতা।

তং যত্ততনুমীশানং প্ৰণমামি জনাৰ্দনম্ ॥ ১৮ ॥

১১ একোনবিংশ অধ্যায় ১১

॥ হিবণ্যাক্ষ-বধ ॥

উনবিংশ অধ্যায়ে হিবণ্যাক্ষ-বধ কহিবা।

১-১২] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “ব্রহ্মাৰ বাক্য শুনি ভগৱন্ত বৰাহে হাশ্ব কৰি মহাবেগে দৈত্যক গদা প্ৰহাৰিলা। দৈত্যও গদায়ে গদাক প্ৰহাৰিল। সেই প্ৰহাৰে বৰাহৰ গদা মাটিত পৰিল। তেখনে ছিদ্ৰ পায়াদৈত্যে আউৰ প্ৰহাৰ নকৰিল; কিন্তু ধৰ্ম্ম চায়া ক্ৰোধ তোলাই বহিল। বৰাহৰ হাতৰ গদা পৰিবার দেখি দেৱগণে হাহাকাৰ কৰিলেক। বৰাহো ‘ভয় নাই’ বুলি দেৱক আশ্বাস কৰি স্তুদৰ্শন চক্ৰক আৰিলা। পাছে দেৱগণে বৰাহৰ হাতত চক্ৰ দেখি ‘তোমাৰ জয় হোক’ বুলি আশীৰ্বাদ দিলা। দৈত্যে চক্ৰ ধৰিবার দেখি ক্ৰোধে অধৰ কামুৰি চক্ষু পকাই চাই ‘এই কোবে মৰিলি’ বুলি গদা হানিলেক। বৰাহো বায়ুবেগে গদাক বাম ভৰিয়ে লাথি মাৰিলা। পুনু দৈত্যে গদা মাৰিল। তাক বৰাহে লীলায়ে ধৰিলা। পাছে দৈত্যে অগ্নিসম ত্ৰিশূল হানিলেক। তাক বৰাহে পন্থতে কাটিলা চক্ৰ হানি। ত্ৰিশূল ছেদ দেখি দৈত্যে ক্ৰোধে খেদি আসি বৰাহৰ বক্ষস্থলত এক মুঠি মাৰি অন্তৰ্দ্ধান হৈল। তাৰ প্ৰহাৰে বৰাহে অলমাত্ৰ নকম্পিলা।

১৩-২৩] “পাছে দৈত্যে অনেক মায়া কৰিল; যাক দেখি লোকে প্ৰলয় হৈল বুলি মানিল। প্ৰথমে ধূলায় অন্ধকাৰ কৰি প্ৰচণ্ড বায়ু বহিল। দশো দিশৰপৰা শিল পৰিল। মহা মেঘগণে পূজ-তেজ,

॥ একোনবিংশ অধ্যায় ॥

ব্ৰহ্মা আদিৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি বৰাহ-ৰূপ ভগৱন্তই হিবণ্যাক্ষক যুদ্ধত বধ কৰে।

কেশ, মল-মূত্ৰ বৰিষিল। পৰ্বতসৰ দেখা দিল।^১ স্ত্ৰী সমে যক্ষ, বাক্ষসগণ ‘মাৰ, মাৰ’ বুলি খেদি আসিল। এমনে অনেক মায়া দেখি ভগৱন্ত বৰাহে সৰ্ব-মায়া-নাশন স্তুদৰ্শন চক্ৰ মাৰিলা। তেখনে দৈত্যৰ সকল মায়া গুচিল।

২৪-২৯] “তাক দেখি হিবণ্যাক্ষে বৰাহক খেদি আসি ধৰিবাৰ চায়া মুঠি হানিল। বৰাহো তাৰ কৰ্ণমূলত এক চাপৰ মাৰিলা। সেই চাপৰে দৈত্যৰ সকল শৰীৰ কম্পিল, চক্ষুও থিৰ হৈল, হাত-ভৰি মেলি পৰিল, যেন বায়ু লাগি বৰ বৃক্ষ ভাগি পৰিল। তাক দেখি ব্ৰহ্মাদি দেৱগণে প্ৰশংসি বোলয়, ‘অহো, আৰ কি ভাগ্য! এমন মৰণ কাহাৰ হয়? যাক যোগীগণে মনে ধ্যান কৰে, সেই ভগৱন্তৰ মুখ দেখি ই দৈত্যে দেহ এড়িল, যাতো ই পূৰ্বত পাৰিষদ আছিল, ব্ৰাহ্মণৰ শাপেসে অস্থৰ হৈল, পুনু তিনি জন্মে বৈকুণ্ঠ যাইবেক।’

৩০-৩৮] “আবে বৰাহক স্তুতি বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, যজ্ঞ-বিস্তাৰক, শুদ্ধসত্ত্ব-মূৰ্ত্তি, তোমাক নমস্কাৰ কৰো। জগতৰ অপকাৰী দৈত্যক বধি বৰ কাৰ্য্য সাধিলা। তোমাৰ চৰণ-সেৱায়ে আমিও সুখী হৈলো।’

মৈত্রেয়ে কহন্তু, “ভগৱন্ত বৰাহে এমনে হিবণ্যাক্ষক বধি অখণ্ড উৎসৱে বৈকুণ্ঠক গৈলা। জানা বিহুৰ, মঞি গুৰু-মুখে যেমনে শুনিলো, তেমনে তোমাৰ আগত ইসৰ কথা কহিলো।”

স্তুতে বোলন্ত,—বিহুৰে মৈত্ৰেয়ৰ মুখে বৰাহৰ চৰিত্ৰ শুনি পৰম আনন্দ পাইলা, যাতো মহাভাগৱত হৰি-ভকতৰ কথা শুনি আনন্দ পান্ত, হৰি-কথা শুনি পাইবন্ত, তাক কি কহিবো। যি ভগৱন্ত ভক্তিমাতে পশুকো তাৰিছা, হেন ঈশ্বৰৰ স্মৰণমাত্ৰে সুখ-সেৱা ভগৱন্তক কোনে নভজিব? এই হিবণ্যাক্ষ-বধ-লীলা যি শ্ৰৱণ কৰে, সি মহা-পাপক এড়াৰে, ইহলোকত মহাসুখে থাকি অনন্ত নাৰায়ণ গতি পাবে।

^১ পৰ্বতবোৰে যেন নানা অস্ত্ৰ বৰ্ষণ কৰিছে, এনে প্ৰত্যয় হ’ল।

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয় স্কন্ধে ঊনবিংশোধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সব লোক হবি বোল হবি ॥

॥ শ্লোক ॥ লীলয়া নিহতো যেন হিৰণ্যাক্ষো মহাবলঃ ।
তৎকথাকথনেনৈব মুক্তিকল্পো নরিংশকে ॥ ১৯ ॥

১১ বিংশ অধ্যায় ১১

॥ ব্রহ্মাৰ দেহত্যাগ সৃষ্টি ॥

বিংশ অধ্যায়ে ব্রহ্মাৰ দেহ-ত্যাগ সৃষ্টি কহিবা।

৯-১১] বিহুৰে পুছন্তু, “হে মৈত্রেয়, ব্রহ্মা প্রজাপতিসৰক অজি আউৰ কি কৰ্ম কৰিলা? প্রজাপতিসৰে কেমনে জগত অজিলা, আক মোত কহিয়োক।”

১৮-২১] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “ব্রহ্মা অবিষ্টাৰ পাপ পৰ্বা অজিঃ সি

॥ বিংশ অধ্যায় ॥

মাজতে ববাহ অন্নতাবৰ কথা বর্ণনা কৰাৰ পিছত বিংশত পুনৰ তত্ত্বাদিৰ সৰ্গ অমুসৰণ কৰি মনুসকলৰ অময় ক'বলৈ আৰম্ভ কৰা হৈছে।

বিহুৰৰ প্রশ্ন অমুসৰি দিয়া মৈত্রেয়ৰ তত্ত্ব-সৃষ্টিৰ বর্ণনা (১২-১৮ শ্লোক) তত্ত্বদেৰে এৰি গৈছে।

১ বিহুৰে প্রশ্ন কৰিছে, প্রজাপতি-পতি ব্রহ্মাই প্রজাসৰ্গ-বিষয়ত মৰীচি আদি প্রজাপতিসকলক সৃষ্টি কৰি কি কাম আৰম্ভিলে? মৰীচি আদি বিপ্ৰসকলে আৰু স্বায়ম্ভুৰ মনুৰে ব্রহ্মাৰ আদেশত কেনেকৈ জগত সৃষ্টি কৰিলে (কথমেতদভাৱয়ন্) ?

২ মৈত্রেয়ই বিহুৰৰ প্ৰথম প্রশ্নৰ মাত্ৰ উত্তৰ বৰ্ত্তমান অধ্যায়ত দিছে; পোনতে যক্ষ আদিৰ সৃষ্টি বর্ণনা কৰিবলৈ গৈ তত্ত্ব-সৃষ্টিৰ কথা সোঁৱৰাই দিছে; তাৰ পিছত কৈছে, গৰ্ভোদকশায়ী ভগৱন্তৰ দ্বাৰা অমুৰিষ্ট হৈ নাৰায়ণৰ নাভি-

দেহ এড়িলা। সেই দেহে ৰাত্ৰি হৈল। তাত উত্তৰ যক্ষ ৰাক্ষসগণ ক্ষুধায়ে-তৃষায়ে গীড়িত হয় ব্রহ্মাক খাইবাক প্ৰতি খেদি গৈল।” তাক দেখি ভয়ে ব্রহ্মা বোলন্ত, ‘তোৰা মোক নখাইবি, কিন্তু ৰাখিবা, যাতো মোৰ পুত্ৰ হয়।’

২২-২৭] “পাছে ব্রহ্মা দেৱক অজি সি দেহ এড়িলা। সেই দেহে দিন হৈল। তাক দেৱগণে নিল।”

“জঘনত হন্তে লোলুপ অমুসৰক অজিলা। তাৰা মৈথুনক লাগি ব্রহ্মাক খেদি গৈল। তাক দেখি পলাই গৈয়া হৰিত শৰণ পশি প্ৰাৰ্থন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, তুমি মোক ৰক্ষা কৰা, যাত তোমাৰ আজ্ঞায়ে প্ৰজা অজিতে পাপীসৰে মৈথুনক লাগি খেদি আসে। তুমিসে ভক্তৰ ক্ৰেশ হৰা, অভক্তক দুখ দিয়া।’

২৮-৩৭] “এহি প্ৰাৰ্থনা শুনি ভগৱন্ত দেহ এড়িবাক বুলিলা।

কমলৰপৰা জাত ব্রহ্মাই নাম-কণাদিক্ৰমে (স্বা সংস্থা নামকপাদিক্ৰমেণ) লোক-সংস্থা নিৰ্মাণ কৰিলে। তেওঁ পোনতে (অগ্ৰতঃ) ছায়াৰে (ছায়য়া) অৰ্থাৎ তমোময় শৰীৰৰপৰা (ছায়া প্ৰতাপ্ৰতিযোগিনী তয়া অবুদ্ধয়েত্যর্থঃ--শ্ৰী) পঞ্চগস্থিযুক্ত অবিষ্টাক সৃষ্টি কৰিলে। দ্বাদশ অধ্যায়ৰ টোকা চাব।

৩ আগতে বৰ্ণোৱা মহাদিৰ সাধাৰণ সৃষ্টিৰ কথা এৰি এতিয়া অসাধাৰণ সৃষ্টিৰ কথা কোৱা হৈছে। ব্রহ্মাই নিজৰ তমোময় শৰীৰ ভাল নেদেখি বিসৰ্জন দিলে। সেই শৰীৰ ক্ষুধা-তৃষাৰ উত্তৰৰ স্থান ৰাত্ৰি হ'ল। সেই ৰাতিৰপৰা হোৱা যক্ষ আৰু ৰক্ষবোৰে ৰাতিক গ্ৰহণ কৰিলে। সেই যক্ষ-ৰক্ষবোৰে ক্ষুধা-তৃষ্ণাত ব্রহ্মাক খেদি খেদি “জক্ষধম্” (খাই গেলা) আৰু “মা ৰক্ষত” (নাৰাখিবি) বুলি চিঞৰাত ব্রহ্মাই সিঁতক ক্ৰমে যক্ষ আৰু ৰক্ষ নাম দিলে। তিৰ্য্যগাদি তামস সৃষ্টিৰ উপলক্ষণা এয়ে (শ্ৰী)।

৪ ব্রহ্মাই প্ৰভাৰে (প্ৰভয়া) অৰ্থাৎ জ্যোতিৰ্ময় সাত্ত্বিকী তনুৰে দেৱ-সকলক সৃষ্টি কৰিলে। দেৱসকলে ব্রহ্মাৰ পৰিত্যক্ত দিৱস-ৰূপ সেই প্ৰভাময় তনু গ্ৰহণ কৰিলে।

হৰিৰ বচনে তেখেনে সি দেহ এড়িলা। সেই দেহে সায়ংসন্ধ্যা ভৈল।
তাক দেখি পৰম স্তম্ভৰী নাৰী মানি অশ্বৰসৰ মোহ হৈল।*

৩৮-৪১] “হাস্ত কৰি গন্ধৰ্ব অঙ্গবাগণ অজি সি দেহ এড়িল।
সেই কান্তি-শৰীৰক তাৰা মহাৰঙ্গে নিল।”

৪০-৪১] “আলাস কৰি ভূত-প্ৰেত-পিশাচগণ অজিলা। তাৰাক
দিগম্বৰ, মুক্তকেশ দেখি চক্ষু বপাই সি দেহ এড়িলা। সেই আলাস-
নিদ্ৰা-হাসি-উন্মাদ দেহক ভূতগণে খুজি নিল।”

৫ ভগবন্তই ব্ৰহ্মাক কামকলুষিত স্বতনু ত্যাগ কৰিবলৈ কোৱাত ব্ৰহ্মাই
তাকে কৰিলে। সেই পৰিত্যক্ত তনু সায়ন্তনী সন্ধ্যা হ’ল। সন্ধ্যা
কামোদ্বেগৰ সময়, আৰু অশ্বৰবোৰো বজঃপ্ৰধান বাবে স্ত্ৰীলম্পট কাৰণে
সন্ধ্যাকে নাৰী-ৰূপে কল্পনা কৰি সম্মোহ-প্ৰাপ্ত হ’ল আৰু বিমুচুবুদ্ধি হৈ
গ্ৰহণ কৰিলে।

শ্ৰীধৰস্বামীয়ে কৈছে,—সৰ্বত্র তনুত্যাগো নাম তত্ত্বম্নোভারত্যাগো
বিরক্ষিতঃ। গ্ৰহণং তত্ত্বভাৱাপত্তিৰিতি দ্ৰষ্টৱ্যম্ (৩. ২০. ২৮)।—বৰ্ত্তমান
বৰ্ণনাৰ নকলো ঠাইতে মনোভাৱ ত্যাগকে তনুত্যাগ আৰু সেই ভাব-গ্ৰহণকে
তনু গ্ৰহণ কৰা বুলি বুজিব লাগে।

৬ ব্ৰহ্মাই গভীৰ হাস্ত কৰি নিজে নিজকে ঘ্ৰাণ কৰি সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা
(কান্ত্য) গন্ধৰ্ব আৰু অঙ্গবাসকল সৃষ্টি কৰিলে। শ্ৰীধৰে কৈছে,
প্ৰহসনমাস্ত্ৰাৱঘ্ৰাণং চ সৌন্দৰ্য্যাহুভাৱচাতুৰ্য্যবিকাৰঃ। তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাই
সেই কান্তিমতী জ্যোৎস্না-ৰূপা তনু ত্যাগ কৰিলে, আৰু তাকে বিশ্বাবনু
আদি গন্ধৰ্ব-অঙ্গবাসকলে প্ৰীতিৰে গ্ৰহণ কৰিলে।

৭ ব্ৰহ্মাই নিজৰ আলম্বৰ দ্বাৰা (আলম্বতদ্ৰিণা) ভূত-পিশাচবোৰ অজিলে
কিন্তু সিহঁতক নঙঠা আৰু আউল-জাউল চুলিৰে দেখা পাই চকু মুদি ব্ৰহ্মাই
সেই হাসি নামৰ বা জৃষ্ঠগ-ৰূপ তনু (জৃষ্ঠগাখ্যাং তনুং) ত্যাগ কৰাত তাক
ভূত-পিশাচবোৰে গ্ৰহণ কৰিলে। যিহৰপৰা প্ৰাণীবোৰৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিবশ ভাব
হয়, সেয়ে নিদ্ৰা। যি ইন্দ্ৰিয়-বিক্ৰেদৰ হেতুকে সংপূৰ্ণকো ভূতাদিগণে ভ্ৰান্ত
কৰে তাকে উন্মাদ বোলে। তন্দ্ৰা, জৃষ্ঠা, নিদ্ৰা আৰু উন্মাদ হেতুকে ভূত-
পিশাচ আৰু সিহঁতৰ শৰীৰৰ চাৰিপ্ৰকাৰ ভেদ হয় বুলি কয়।

৪২-৪৩] “পৰোক্ষে সাধ্যগণ, পিতৃগণ অজি সি দেহ এড়িলা।
সি তাৰায়ে পাইলা।”

৪৪] “অন্তৰ্দ্ধান হৈয়া সিদ্ধ-বিভাধৰগণ অজি সি দেহ তাৰাক
দিল।”

৪৫-৪৬] “আপুনাৰ প্ৰতিবিম্ব দেখি কিন্নৰ-কিম্পূৰুষগণ অজি সি
দেহ এড়িলা। তাৰায়ে সি দেহ নিল।”

৪৭-৪৮] “সৃষ্টিৰ বুদ্ধি নেদেখি চিন্তায় শূন্য দি দেহ এড়িলা,
তাৰ কেশ হস্তে ছোট সৰ্পগণ হৈল, হাত-ভৰিত হস্তে বড় বড় সৰ্প
হৈল, উৰু-গল হস্তে নাগগণ হৈল।” সকল ঠাই ব্ৰহ্মাৰ ভাব-
ত্যাগকে দেহ-ত্যাগ বুজিবা।

৮ ব্ৰহ্মাই নিজকে বলবান মানি অদৃশ্য ৰূপৰ দ্বাৰা (পৰোক্ষেণ) সাধ্য
আৰু পিতৃসকলক অজিলে। তেওঁলোকে নিজৰ জন্মদাতা সেই অদৃশ্য ৰূপকে
পালে। সেই ৰূপকে সম্প্ৰদানৰ নিমিত্ত কৰি কৰ্ম্মকোৱিদসকলে স্বপিতৃ-ৰূপে
সাধ্য-পিতৃসকললৈ শ্ৰাদ্ধাদিৰে হব্য-কৰ্ম্ম আগ বঢ়ায় (সাধ্যোভ্যশ্চ পিতৃভ্যশ্চ
কৰয়ে ৰিতত্বতে)।

৯ ব্ৰহ্মাই অন্তৰ্দ্ধান-শক্তিৰ দ্বাৰা (তিৰোধানেন দৃশ্যকে সত্যপ্যন্তৰ্ধানশক্ত্যা)
সিদ্ধ-বিভাধৰসকল অজি নিজৰ সেই অন্তৰ্দ্ধান-ৰূপ অদ্ভুত তনু তেওঁলোকক
দিলে।

১০ ব্ৰহ্মাই নিজৰ প্ৰতিবিম্ব (আলম্বতাসং) দেখি নিজকে নিজে স্তম্ভৰ
মানি সেই প্ৰতিবিম্বৰূপৰ দ্বাৰা (প্ৰতিবিম্বেন) কিন্নৰ-কিম্পূৰুষসকলক অজিলে।
ব্ৰহ্মাই সেই ৰূপ পৰিত্যাগ কৰাত তেওঁলোকে তাক ল’লে আৰু উষাসময়ত
সদায় যোৰা পাতি (মিথুনীভূয়) ব্ৰহ্মাৰ কীৰ্ত্তি গান কৰে। শ্ৰীধৰে কৈছে,—
প্ৰতিবিম্বদৰ্শনঃ স্তম্ভৰশ্চ শিৰঃকম্পাদিকষ্টা অতএৱ তৎসংস্থানাং মিথঃ সম্মাননেন
নিত্যং মিথুনীভাৱঃ।

১১ সৃষ্টিৰ বুদ্ধি নেদেখি ব্ৰহ্মাই বহুত চিন্তাত পাদাদিপ্ৰসৰণযুক্ত শৰীৰেৰে
(দেহেন ৱৈ ভোগৱতা) শুই থঙত সেই লম্ববান বপু ত্যাগ কৰিলে। সেই
দেহৰ সৰি পৰা চুলিবপৰা অহিবিলাক হ’ল, ভৰি আদি কোঁচাই যোৱাৰপৰা
(প্ৰসৰ্পতঃ) সৰ্পবিলাক আৰু নাগবিলাক হ’ল।

৪৯-৫০] “পাছে আপুনাক কৃতকৃত্য মানি মনুগণ অজিলা।
তাবাকে আপুনাৰ পুৰুষ দেহ দিলা।”

“তপ-জপ যোগী-ঋষিসৰ অজিলা। তাবাকো তপ আদি-যুক্ত
দেহৰ একো একো ভাগ দিলা।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে বিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোকে হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ যৎপ্রসাদাতনুং তাক্ত্বা স্মৃতা বহুবিধাঃ প্রজাঃ।

বিধাতা তমহং বন্দে সচ্ছন্দোপাত্তরিগ্রহম্ ॥ ২০ ॥

॥ একবিংশ অধ্যায় ॥

॥ কৰ্দম ঋষিৰ তপস্তা, ভগবত-স্তুতি আৰু বিবাহ-প্ৰসঙ্গ ॥

একবিংশে কৰ্দমৰ তপ, স্তুতি, বিবাহৰো প্ৰসঙ্গ কহিবা।

১-৫] বিহুৰে পুছন্ত, “হে মৈত্ৰেয়, স্বায়ম্ভুৰ মনুৰ পুত্ৰ-হুহিতৰ
বংশচৰিত্ৰ কহ।”

৬-১১] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “প্ৰথমে মনুৰ হুহিতা দেবহুতিৰ চৰিত্ৰ
শুনা। ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ কৰ্দম ঋষি পিতৃৰ আজ্ঞায় প্ৰজা অজিতে দশ
হাজাৰ বৎসৰ তপ কৰি হৰিক ভজিলা। পাছে ভগবন্তে তুষ্ট হয়।
গৰুড়ৰ কক্ষত উঠি তাক দেখা দিলা : সূৰ্য্যৰ সম শৰীৰৰ কান্তি,
নিৰ্মল বসন, কিৰীটি-কুণ্ডল আদি অলঙ্কাৰে মণ্ডিত, বক্ষস্থলত লক্ষ্মী
প্ৰকাশে, শ্ৰীৰংস-কৌস্তভ আছে, সদায়ে হাস্ত-কটাক্ষে মনত আনন্দ
কৰান্ত।

১২-২১] “এহিমতে কৰ্দম ঋষি ভগবন্তক দেখি দণ্ডবৎ প্ৰণাম
কৰি মহা আনন্দে অঞ্জলি কৰি স্তুতি বোলন্ত, ‘হে ভগবন্ত, যাক
দেখিতে যোগীগণে অনেক জন্মে যোগ অভ্যাসি প্ৰাৰ্থনা কৰে, সেই
তোমাক দেখি চক্ষু মোৰ সাফল হৈল। হে ঈশ্বৰ, সংসাৰ-তাৰণ তোমাৰ
পাদপদ্মক যি সকামে উপাসা কৰে, সি তোমাৰ মায়ায়ে মোহিত
হৈল। তথাপি মঞি দুৰ্ব্বুদ্ধি কণ্ঠাক আশায় তোমাৰ চৰণ ভজিলো,
যাতো ব্ৰহ্মাৰ বাক্যে বদ্ধ হয়। কালক ভয় কৰ্ম কৰিতে চাঞো।’

॥ একবিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত প্ৰজাপতি কৰ্দমৰ তপস্তাত তুষ্ট হৈ বিষ্ণুৱে স্বায়ম্ভুৰ মনুৰ
কথা দেৱহুতিৰ লগত ঋষিৰ বিয়া পাতি দিছে।

১ ৰহামি বলিঞ্চ শুক্ৰানিমিষায় তুভ্যম্ (৩. ২১. ১৬)—হে শুক্ৰসত্ত্বমুতি,
মই কালান্না তোমাৰ (অনিমিষায় তুভ্যম্) কৰ্ম্ময়ী আজ্ঞা পালন কৰিম
(ৰহামি বলিঞ্চ কৰ্ম্ময়ী বৃদাজ্ঞামনুৱৰ্তে—শ্ৰী)।

১২ ব্ৰহ্মাই নিজকে কৃতার্থ মানি মনেৰে (মনসা) লোক-ভাৱন মনুসকলক
অজিলে। তেওঁ নিজৰ পুৰুষাকাৰ দেহ (পুং পুৰুষং) এৰি তেওঁলোকক
দিলে। আগতে সৃষ্টকালে মনুসকলক দেখি ব্ৰহ্মাক প্ৰশংসা কৰিলে ‘হে
অষ্টা, যি কৰিলা, ভাল কৰিলা, মনুসকলৰ সৃষ্টিত অগ্নিহোত্ৰাদি ক্ৰিয়া প্ৰতিষ্ঠিত
হ’ব আৰু তেওঁলোকৰ লগত আমি হবিৰ্ভাগাদি থাম।’

১৩ শেষত ব্ৰহ্মাই তপস্তা, উপাসনা, যোগ, বৈবাগ্যাদিযুক্ত সমাধিৰে
(তপসা ৰিত্তয়া যুক্তো যোগে স্তমসাধিনা) ঋষিকলক অজি তেওঁলোকক
সমাধি-যোগ-ঐশ্বৰ্য্য (ঋদ্ধি), তপ, বিদ্যা আৰু বিৰক্তি-যুক্ত দেহৰ একো একো
ভাগ দিলে।

যাৰা সৰাকে এৰি তোমাৰ চৰণত শৰণ পশি অথোঅথো প্ৰীতি কৰি তোমাৰ গুণক শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰে, তাৰাক কাল-চক্ৰে জগৎনাশ কৰন্তেও কিছো নকৰে।^২ এতেকে তোমাৰ ভক্তক সম্পত্তি দিবাক ইচ্ছা নাই। তথাপি আমাক কৃপায় দিয়া। সেই ভক্তি-যুক্তি-দাতা তোমাক নমো।'

২২-৩২] “ভগৱন্তে বোলন্ত, “হে ঋষি, তুমি মোক যি নিমিত্তে এতকাল পূজা কৰা তাক জানি আগে কৰিছো, যাতো মোৰ ভজ্ঞন কদাচিতো ব্যৰ্থ নহে।^৩ ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ স্বায়ম্ভুৱ মনু সাতো দ্বীপৰ ৰাজা ব্ৰহ্মাৱৰ্ত্ত দেশত আছে। সেই ৰাজা মহিষী সহিতে আপুনাৰ কন্যা লৈয়া তোমাক দেখিতে পৰন্তুই দিনা আসিবা, এঠাইতে পৰম স্তনদৰী মহাগুণৱতী দেৱহুতি কন্যাক তোমাক বিবাহ দিবা, যাত তোমাৰ হস্তে নৱ কন্যা^৪ হৈব। পাছে ময়ো অৱতাৰ হুয়া সাংখ্য কহিবো।^৫ তুমি গৃহস্থ-ধৰ্ম্মত সকল কৰ্ম্ম মোত অৰ্পিয়া ভূত-দায়ী কৰিবা। পাছে সন্ন্যাস লৈয়া মোক চিন্তিবা।”

২ নিকাম ভক্তসকলক প্ৰশংসা কৰি তেওঁলোকৰ কালৰ অধীন নহয়, এই কথাৰ কোৱা হৈছে।—হে ভগৱন্ত, তোমাৰ ব্ৰহ্ম-ৰূপ ৰথত ঘূৰি থকা (অজবাক্ষত্ৰিগিঃ), তেৰ মাহৰ (মলমাসে সৈতে), তেৰ অৰ (spoke) লগা, (ত্ৰয়োদশাৰম্), তিনি শ ছয়ষষ্ঠি অহোৰাত্ৰ-ৰূপ পৰ্ৱ থকা (ত্ৰিশতষষ্টিপৰ্ৱ), ছয় ঋতুৰূপ পৰিধি থকা (ষষ্টিগি), ক্ষণ আদি অশেষ ধাৰ-যুক্ত পাত লগা (অনন্তচ্ছদি), চাতুৰ্মাস-ৰূপ তিনি নাতি থকা (ত্ৰিনাতি), কবালত্ৰোতা যি সৰ্বসৰ-ৰূপ কালচক্ৰ আছে, সি জগতক আক্ৰমণ কৰি লৰি থাকোঁতেও নিকাম ভক্তৰ আয়ু আক্ৰমণ নকৰে।

৩ ন বৈ জাতু যুৱৈৰ স্তাং প্ৰজাধ্যক্ষ! মদৰ্হণম্ (৩. ২১. ২৪)।

৪ কৰ্দম আৰু দেৱহুতিৰ নৱ কন্যা—কলা, অনন্থয়া, শ্ৰদ্ধা, হৰিভূঁ, গতি, ক্ৰিয়া, খ্যাতি, অৰুন্ধতী আৰু শান্তি।

৫ ভগৱন্তই কপিল অৱতাৰৰ কথা কৈছে,—তৰ ক্ষেত্ৰে দেৱহুত্যাং প্ৰণেয়ে ভক্তসংহিতাম্ (৩. ২১. ৩২)।

৩২-৫৬] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “ভগৱন্ত কৰ্দমক এহি বাক্য বুলি গৰুড়ৰ কন্ধে বৈকুণ্ঠক গৈলা। পাছে কৰ্দমে সেই বিন্দু-সৰোবৰত^৬ ভগৱন্তৰ চৰণ অংপেক্ষা কৰি ৰহিলা। মনুও স্তৰ্ণ-মণ্ডিত ৰথত চড়ি ভাৰ্য্যা-কন্যা সমে সেই দিনা তান আশ্ৰমক আসিলা, যাত হৰিৰ হৰিষ-লোতক পৰিছে, যাক সৰস্বতী নদী আৱৰিছে, যাৰ পুণ্য জলক ঋষিগণে সেৱা কৰে, যাত নানাবিধ বৃক্ষ লতাসৰ আছে, অনেক পশু-পক্ষী সৰো আছে, মনু সেই আশ্ৰমত পশি পৰম স্তনদৰ তপস্বী ঋষিক দেখি নমস্কাৰ কৰিলা। ঋষিও আশীৰ্বাদ কৰি যথাসাধ্য সতকাৰ কৰি হৰিৰ বচন স্তমবি বোলন্ত, ‘হে মহাৰাজা, তুমি ৰথত চড়ি ধনুশৰ ধৰি চতুৰঙ্গ সেনা সহিতে লোক-ৰক্ষাৰ অৰ্থে ফুৰা প্ৰসঙ্গতেসে মোৰ আশ্ৰমক আসিলা। তথাপি পুছা, মোত যি কাৰ্য্য থাকে তাকে কহা, মঞি তাক অকপটে কৰিম ॥’

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে একবিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জ্ঞানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ বিহায় কামান্ হৰিপাদাংগশ্চান্ সৎসঙ্গতো কৃষ্ণকথানিমগ্নান্।
ন কালচক্ৰং গ্ৰসতে কদাচিদিত্যেকব্ৰিংশে সমুদীৰিতং মুদা ॥২১॥

৬ সৰস্বতী নদীৰ দ্বাৰা পৰিৱেষ্টিত বিন্দুসৰোবৰৰ পাৰত কৰ্দম মুনিৰ আশ্ৰম। কৰ্দমৰ প্ৰতি কৃপা উপস্থিত হোৱাত ইয়াত ভগৱন্তৰ আনন্দ-লোতক পৰিছিল বুলিয়ে আশ্ৰমৰ বিন্দুসৰঃ নাম হৈছিল।

১১ দ্বাবিংশ অধ্যায় ১১

॥ কৰ্দম আৰু দেৱহুতিৰ বিবাহ ॥

দ্বাবিংশ অধ্যায়ত দেৱহুতিৰ বিবাহ মনুষ্য চৰিত্ৰ কহিবা।

১-১৪] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “কৰ্দমৰ বাক্য শুনি মনু বোলন্ত ‘হে ব্ৰাহ্মণ, ভগৱন্তে আপুনাৰ মুখ হন্তে তোৰা বেদবিদ ব্ৰাহ্মণক অজিলা। তাক ৰাখিবাক লাগি বাহুত হন্তে আমি ক্ষত্ৰিয়ক অজিলা। তাক তোৰা আমাত সম্বন্ধ কৰিলে কিছো দোষ নাই। এতেকে মঞি গোচৰ কৰো, আমাৰ এই কথাতানি তুমি বিবাহ কৰা, যাতে নাৰদৰ মুখে তোমাৰ ৰূপ-গুণ শুনি মনে বৰি আছে, মঞি শ্ৰদ্ধায়ে দেঞ; তোমাৰো সকলমতে যোগ্য হয়। যাতো নিষ্কামীজনো অযাচিত বস্ত্ৰ পাইলে নেৰে, সকামী নেৰিবে, তাক কি বুলিম? যি আগে দিলেও নলৱে, পাছে তাক খোজে, এতেকে তাৰ সকল মান্য-বশ গুচে। তুমি পুত্ৰ বিবাহ কৰিবা হেন শুনি আছে। এতেকে মঞি যাচি কথো দেঞ; বিবাহ কৰা।”

১৫-২০] “কৰ্দমে বোলন্ত, ‘ভাল, অৱশ্যে মঞি বিবাহ কৰিম। মোৰো ইচ্ছা আছে, কথায়ো বৰিছে। ই কথাক কোনে নাদৰিব, যাৰ দেহৰ কান্তিয়ে অলঙ্কাৰৰ কান্তিক দূৰ কৰে, যাক দেখি বিশ্বাবস্তু গন্ধৰ্বো মোহ হয়্যাছে’? কথাত উত্তমা, মনুষ্য চৰিত্ৰ, প্ৰিয়ব্ৰতৰ

॥ দ্বাবিংশ অধ্যায় ॥

কৰ্দম প্ৰজাপতি আৰু মনু-কথো দেৱহুতিৰ বিয়া বৰ্ণনা কৰি লগতে মনুষ্য কথাত কোৱা হৈছে।

১ এদিনাখন দেৱহুতিয়ে ৰাজহৰ্ণ্যৰ ওপৰত কন্দুক খেলি আছিল। উৎকৃষ্ট কন্দুকৰ প্ৰতি নিষ্কিপ্ত নেত্ৰদ্বয় চকল হৈ উঠিছিল, আৰু চৰণ দুটিও নূপুৰৰ ধ্বনিৰে মুখৰ হৈ পৰিছিল। গন্ধৰ্ব বিধাবস্তুৰে ওপৰৰপৰা এনে ৰূপত দেৱহুতিক দেখি বিমুচচিত্ত অৱস্থাত নিজৰ বিমানৰপৰা পৃথিৱীলৈ বাগৰি পৰে।

উত্তানপাদৰ ভগিনী। তাক অযত্নে পায়ো কোনে বিবাহ নকৰিব? কিন্তু একখানি নিৰ্বৰক কৰো: যাৰে আহান পুত্ৰ নহৰে, তাৰে গৃহত থাকিম। পাছে হৰিৰ আজ্ঞায় সন্মাস লৈবো।”

২১-২৭] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “কৰ্দমে এহি বাক্য বুলি মৌন হয়। হৰিক চিন্তি বহিলা। মনুও অভিপ্ৰায় বুঝি মহিষী সহিতে মহাৰঙ্গে কথো বিবাহ দিলা। শতৰূপায়ো অনেক যৌতক বস্ত্ৰ-অলঙ্কাৰ দিলা। সদৃশ বৰত কথো দিয়া মনু নিচিন্ত-মন হৈলা। পাছে ঝিউ জাঞাইক সম্বুদ্ধি অনুজ্ঞা লৈয়া সপৰিয়াৰে দেশে গৈলা।

২৮-৩২] “ৰাজা আসিবাৰ জানি প্ৰজাসৰো পঞ্চম শব্দ কৰি মহা-আনন্দে আগ বাঢ়ি গৈলা। পাছে আপুনাৰ পুৰী বৰ্হিষতীক প্ৰৱেশিলা, যাত যজ্ঞ-বৰাহৰ লোম পৰি আছে, সেই লোমে কুশ, কাশি হৈল, যাক লৈয়া ঋষিসৰে যজ্ঞ কৰি হৰিক যজন্ত। পাছে আপুনাৰ গৃহত পশি ধৰ্ম্ম ৰাখি অনেক বিষয় ভোগ কৰিলা, যজ্ঞ কৰি হৰিক যজিলা। ইচ্ছায়ে বিধয় ভোগেও তাক সংসাৰী কৰিতে নপাৰিল, যাতো হৰিৰ শৰণ লৈয়া প্ৰত্যেক দিনে প্ৰভাতত শ্ৰদ্ধায়ে হৰি-কথা শুনিলা, মনতো চিন্তিলা, আপুনিও কৰিলা। এমনে হৰি-কথাৰ প্ৰসঙ্গে তিনি গুণৰ বৃত্তি জিনি একান্তৰি যুগ গঞাইলা, যাতো হৰিৰ একান্ত ভক্তক তিনিও তাপে বাধা নকৰে। জানা বিহুৰ, প্ৰসঙ্গত মনুষ্য চৰিত্ৰ কহিলো; আৰে দেৱহুতিৰ কথা শুনা।”

২ মনুষ্য ৰাজধানীৰ নাম বৰ্হিষতী। ইয়াত, শৰীৰ-কম্পনৰ হেতুকে যজ্ঞ-বৰাহৰ নোম সৰি পৰি কুশ আৰু কাহি (কহুৱা) বন হয়, আৰু তাৰে বৰ্হি অৰ্থাৎ আন্তৰণ কৰি স্বায়ম্ভুৱ মনুষ্য যজ্ঞ-পুৰুষক যজিছিল বাবে ঠাইডোখৰৰ নাম বৰ্হিষতী হয়।

৩ স্বায়ম্ভুৱ মনুষ্যে বাহুদেৱ-প্ৰসঙ্গৰ গুণত গুণত্ৰয়ৰ গতি অতিক্ৰমি নিজৰ অধিকাৰকাল অৰ্থাৎ এক মনুষ্যৰ বা এসত্তৰ যুগ নিয়ালে (স এৱং স্বান্তৰং নিন্তে যুগানামেকসপ্ততিম্)।

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে দ্বারিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সর লোক হবি বোল হবি ॥

॥ শ্লোক ॥ কামভোগান্তথা তাপা ভগবৎপাদসংশ্রয়ঃ ।

নৈরাভিভবিতুং শক্তা ইতি দ্বারিংশকে স্থিতম্ ॥ ২২ ॥

২২ ত্রয়োবিংশ অধ্যায়ঃ ॥

॥ কর্দমৰ গৃহাশ্রম ॥

ত্রয়োবিংশ অধ্যায়ে কর্দমৰ গৃহাশ্রম কহিবা ।

১-৮] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “পিতৃ গৃহক গৈলে দেৱহুতি স্বামীৰ ইঙ্গিত বুজি সাৱধানে শুদ্ধভাৱে শুশ্ৰূষা কৰিলা। সেৱাত তুষ্ট হৈয়া কর্দমে বোলন্তু, ‘হে দেৱহুতি, তোমাৰ সেৱাত মঞি তুষ্ট হৈলো, যাতে মোৰ অৰ্থে দেহৰ সুখকোঁ নচাহিলা। এতেকে ভগৱন্তৰ কৃপাত মোৰ অবিনাশী যোগ-সম্পত্তিসৰ তোমাক দিবো’, যাক পায়। তুমি মহাসুখে দিব্য ভোগ কৰিবা।’

৯-১১] “দেৱহুতি বোলন্তু, ‘হে দ্বিজোত্তম, তুমিয়ে সম্পত্তি দিবাক পাৰা, তাক মঞি জানো। কিন্তু পুত্ৰৰ অৰ্থে তোমাৰ-আমাৰ

২২ ত্রয়োবিংশ অধ্যায়ঃ ॥

যোগশক্তিৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত সৰ্বসম্পত্তিযুক্ত বিমানত উঠি কর্দম আক দেৱহুতিয়ে বতিক্ৰীড়া কৰি ফুবে। তেওঁলোক দুইবো নজনী ছোৱালী একেলগে ওপজে।

১ কর্দমে তপ, সমাধি, বিজ্ঞা, আত্মযোগৰ দ্বাৰা ভগৱদাৰ্হনাৰপৰা পোৱা দিব্য আৰু কাল-শক্তিৰ প্ৰভাৱতো অবিদ্যৰ বিভৱসমূহ সিদ্ধা দেৱহুতিক দান কৰিলে।

অঙ্গ-সৃঙ্গ হোক। তাক লাগি গৃহাদি নিৰ্ম্মাণ কৰা। তেৱে স্নান-পান-ভোজনে মহা বজ্জ হয়। কাম-কেলি কৰিম।’ ”

১১-২৩] মৈত্রেয়ে কহন্তু, “পত্নীৰ প্ৰীতি-ইচ্ছায় কর্দম ঋষি যোগ-বলে তেখনে দিব্য বিমান কৰিলা, যাতে সকল সম্পত্তি আছে, যাতে সকল বাঞ্ছিত বস্তু পাই। দেৱহুতি এমন বিমান দেখিয়া দাসীগণ নেদেখি মন সন্তোষ নহৈল^২। তাক জানি কর্দমে বোলন্তু, ‘হে দেৱহুতি, তুমি এই তীৰ্থত^৩ স্নান কৰি বিমানত উঠা। ই তীৰ্থ হৰি কৰিছা, যাতে স্নানিলে সকল কামনা সিৰে।’

২৪-২৯] “পাছে দেৱহুতি স্বামীৰ বচনে বিবৰ্ণ দেহে জলত নামিলা। জলত দেখন্তু, গৃহত সহস্ৰ পদ্মিনী কণ্ঠা আছে। তাৰাও তাক দেখি তেখনে উঠি অঞ্জলি কৰি বোলয়, “আমি কিঙ্কৰী ; যি লাগে আজ্ঞা কৰা।’ পাছে তাৰা তাক উত্তমমতে স্নান কৰাই বজ্জ-অলঙ্কাৰ পিন্ধাইল, পঞ্চামৃতে ভোজন কৰাই কপূৰ-তাম্বুল দিল।

৩০-৪৩] “পাছে দেৱহুতি দৰ্পণত আপুনাৰ সুন্দৰ ৰূপ দেখি স্বামীক মনত চিন্তিলা। তেখনে তাহান সমীপতে আপুনাক দেখিলা। এমনে ঋষিৰ যোগ-মহিমা দেখি মনত বিস্ময় হৈলা। কর্দমেও দেৱহুতিক দেখি ভাৰ্য্যা সমে বিমানত উঠিলা। সেই বিমানত বিজ্ঞানধৰীগণে-সেৱিত ছয়া দেৱৰ ক্ৰীড়া-স্থানসৰত ফুৰিলা ; বৈশম্ভক, সুৰসন, নন্দন, পুষ্পভদ্রক, চৈত্ৰবৰ্ণ্য-বনতো ৰমিলা ; মানস-সৰোবৰত ক্ৰীড়া কৰিলা ; কামৰূপ বিমানে দেৱহুতিক সকল ভূমণ্ডল দেখাই আপুনাৰ আশ্ৰমক আসিলা। হে বিদূষ, কর্দমৰ ঐশ্বৰ্য্যক আচৰ্য্য নেদেখিবা, যাতে যাৰা হৰি-চৰণক আশ্ৰয় কৰিছা, তাৰাৰ কিছো দুৰ্ভাগ নাই।

২ সকলো সম্পত্তি-যুক্ত বিমান-গৃহ দেৱহুতিয়ে বৰ সন্তোষ মনেৰে নাচালে (পশুপতীং নাতিপ্ৰীতেন চেতসা—২২ শ্লোক ; নাতিপ্ৰীতেন মলিনদেহত্বাৎ পৰিচাৰিকাতাৱাচ—শ্ৰী)। সৰ্বভূতাশ্ৰয়াভিঃ কর্দমে সেই কথা বুজিলে।

৩ এই তীৰ্থত — বিন্দু-সৰোবৰত।

৪৪-৫৭] “এমনে কৰ্দ্দম-দেৱহুতিৰ আনন্দতে অনেক বৎসৰ নিমিষ হেন গৈল। পাছে ঋষি ভাৰ্য্যাত গৰ্ভাধান কৰিলা। দেৱহুতিও একে দিনে নৱ কন্যা প্ৰসৱিলা। সৰে পদ্মগন্ধী, সৰ্ববাসুন্দৰী ভৈলা। পাছে দেৱহুতি মুনিক সন্ন্যাসী হৈবন্ত দেখি মনত বিষাদে কান্দিয়া বোলন্ত, ‘হে স্বামী, তুমি আপুনাৰ অঙ্গীকাৰ সৰে পূৰিলা; তথাপি মোক অভয় দিবাক লাগে, যাতে তোমাত শৰণ পৰিছো। তোমাৰ দুহিতা-সৰে অৱশ্যে সমান পত্নিক বৰিব। তুমি বনক গৈলে কোনে মোৰ শোক দূৰ কৰিবেক? হৰি-ভক্তি বিনে বিষয়-ভোগত এতকাল ব্যৰ্থে গৈল। ভোগ-আশায়েসে তোমাক পতি কৰিলো, মহা মহন্ত বুলি নজানিলো। তথাপি, মোক অভয় দিয়া, যাতো-সাধু-সঙ্গত বিষয়-সঙ্গে মোক্ষ সাধে। হৰি-ভক্তি নকৰিলে পুৰুষক জীৱন্তে শব বুলি। ময়ো তেমনে হৰিৰ মায়ায়ে বঞ্চিত হয়। তুমি হেন মহন্তক পায়। সংসাৰ তৰিতে নুখুজিলো।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে ত্ৰয়োবিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ ত্ৰয়োবিংশে দেৱহুত্যা ৰাক্যেনেতি নিৰূপিতং ।

যথা তথা প্ৰকাৰেণ সংসঙ্গে মুক্তিকাৰণম্ ॥ ২৩ ॥

॥ চতুৰ্বিংশ অধ্যায় ॥

॥ কপিলৰ জন্ম আৰু কৰ্দ্দমৰ সন্ন্যাস ॥

চতুৰ্বিংশ অধ্যায়ে কপিলৰ জন্ম, কৰ্দ্দমৰ সন্ন্যাস কহিবা।

১-৪] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “পাছে কৰ্দ্দমে বিষ্ণুৰ বাক্য শ্ৰৱণি কৃপায়ে দেৱহুতিক বোলন্ত, ‘হে ৰাজপুত্ৰী, তুমি আপুনাৰ প্ৰতি খেদ নকৰিবা, যাতো তোমাৰ গৰ্ভত ভগৱন্ত জাত হৈবা। এতেকে কাৰ্য-বাক্য-মনে ভগৱন্তক ভজ। তেৰে পুত্ৰ হয়। তোমাৰ হৃদয়ৰ প্ৰস্তুি ছেদিবা।”

৫-৮] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “দেৱহুতি স্বামীৰ বচনক বিশ্বাস কৰিয়া শুদ্ধভাৱে ভগৱন্তক ভজিলা। পাছে ভগৱন্তো কৰ্দ্দমৰ বীৰ্য্যে দেৱহুতিত জাত হৈলা, যেন কাঠত স্বতঃসিদ্ধ অগ্নি ঘৰিষণে ব্যক্ত হয়। তেখনে স্বৰ্গত নানা বাত্ৰ হৈল, গন্ধৰ্বো গীত গাইল, অপেশ্বৰাসৰো নৃত্য কৰিল, দশো দিশ প্ৰসন্ন হৈল, জনো নিৰ্ম্মল পড়িল, লোকৰ মন স্বস্থ হৈল।

৯-১১] “পাছে কৰ্দ্দমৰ আশ্ৰমক ব্ৰহ্মা পুত্ৰগণ সমে আসিলা। ভগৱন্তক শুদ্ধস্বৰ্গ অংশে অৱতাৰ হৈবাৰ জানি স্তুতি-নতি কৰি কৰ্দ্দমক বোলন্ত, ‘হে পুত্ৰ, তুমিসে মোৰ শুশ্ৰূষা কৰিলা, যাতো ব্ৰহ্মায়ে মোৰ বাক্য ধৰিলা। এই তোমাৰ কন্যাসৰক অনুৰূপ চায়া ঋষিসৰক দান কৰ। পুত্ৰ পুনু সাক্ষাতে ঈশ্বৰ, সাংখ্য কহিবাক লাগি অৱতাৰ ধৰিলা, যাতো পদ্ম-লোচন, চৰণত পদ্মচিহ্ন আছে।’ আৰে দেৱহুতিক ‘হে মানৱী, ভগৱন্তক তুমি পুত্ৰ পাইছা। এতেকে জ্ঞান কহি তোমাৰ বোলন্ত, অবিদ্যা দূৰ কৰিবা, লোকত কপিল নাম হৈবেক, সিদ্ধগণৰো ঈশ্বৰ হৈবা, তোমাৰ কীৰ্ত্তি বঢ়াইবা।”

॥ চতুৰ্বিংশ অধ্যায় ॥

কপিলৰ জন্মৰ পিছত তেওঁৰপৰা ঋণত্ৰয়ৰ বিমোচনৰ অৰ্থে অৰুজা লৈ কৰ্দ্দমে প্ৰব্ৰজ্যা গ্ৰহণ কৰে।

২০-২৫] মৈত্রেয়ে কহন্ত, “ব্রহ্মা দুইকো আশ্বাস কবি মৰীচি আদিক
বিবাহৰ অৰ্থে থৈয়া চাৰি সিদ্ধ, নাৰদ সহিতে ব্রহ্মলোকক গৈলা।
কৰ্দমো ব্রহ্মাৰ বচনে সৰে কণ্ঠা দান কৰিলা। তাক পৃথকে শুনা।
মৰীচিক কলা, অত্ৰিক অনসূয়া, অগ্নিবাক শ্ৰদ্ধা, পুলস্তিক হবিৰু,
পুলহক গতি, ক্ৰতুক ক্ৰিয়া, ভৃগুক খ্যাতি, বশিষ্ঠক অকম্পিতী, অথৰ্বনক
শান্তি যথাযোগ্যে বিবাহ দিলা। নৱ বব-কণ্ঠাক বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ দিয়া
আনন্দ কৰাই আপুনাৰ আশ্রমক পঠাই দিলা।

২৬-৪০] “পাছে পুত্ৰক হৰি অৱতাৰ জানি নিৰঞ্জন থানত প্ৰণাম
কৰিয়া অনেক স্তুতি-নতি কৰিয়া বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, মঞি সন্মাস
লৈয়া তোমাক মনত চিন্তি বনক যাইবাক চাঞো। তাত কিবা আত্ম
পাঞ?’ ভগৱন্তে বোলন্ত, ‘হে ঋষি, মঞি তোমাক কৃপায়ে পুত্ৰ
হয়ালো। এতেকে তোমাৰ গৃহত থাকিলেও মোক্ষ হইবেক। তথাপি
যদি বনক চলিবে চাৱা, তেৰে সদায়ে মোক চিন্তিবা। মঞি মাতৃ
আত্মজ্ঞান’ কহিবো, যাক জানিলে অনায়াসে সংসাৰ তৰিবা।”

৪১-৪৭] মৈত্রেয়ে কহন্ত, “কপিলৰ বাক্য শুনি কৰ্দমে তাক দণ্ডৱতে
প্ৰদক্ষিণ কৰি বনক চলি গৈলা, মৌন-ব্ৰত ধৰিলা, অসঙ্গ হৈলা, অহঙ্কাৰ-
মগকাৰ ছাড়িলা, কাম-ক্ৰোধ জিনি সমদৃষ্টি ভৈলা, সকল জগতত
বাসুদেৱক দেখিলা, জগতক বাসুদেৱতে দেখিয়া ভগৱন্তৰ ভক্তি-বলে
ভাগৱতী গতি পাইলা।”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয়স্কন্ধে চতুৰিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৱ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ ভক্তিঃ সাংখ্যক যোগশ্চ কথিতাঃ কৰ্দমালায়ে ।

গৃহীতদেহং কপিলং সিদ্ধেশং প্ৰণতোহস্ম্যহম্ ॥ ২৪ ॥

॥ পঞ্চবিংশ অধ্যায় ॥

॥ কপিলৰ ভক্তি-যোগ-কথন ॥

পঞ্চবিংশ অধ্যায়ে কপিলে মাতৃত ভক্তি-যোগ কহিবা।

৫-১১] মৈত্রেয়ে কহন্ত, “পিতৃ বনক গৈলে মাতৃৰ প্ৰিয়ক ইছায়
কপিল গোসাই সেই আশ্রমতে বহিলা। পাছে দেৱহুতি কপিল
পুত্ৰক অকৰ্ম্মা দেখি ব্রহ্মাৰ বচন শ্ৰবি বোলন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, মঞি
মিছা বিষয়ত অনেক তাপ পাইলো, যি সুখ কৰিতে নবকত পৰিলো।
তুমি লোকক কৃপায় জ্ঞান-প্ৰকাশ সূৰ্য্য যেন অৱতাৰ হয়ালো।
এতেকে মোৰ মোহ দূৰ কৰিতে যোগ্য হৱা।’

১২-২৭] “মাতৃৰ এহি বাক্য শুনি কপিল গোসাই হস্ত কৰি
বোলন্ত, ‘জানা মাতৃ, পুৰুষৰ চিন্তে বন্ধ, মোক্ষ, দুইবো কাৰণ, যাতো
হৰিত ৰমিলে মোক্ষ হয়, বিষয়ত ৰমিলে বন্ধ হয়।’ যেন অহঙ্কাম-
জ্ঞান কাম-ক্ৰোধাদি মল এড়ি মন শুদ্ধ হয়, তেখনে পুৰুষে ব্ৰহ্মজ্ঞান
পাৱে।^১ আক পাইবাক লাগি ভগৱন্তৰ ভক্তি বিনে আন সুগম

॥ পঞ্চবিংশ অধ্যায় ॥

দেৱহুতিয়ে বন্ধ-বিমোচনৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰাত কপিলে সেই প্ৰসঙ্গত ভক্তি-
লক্ষণ বৰ্ণনা কৰে।

১ চেতঃ খল্লন্ত বন্ধায় মুক্তয়ে চান্ননো যতম্ ।

গুণেষু সজ্ঞং বন্ধায় বতং বা পুংসি মুক্তয়ে ॥ ১৫

অস্তান্ননো জীৱন্ত গুণেষু, ৰিষয়েষু পুংসি পৰমেশ্বৰে (শ্ৰী) ।

২ চিত্ত-সংযমৰপৰা পুৰুষাৰ্থসিদ্ধি হয়—

অহঙ্মাতিমানোথৈঃ কামলোভাদিভিৰ্মলৈঃ ।

ব্ৰীতং যদা মনঃ শুদ্ধমহুঃখমসুখং সমম্ ॥ ১৬

তদা পুৰুষং আত্মানং কেৱলং প্ৰকৃতেঃ পৰম্ ।

নিবন্তৰং স্বয়ংজ্যোতিৰগিমানমখণ্ডিতম্ ॥ ১৭

১ আত্মজ্ঞান—আধ্যাত্মিকীং ৰিদ্ধাম্ (৩. ২৪. ৪০) ।

উপায় নাই। সৰাৰে মূল সাধুৰ সঙ্গ। এতেকে সাধুৰ লক্ষণ শুনা : সাধুসৰ পৰম কৃপালু, সৰাৰে স্নেহদ, পৰম শান্ত; মোত সদায় ভক্তি কৰন্ত; মোৰ অৰ্থে ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম, জ্ঞাতি-কুটুম্বকো এবিছন্ত; মোৰ কথাক নিতে শ্রৱণ-কীৰ্ত্তন কৰন্ত। এমন সাধুৰ সঙ্গ তুমি প্ৰাৰ্থনা কৰ। তেৰে তাৰা তোমাৰ সকল দুঃসঙ্গ-দোষ হৰিবা, যাতে সাধু-সঙ্গত হৰি-কথা-বসে কৰ্ণ-মনৰ আনন্দ দেই, মোবো বীৰ্য্যকো জনাৱে, তাক নিতে শ্রৱণ-কীৰ্ত্তন কৰিলে হৰিত শ্ৰদ্ধা, ৰতি, ভক্তি হয়।° ভক্তি হৈলে বিষয়ত বিৰক্তি হয়; তেৰে চিত্ত স্থিৰ কৰি জ্ঞান পায়। এহি শৰীৰতে মোক পাৰে।”

২৮-৩০] “দেৱহুতি পুছন্ত, ‘হে ভগৱন্ত, কাক তোমাৰ ভক্তি বুলি, যাক জানি অনায়াসে তোমাৰ স্বৰূপ পাইবো, তাক মই স্ত্ৰীমতি যেমনে বুজিবো, তেমনে কহিয়োক।’

৩১-৪৪] নৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “এমনে মাতৃৰ মন বুঝি কৃপায় কপিল গোসাই সাংখ্য-যোগ, ভক্তি কৰিলা।° প্ৰথমে উত্তম ভক্তি

জ্ঞানবৈৰাগ্যবৃত্তেন ভক্তিবৃত্তেন চাশ্বনা।

পৰিপশ্যত্ব্যদাসীনং প্ৰকৃতিঞ্চ হতৌজসম্ ॥ ১৮

৩ শ্রৱণৰপৰা ক্ৰমে হৰিত শ্ৰদ্ধা, তাৰ পিছত ৰতি, তাৰ পিছত ভক্তি হয় (অপৰৱৰ্ত্তণি শ্ৰদ্ধা ৰতিভক্তিবহুক্ৰমিষ্যতি ॥ ৩. ২৫. ২৫)

৪ ভক্তিলাভৰ পিছত কি হয়?—ভগৱন্তৰ সৃষ্টি-ৰচনা আদিৰ অহুচিন্তাবে ভক্তিবৰপৰা ইন্দ্ৰিয়মূলত সুখ আৰু ঐহিক-পাৰত্ৰিক সম্ভোগৰ প্ৰতি বিবাগ হোৱাত সাৱধান, ভক্তিযোগ-বৃত্ত-জনে ভক্তিৰ প্ৰধানত্ব হেতুকে সহজভাৱে চিত্তৰ ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ অৰ্থে (চিত্তস্ত গ্ৰহণে) যত্ন কৰে। বিষয়-বিমুখ হোৱাত জীৱই বৈবাগ্যপ্ৰাপ্ত জ্ঞানৰপৰা এই শৰীৰতে ভগৱন্তক পায় (মাং প্ৰত্যগাত্মান-মিহাৱক্কে)। (২৬-২৭ শ্লোক)

৫ ভগৱান কপিলে মাতৃ-স্নেহত দেৱহুতিক তত্ত্ব-নিৰূপক সাংখ্যশাস্ত্ৰ আৰু ভক্তি-বিস্তাৰক যোগৰ কথা ক’লে (তত্ত্বান্যায়ং বৎ প্ৰৱদন্তি সাংখ্যং প্ৰোৱাচ ৱৈ ভক্তিবিত্তানযোগম্ ॥ ৩. ২৫. ৩১)

কহন্ত,° ‘পুৰুষৰ সকল ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি নিক্ষেপে সদায় হৰিত লাগিলে ভাগৱতী ভক্তি বুলি। তাক মোক্ষতো কৰি বৰ কহি। মোক্ষ পুৰুষ অযত্নে হয়। এতেকে মোৰ একান্ত ভক্তসৰে মুক্তিকো ইচ্ছা নকৰে; কিন্তু অত্যাগ্ৰে প্ৰীতি কৰি মোৰ গুণ শ্রৱণ-কীৰ্ত্তন কৰে। তেৰে তাৰা মোৰ দিব্য ৰূপক দেখে, কথা বাৰ্ত্তাও কহে। পাছে সেই ৰূপে প্ৰাণ-মন হৰে। নুখুজিলেও ভক্তি মোক্ষ-গতি দেই। পাছে সত্য লোকৰ সম্পত্তি, অৰ্দ্ধাঙ্গ ঐশ্বৰ্য্য, বৈকুণ্ঠ-সম্পত্তিও তাৰাৰ লাগ ধৰে। তাৰা যদি ইচ্ছা নকৰে, তথাপি বৈকুণ্ঠ-লোক অৱশ্যে পাৰে। মোৰ ভকতসৰ কদাচিতো বৈকুণ্ঠ-লোকৰপৰা নপৰে। যাতে মোক প্ৰিয় আত্মা বান্ধৰ মানিছে, এতেকে কাল-চক্ৰে নোছোৱে। সৰাকে এৰি আমাত শৰণ পশি যিজন নিতান্তে ভকতি কৰে, তাক মঞি অৱশ্যে সংসাৰ তাৰি বৈকুণ্ঠলোকক মেওঁ। মঞি ভগৱন্ত বিনে মোক ভয়ে বায়ু বহন্ত; আনক ভজিলে কদাচিতো সংসাৰ নুগুচে। মোক ভয়ে বায়ু বহন্ত; সূৰ্য্যো তাপ কৰন্ত; ইন্দ্ৰে বৰিষন্ত; অগ্নিয়ে দহন্ত; মৃত্যুয়ে মাৰন্ত। এতেকে যোগীসৰে ভকতি কৰি মোৰ অভয় চৰণত ভজে। এহিমনে মাত্ৰ পুৰুষৰ পুৰুষাৰ্থ, ভক্তি কৰিয়া সদা মোত মাত্ৰ চিত্ত দিব ॥”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে পঞ্চবিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ পঞ্চবিংশে নিগদিতং হৰিপাদনিষেৰণং।

মোক্ষাধিকং সুখং সৰ্বসুখদং দুঃখনাশনম্ ॥ ২৫ ॥

৬ এইখিনিৰপৰা উত্তম বা ভাগৱতী ভক্তিৰ লক্ষণ বৰ্ণাইছে। কপিল-দেৱহুতি-সংবাদত সাংখ্যৰ কথা ষড়্বিংশ অধ্যায়ত, ভক্তিৰ কথা সপ্তবিংশ আৰু বিস্তৰভাৱে একোনবিংশ অধ্যায়ত, যোগৰ কথা অষ্টাবিংশ অধ্যায়ত বৰ্ণিত আছে। বৰ্ত্তমান অধ্যায়ৰ এই শেবাংশত (শ্লোক ৩২-৪৪) শ্রৱণাদিকপা ভক্তি আৰু ভগৱদৰ্শনহেতু ধ্যান একে কৰি সংক্ষেপকৈ বৰ্ণোৱা হৈছে। (সিদ্ধান্ত-প্ৰদীপ টকা।)

২২ ষড়্‌বিংশ অধ্যায় ২২

॥ চৌবিশ তত্ত্বৰ জন্ম ॥

ছাবিংশ অধ্যায়ে চৌবিশ তত্ত্বৰ জন্ম, লক্ষণ কহিবা ॥

১-৩] “কপিলে কহন্তু, ‘হে অম্ব, আৰে তোমাত সাংখ্য কহিবো, যাক জানি পুৰুষে প্রকৃতি-গুণে মুক্ত হয়।’ প্রথমে পুৰুষ-প্রকৃতি কহো। প্রকৃতিৰ পৰ নিগুণ আত্মাক পুৰুষ বুলি, যাত হন্তে জগত প্রকাশ কৰে।”

॥ ষড়্‌বিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত পুৰুষ-প্রকৃতি-বিৰেক নিৰ্ণয়ৰ অৰ্থে সাংখ্যমতে চৌবিশ তত্ত্বৰ লক্ষণ-ভেদে জন্মৰ উপবৰ্ণনা দিয়া হৈছে। নারায়ণে ব্রহ্মাৰ আগত আক মৈত্রেয়ে বিদ্ববৰ আগত যি সৃষ্টি-লীলা কৈছিল, তাকে ইয়াত কপিলদেৱে মাতৃ দেৱহুতিৰ আগত কৈছে। শ্রীধৰস্বামীয়ে লিখিছে, তত্বায়াং যৎ প্রদত্তি সাংখ্যমিত্যত্র সাংখ্যং তত্ত্বিযোগশ্চেতি ত্রয়পুপক্ষিণম্। তত্র তত্ত্বিমুক্ত্যেদানীং সাংখ্যমাহ।—পঞ্চবিংশ অধ্যায়ৰ শেষত তত্ত্বিৰ কথা কৈ ষড়্‌বিংশ অধ্যায়ত সাংখ্য কৰ্ণোৱা হৈছে।

১ সাংখ্য অৰ্থাৎ তত্ত্বলক্ষণজ্ঞানৰপৰা আত্মজ্ঞান হয় (তত্ত্বলক্ষণজ্ঞানাদেৱ বিৱিক্তাত্মজ্ঞানং তৱতীতি—শ্রী) আক তাৰপৰা অহঙ্কাৰ-নিৱৰ্ত্তন হৈ মুক্তি হয়।

২ অনাদিবাস্তৱা পুৰুষো নিগুণঃ প্রকৃতেঃ পৰঃ।

প্রত্যগ্‌ধামা স্বয়ংজ্যোতিৰিখং যেন সমন্বিতম্ ॥ ৩

তত্র পুৰুষং লক্ষয়তি। অনাদিৰিতি। আত্মৈৱে পুৰুষঃ কোহসাত্বাত্মা প্রত্যক্‌প্রতিলোমং ধাম স্মৃতিৰ্যম্। ক্ষণিকপক্ষং ব্যাৱৰ্ত্তয়তি। অনাদিৰিতি। সংসাবিত্তপক্ষং ব্যাৱৰ্ত্তয়তি। প্রকৃতেঃ পৰঃ অত্ৰোহসঙ্গঃ। জ্ঞানাদিগুণত্বং বাৰয়তি নিগুণঃ। নীমাংসকাত্তিমতজ্ঞানবিষয়ত্বং বাৰয়তি। স্বয়ংজ্যোতিঃ। অনৈনৈৱ প্রত্যক্‌ব্যতিমতং জ্ঞানাদাবত্বেন স্মৃণমপি নিবন্তম্। স্বয়ংজ্যোতিঃত্বে হেতুঃ। ইখং যেন সমন্বিতং প্রকাশত ইতি শেষঃ। এতৈৱেৱ হেতুভিঃ পুৰুষস্ত প্রকৃতেঃ পৰত্বমপি সিদ্ধম্ ॥ (শ্রী)

১০-১৫] “প্রকৃতি তিনি-গুণময়, যাত হন্তে কাৰ্য্য-কাৰণ জগত হয়।” আৰে- চৌবিশ তত্ত্বৰ লেখা লক্ষণ শুনা। পৃথিৱী, অপ, তেজ, বায়ু, আকাশ,—আক মহাভূত বুলি। গন্ধ, ৰস, ৰূপ, স্পৰ্শ, শব্দক বিষয় বুলি। স্কন্ধ, চক্ষু, ৰসনা, শ্রাণ, শ্রোত্ৰ,—আক জ্ঞানেन्द्रিয় বুলি। বাক, পানি, পাদ, পায়ু, উপস্থক কৰ্ম্মেन्द्रিয় বুলি। মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ, চিত্তক অন্তঃকৰণ বুলি। এই চৌবিশ তত্ত্ব জানিবা।”

১২-৫২] “আৰে ইহাৰ সৃষ্টি শুনা। পুৰুষে প্রকৃতিত গৰ্ভাধান কৰন্তু। তেবে মহত্ত্ব উপজে, তাকে চিত্তো বুলি।” মহত্ত্ব হন্তে

৩ যত্তত্ত্বি গুণমৰ্য্যক্তং নিত্যং সদসদাত্মকম্।

প্রধানং প্রকৃতিং প্রাহবৰিশেষং বিশেষবৰং ॥ ১০

তত্র প্রকৃতিং লক্ষয়তি। যৎ প্রধানং তদেৱ প্রকৃতিং প্রাহঃ। কিং তৎ প্রধানং স্বতো অৱিশেষম্। বিশেষবৰিশেষাণামাশ্রয়ঃ তৰ্হি কিং ব্রহ্ম ন?—ত্রিগুণম্। কিং মহত্ত্বাদি ন?—অব্যক্তমকাৰ্য্যম্। কিং কালাদি ন? সদসদাত্মকং কাৰ্য্যকাৰণকপম্। কিং জীৱঃ প্রকৃতিঃ ন?—নিত্যম্ ॥ (শ্রী)

৪ এই চৌবিশ তত্ত্ব হ’ল প্রাধানিক ব্রহ্ম বা প্রধানকাৰ্য্যাত্মক ব্রহ্ম-স্বৰূপ। যঃ কালঃ পঞ্চৱিংশকঃ (১৫ শ্লোক) বুলি কালক পঞ্চবিংশ তত্ত্ব-ৰূপে উপলক্ষিত কৰা হৈছে। এইৰূপে ই প্রকৃতিৰ অৱস্থাৱিশেষ মাত্ৰ (প্রকৃতেৱেৱাৱস্থা-বিশেষ ইত্যর্থঃ—শ্রী)। আনমতে, কাল হ’ল ঈশ্বৰৰ বিক্ৰম মাথোন (প্রভাৱং পৌৰুষং প্রাহঃ কালমেকে—১৬ শ্লোক)। এইৰূপে কালৰ দুটা লক্ষণ—সংহাৰকত্ব (য’ৰপৰা দেহত অহংবুদ্ধি হোৱা জীৱৰ ভয় হয়) আক সৃষ্টিহেতুত্ব (য’ৰপৰা ত্ৰিগুণাত্মিকা প্রকৃতিৰ স্ফোত হয়—৩. ২৬. ১৬-১৭)। ১৮শ শ্লোকত তগৱন্তক নিকপণ কৰিছে—যি সৰ্ব প্রাণীৰ অন্তৰত অন্তৰ্য্যামী পুৰুষ-ৰূপে আক বাহিৰত কাল-ৰূপে অল্পগত আছে। সেয়ে তগৱান্। শ্রীধৰস্বামীয়ে ব্যাখ্যা-প্রসঙ্গত কৈছে, তদেৱং প্রকৃতেত্বতুৰিংশতি ভেদাঃ জীৱেশ্বৰমোশ্চৈক্যৱিৱক্ষাতঃ পঞ্চৱিংশতিতত্ত্বানি তৱন্তি। তয়োৰ্ভেদৱিৱক্ষয়া চ ষড়্‌ৱিংশতিৰ্ত্তৱন্তি।

৫ ২১শ শ্লোকত প্রসঙ্গতঃ চতুৰ্ভূহ-উপাসনাৰ কথা ওলাইছে—অধিভূত-ৰূপেণ তৈশ্বৰ মহানিতি সংজ্ঞা, অধ্যাত্মৰূপেণ চিত্তমিতি, উপাত্মৰূপেণ ৰাস্ত্ৰদেৱ

অহঙ্কার হয়। সিও সাদৃশিক, বাজসিক, তামসিকভেদে তিনি বিধ হয়। সাদৃশিকত হস্তে মন, দেবগণ হয়। বাজসিকত হস্তে বুদ্ধি, ইন্দ্রিয়গণ হয়। তামসিকত হস্তে মহাভূত, বিষয়গণ হয়। এমনে চৌবিশ তত্ত্ব জাত হয়। ব্রহ্মাণ্ড কবিত্তে নপাবিলা। পাছে ভগবন্তে সরাতে প্রৱেশিলা। তেৰে চৌবিশ তত্ত্ব হস্তে ব্রহ্মাণ্ড হৈল, যাৰ ভিতৰত তিনিও লোক প্রকাশে, বাহিৰত সপ্তাৱৰণ আছে।

৫৩-৬১] “‘অচেতনে ব্রহ্মাণ্ড-সহস্র বৎসৰ জলত আছিল। পাছে ভগবন্ত-অধিষ্ঠানে অনেক ছিদ্র ভৈল। তাক আবে সারধানে শুনাঃ প্রথমে মুখ জাত হৈল; তাত বাক ইন্দ্রিয়, অগ্নি দেৱতা, বাক্য বিষয় বুঝিবা। নাসাত শ্রাণ ইন্দ্রিয়; অশ্বিনীকুমাৰ দেৱতা, গন্ধ বিষয়। অক্ষিত চক্ষু ইন্দ্রিয়; সূৰ্য্য দেৱতা, ৰূপ বিষয়। কৰ্ণত শ্রোত্ৰ ইন্দ্রিয়; দিশ দেৱতা, শব্দ বিষয়। চৰ্ম্মত ত্বক্ ইন্দ্রিয়; বায়ু দেৱতা, স্পৰ্শ বিষয়। শিখত বেতস ইন্দ্রিয়; প্রজাপতি দেৱতা, আনন্দ বিষয়। গুদত পায়ু ইন্দ্রিয়; মিত্ৰ দেৱতা, মল-ত্যাগ বিষয়। হৃদয়ত মন ইন্দ্রিয়; চন্দ্র দেৱতা, অনিৰুদ্ধ উপাস্ত। বুদ্ধিত ব্রহ্মা দেৱতা; প্রজ্ঞান উপাস্ত। অহঙ্কাৰত কদ্র দেৱতা; সঙ্কৰিষণ উপাস্ত। চিত্তত ক্ষেত্ৰজ্ঞ দেৱতা; বাহুদেৱ উপাস্ত।”

“এমনে ইন্দ্রিয় সমে দেৱগণে অনেক যত্নেও বিৰাটক তুলিতে নপাবিলা। পাছে চিত্ত সমে ভগবন্ত প্রৱেশ ভৈলে বিৰাট সচেতন হৈয়া উঠিলা।” যাক বিনে প্রাণ ইন্দ্রিয় দেৱগণে বিৰাটক চেতন ইতি, অধিষ্ঠাতা তু তস্য ক্ষেত্ৰজ্ঞঃ, ঐৰমহাকাৰে সংকৰ্ণ উপাস্তঃ কদ্রোহধিষ্ঠাতা, মনশ্চনিকন্ধ উপাস্তঃ, চন্দ্রোহধিষ্ঠাতা, বুদ্ধৌ প্রজ্ঞায় উপাস্তঃ ব্রহ্মাধিষ্ঠাতেতি জাতৱ্যম্ ॥ (শ্রী।) ৩য় স্কন্ধৰ বষ্ট অধ্যায়ৰ টোকা চাব লগীয়া। তত্বেদেৱে মূলৰ তত্ত্বমূহৰ লক্ষণ বৰ্ণনা সন্নিৱেশ কৰা নাই।

৬ ওপৰৰ ৫ম টোকা আৰু ৩য় স্কন্ধৰ বষ্ট অধ্যায়ৰ টোকা চাব লগীয়া।

৭ দেৱতাসকল উৎপন্ন হৈও যেতিয়া বিৰাট পুৰুষক তুলিব নোৱাৰিলে, তেতিয়া তেওঁলোকে বিৰাটক তুলিবলৈ পুনৰায় ক্ৰমে ইন্দ্রিয়স্থান-সমূহত

কবিত্তে নপাবিলা, সেই ভগবন্তক দেহত বিৱেক কৰি সদায় চিন্তোক।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ্ব লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ প্রাণেন্দ্রিয়মনোদেৱা নোথাপয়িতুমঞ্জসা।

শরুরন্তি বিনা যেন ব্রহ্মাণ্ডং তমহং ব্রজে ॥ ২৬ ॥

প্রৱেশ কৰিলে। অগ্নি বাগিন্দ্ৰিয়েৰে মুখত সোমাল, কিন্তু বিৰাট হুঠিল (নোদতিষ্ঠৎ তদা বিৰাট্)। সূৰ্য্য চক্ষুৰিন্দ্ৰিয়েৰে চক্ষুগোলকত সোমাল, কিন্তু বিৰাট হুঠিল। ইত্যাদি, ইত্যাদি। যেতিয়া ক্ষেত্ৰজ্ঞ (সমষ্টি-দেহাভিমানী আত্মা) চিত্তে সৈতে হৃদয়ত প্রৱেশ কৰিলে তেতিয়া বিৰাট পুৰুষ কাৰণ-সলিলৰপৰা চেতনা পাই উঠিল।

৮ এই অধ্যায়ৰ শেষ দুই শ্লোকত (৭১-২২) সাংখ্যাত্মকখনৰ প্ৰয়োজন দেখুৱাইছে,

তমস্মিন্ প্রত্যগাত্মানং ধিয়া যোগপ্রবৃত্তয়া।

ভক্ত্যা ৰিষক্ত্যা জ্ঞানেন ৰিৰিচ্যাত্মনি চিন্তয়েৎ ॥ ৭২

প্রথম পৰমেশ্বৰে ভক্তিস্ততোহত্ৰ ৰিৰিচ্যাত্মনো যোগপ্রবৃত্তয়া ধীঃ একাগ্ৰং চিন্ত্য ততো যজ্জ্ঞানং তেন প্রত্যগাত্মানং ক্ষেত্ৰজ্ঞমশ্বিনাত্মনি কাৰ্যকাৰণসংঘাতে ৰিৰিচ্য চিন্তয়েৎ ॥ (শ্রী)

লাগু ধৰে; তাত মন নেদিলে পুৰুষৰ আত্মাত্মিক মোক্ষ হয়, যাত
মৃত্যুৰ প্ৰভাৱ নাই।”

শ্ৰীভাগৱত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে সপ্তবিংশোহধ্যায়ঃ।

আক জানি সব লোক হৰি বোল হৰি॥

॥ শ্লোক ॥ সমাধানে কথিতং পুষ্পকৃতোৰিৰেচনং।

যেনেদং তমহং বন্দে কপিলং লোকলোচনম্ ॥ ২৭ ॥

॥ সপ্তবিংশ অধ্যায় ॥

॥ সাধন-বলে প্ৰকৃতি-পুৰুষ-বিৱেক আৰু মোক্ষ ॥

সাতাইশ অধ্যায়ে সাধন-বলে প্ৰকৃতি-পুৰুষ-বিৱেকে মোক্ষৰ
প্ৰকাৰ কহিবা।

১-৩০] “কপিলে বোলন্ত, ‘জানা মাতৃ, নিগুণ আত্মা প্ৰকৃতিৰ গুণত
অহঙ্কাৰ বদ্ধ হয়। নানা বিধ সংসাৰ পাৰে।’ যতপি সংসাৰ মিছা
হয়, তথাপি নুগুচে, যেন স্বপ্নত মিছা ভয় দুখাদি নজাগে পৰ্য্যন্ত
নুগুচে।’ তেমনে জ্ঞান-বৈবাগ্য-ভক্তিৰ বলে যাৰে জ্ঞান নুপজে,
তাৰে পুৰুষৰ সংসাৰ নুগুচে। এতেকে পুৰুষে সদায় হৰি-ভক্তি
কৰোক। তেৰে প্ৰকৃতি-পুৰুষক পৃথকে জানি জীৱাত্মায়ে পৰমানন্দ
পাৰে।’ মায়াও আপুনি দূৰ হয়। সেহিবেলা যোগ-সিদ্ধিসৰ

॥ সপ্তবিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত বহুত সাধনৰ দ্বাৰা পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিক পৃথকৰূপে জানি
মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰি, তাকে কোৱা হৈছে।

১। পানীত পৰা সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্বৰ দৰে (জলান্বিত), দেহস্থ হৈও
জীৱ-ৰূপ শুদ্ধ পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ গুণত লিপ্ত নহয়, কাৰণ সি নিগুণ, অকৰ্তা
আৰু অধিকাৰী। কিন্তু অহঙ্কাৰত বিমূঢ় হৈ জীৱই প্ৰকৃতিৰ গুণত আসক্ত
হৈ ‘মই কৰ্তা’ বুলি অভিমান কৰে, আৰু সেই অভিমানৰ কাৰণে দেৱ, তিৰ্য্যক,
নৰ আদি জন্মৰ সংসাৰ পায়।

২ অৰ্থে হৰিগুণমানেহুপি সংস্কাৰ্তি ন নিৱৰ্ততে।

ব্যায়তো ৰিময়ানন্ত স্বপ্নেননৰ্থাগমো যথা ॥ ৪

যদিও জীৱৰ বাস্তৱতে সংসাৰ নহয়, তথাপি অভিমান-হেতুক তাৰ সংসাৰ
নুগুচে—স্বপ্নত যেনেকৈ নানা অনৰ্থ ঘটি থাকে সাৰ পোৱা পৰ্য্যন্ত।

৩ বিষয়-চিন্তাবপৰা যেতিয়া সংসাৰ, সেই কাৰণে মুমুক্শুৱে তীব্ৰ তপ্তি-
যোগ আৰু বৈবাগ্যেৰে চিন্তক বশ কৰিব, যম আদি যোগপথে প্ৰজ্ঞাৱিত হৈ

॥ অষ্টাবিংশ অধ্যায় ॥

॥ যোগ-পথে হৰিৰ ধ্যান ॥

অষ্টাবিংশ অধ্যায়ে যোগ-পথে হৰিৰ ধ্যান কহিবা।

১-১২] “কপিলে কহন্ত, ‘হে মাতৃ, আৰে যোগৰ লক্ষণ শুনা, যাক
কৰিলে মন প্ৰসন্ন হয়। প্ৰথমে যম-নিয়ম কহো। পুৰুষে স্বধৰ্ম্ম

প্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনেৰে ভগৱন্তক নিঃপট প্ৰেম স্থাপন কৰিব; সৰ্বভূতত সমভাব,
বৈৰিতা-ত্যাগ, অনাসক্তি, ব্ৰহ্মচৰ্য্য, মৌনব্ৰত, ঈশ্বৰাৰ্পিত স্বধৰ্ম্ম, প্ৰাপ্ত বস্তুত
সন্তুষ্টি, পৰিমিতাহাৰ, শয়নগুণ, কৰুণা, জিতেন্দ্ৰিয়তা, বাগদেবহীনতা আদি
সাধনৰ দ্বাৰা অহঙ্কাৰক ভগৱন্তক দেখা পায়। অহঙ্কাৰ-নিবৃত্তিৰ দ্বাৰা শুদ্ধ
ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিপত্তি হয়।

॥ অষ্টাবিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত পতঞ্জলিৰ অষ্টাঙ্গ যোগৰ দ্বাৰা সকলো উপাধি মোচন
কৰি স্বৰূপজ্ঞান-লাভ হয়, ইয়াকে কোৱা হৈছে। সংক্ষেপকৈ তপ্তি আৰু
বিস্তৃতকৈ সাংখ্য ইয়াত কপিল মুনিয়ে বৈষ্ণৱ অষ্টাঙ্গ যোগ ব্যাখ্যা কৰিছে।
যোগৰ অষ্ট সাধন—যম (abstention), নিয়ম (observation), আসন,
প্ৰাণায়াম (breath-control), প্ৰত্যাহাৰ (sense-control), ধ্যান (fixed
attention), ধাৰণা (contemplation), সমাধি (concentration)।

কবিব; অশ্ময় এড়িব; অযত্নে যি মিলে তাতে সন্তোষ হৈব; মহন্তৰ চৰণ-সেৱা কৰিব; প্ৰবৃত্তি-ধৰ্ম্ম এৰি নিবৃত্তি-ধৰ্ম্ম ধৰিব;^১ অল্প সাংখ্যিক আহাৰ কৰিব; ত্ৰক্ষৰ্য্য ধৰিব; নিৰঞ্জন থানত থাকিব; পৰহিংসা নকৰিব; হৰি-পূজা কৰিব; বৃথা কথা নকহিব; বাগ-লোভ এৰি পাছে শুচি দেশত কুশাসনত বসি পদ্মাসন ধৰি প্ৰাণায়াম কৰিব; ইন্দ্ৰিয়-মন নিয়মি হৃদয়ত হৰিব ৰূপ চিন্তিব।

১৩-১৯] “কেমন ৰূপ? —শ্যাম-সুন্দৰ, গীতাস্বৰ; প্ৰসন্ন-বদন, কমল-নয়ন; নাসা তিলফুল, অধৰ বাতুল; মুখে মন্দ হাস, কটাক্ষ-বিলাস; পৰম নিকজ, চাক চতুৰ্ভুজ; শঙ্খ-চক্ৰধৰ, গদা-পদ্ম-কৰ; সৰ্বদা-সুন্দৰ, ৰূপ-মনোহৰ; কিৰীটিৰ কান্তি, অলঙ্কাৰ-পান্তি; কণ্ঠত কুণ্ডল, শোভে গণ্ডস্থল; কোমল কণ্ঠত, শ্ৰীবৎস বক্ষত; বনমালা-চয় ভ্ৰমৰে বজ্জয়; অঙ্গদ বলয়, বাহুত শোভয়; মেখলা কটিত কিঙ্কিণী-বজ্জিত; চৰণ-দুতয় নৃপুৰে শোভয়; বঙ্গা পদতল, অঙ্কুশ-কমল-ধ্বজ-বজ্ৰ-পান্তি, নখ-চন্দ্র-কান্তি; জজ্ঞা-জানুবব, উক কৰিকব; কিশোৰ বয়স, আছে সৰ্ববস; ভকত-বৎসল, পৰম উজ্জল; ভক্ত-হৃদয়ত থাকন্ত সতত।

২০-৩৩] “এমনে সমগ্ৰ ৰূপত মন থিৰ কৰি একৈক অঙ্গ চিন্তিব চৰণবপৰা হান্ত পৰ্য্যন্তে।^২

৩৪-৪৪] “পাছে হৰিব ৰূপত একাগ্ৰ-মন কৰি আন কিছো নেদেখিব। এমনে হৰিত প্ৰীতি হৈলে হৃদয় দ্ৰৱিত, তনু লোমাপিত, আনন্দ-লোভক হয়। পাছে চিত্তে মূৰ্ত্তিক এৰি পৰমানন্দ-আকাৰে

১ গ্ৰাম্যধৰ্ম্মনিবৃত্তিষ্ট মোক্ষধৰ্ম্মৰতিস্তথা। (শ্লোক ৩) গ্ৰাম্যস্তৈৱৰ্গিকো ধৰ্ম্মস্তস্মান্নিবৃত্তিঃ (শ্ৰী)।

২। মূলত তেওঁটি শ্লোকেৰে চৰণাবলিন্দৰপৰা বদন-কমল পৰ্য্যন্ত এটি এটিকৈ সকলো অঙ্গৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। শঙ্কৰদেৱৰ “কীৰ্ত্তন-বোবা”ৰ ধ্যান-বৰ্ণন খণ্ড চাব লগীয়া।

বহে; ধাতা-ধ্যায় বিভাগ গুচে।^৩ তেৱে জীৱমুক্ত হয় আপুনাৰ দেহকো^৪ নেদেখে।^৫ যাৰে প্ৰাৰন্ধ কৰ্ম্ম-ভোগ থাকে, তাৰে দেহ বহি থাকে।^৬ পাছে তাকো এড়ি পুৰুষে আপুনাৰ স্বৰূপত বহে।^৭”

৩ ৩৪-৩৫শ শ্লোকত সমাধিব কথা কোৱা হৈছে। শ্ৰীধৰে ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত কৈছে, সমাধি দুবিধ—নিৰ্বীজ আৰু সৰ্বীজ। গীতাত দুদৰ নিৰ্বীজ সমাধিব কথা কোৱা হৈছে—

যতো যতো নিশ্চৰতি মনশ্চক্ৰলমস্থিৰম্।

ততন্ততো নিয়ম্যৈতদান্নত্বেৰ ৰশং নয়ৎ ॥

সৰ্বীজ সমাধি সূকৰ; তাত পৰমানন্দমূৰ্ত্তি হৰিব ধ্যান কৰোঁতে অযত্নে চিন্তৰ উপবম হয়। তাৰে কথা ৩৪শ শ্লোকত বৰ্ণিত হৈছে—ধ্যানমাৰ্গৰ দ্বাৰা হৰিত প্ৰেম উপজিলে, সেই ভক্তিৰ হেতুকে হিয়া গলি যায়, আনন্দত পুলক হয় আৰু উৎকণ্ঠাত অশ্রুজলে যোগীক মগ্ন কৰে। তেতিয়া চিত্ত ধ্যায়ৰ ধাৰণত শিথিলব্ধ হয়। ৩৫শ শ্লোকত আছে—যেতিয়া ধ্যানাৱস্থাত, অগ্নিশিখাৰ আশ্ৰয় নোহোৱা হ’লে মহাভূত জ্যোতীৰূপত পৰিণত হোৱাৰ দৰে, মন পৰমানন্দ-অনুভৱ হেতুকে বিৰক্ত, নিৰ্বিকল্প আৰু মুক্তাশ্ৰয় (পৰমপুৰুষত আশ্ৰিত) হৈ নিৰ্ৰূপ লাভ কৰে (বৃত্তিকপতাং পৰিত্যজ্য। ব্ৰহ্মাকাৰেণ পৰিণমত ইত্যৰ্থঃ), সেই অৱস্থাত দেহৰ উপাধি নিবৃত্ত হোৱাত (প্ৰতিনিবৃত্ত-গুণপ্ৰৱাহঃ) পুৰুষে আত্মাক ধাতা-ধ্যায়-বিভাগ-শূন্য (অৱ্যয়ানাং—ধ্যাতৃধ্যায়-বিভাগশূন্যম্—শ্ৰী) অথও (একম্) ৰূপে চিহ্নচিহ্ন সকলোতে অনুগত দেখা পায়।

৪ ৩৭-৩৮ শ্লোকত জীৱমুক্ত অৱস্থা বৰ্ণনা কৰিছে। মদাহীয়ে যেনেকৈ কঁকালৰ কাচুটি আছেনে নাই ক’ব নোৱাৰে, চৰম সিদ্ধয়ো স্বৰূপপ্ৰাপ্ত হৈ দেহৰ কথা ক’ব নোৱাৰা হয়। সেই দেহো আকৌ ইন্দ্ৰিয়বোৰে সৈতে যেতিয়ালৈ প্ৰাৰন্ধ কৰ্ম্ম (স্বাৰম্ভকং কৰ্ম্ম) থাকে, তেতিয়ালৈকে জীয়াই থাকে। আত্মতত্ত্ব লাভ কৰা যোগীয়ে পুজাদিয়ে সৈতে দেহত স্বপ্নৰ দেহৰ নিচিনা বুলি অভিমান নকৰে।

৫ সিদ্ধ যোগীয়ে সদসদাৱ্যিকা বৈষ্ণৱী প্ৰকৃতিক বিষ্ণুৰ প্ৰসাদত জয় কৰি ব্ৰহ্ম লাভ কৰে (স্বৰূপেণাৱতিষ্ঠতে)।

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে অষ্টাধিকশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সর্ব লোক হবি বোল হবি ॥

॥ শ্লোক ॥ যদ্যানোদন্তয়া ভক্ত্যা ভজতে নিজকপতাং ।

তমহং পবমানন্দং নমামি প্রাণরত্নভম্ ॥ ২৮ ॥

১১ একোনত্রিংশ অধ্যায় ১১

॥ ভক্তির বিধ আৰু কালৰ বিক্ৰম ॥

উনত্রিংশ অধ্যায়ে বহুবিধ ভক্তি, কালবো মহিমা কহিবা ॥

১-৫] “দেবহুতি পুছন্ত, ‘হে ভগবন্ত, সাংখ্য-যোগ শুনিলো। আরে ভক্তি-যোগৰ পন্থ বাছল্য কৰি কহা। আৰো বৈবাগ্যৰ অৰ্থে বিবিধ সংসাৰ, কালবো স্বৰূপ কহা।’

৬-১৪] “এমনে মাতৃৰ বাক্য শুনি কৃপায়ে কপিলে কহন্ত, ‘হে মাতৃ, পুৰুষৰ স্বভাৱ, গুণে ভক্তি-যোগ অনেকমতে প্ৰকাশ কৰে। তাক পৃথকে পৃথকে শুন। শত্ৰু বধিবাক ইছায় যি হৰি-ভক্তি কৰে, তাক প্ৰাকৃত তামস বুলি। দম্ভভাৱে কৰিলে মধ্য তামস বুলি। মৎসৰভাৱে কৰিলে উত্তম তামস বুলি। ভোগক আশায় কৰিলে প্ৰাকৃত ৰাজস বুলি। যশক আশায় কৰিলে মধ্যম ৰাজস বুলি। ঐশ্বৰ্য্যক আশায় কৰিলে উত্তম ৰাজস বুলি। পাপ-ক্ষমার্থে কৰিলে প্ৰাকৃত সাত্বিক বুলি। হৰিৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে কৰিলে মধ্যম সাত্বিক বুলি। মোৰ কৰ্তব্য বুলি কৰিলে উত্তম সাত্বিক বুলি। এমনে নৱ ভাগ বুঝিবা। পুনু নৱ বিধ ভক্তিক নৱ ভাগ কৰিলে ন-ন-বাং

॥ একোনত্রিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত বহুবিধা ভক্তি, কালৰ বল-বিক্ৰম আৰু বিৰক্তিব অৰ্থে সংসাৰৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

একানী বিধ বুঝিবা।^১ নিগুণ ভক্তি একেবিধ; আৰে তাক শূনা: মোৰ গুণ শ্ৰৱণ মাত্ৰে মঞি পুৰুষোত্তমত নিকামে নিবন্তৰে মনৰ বৃত্তিকে নিগুণ ভক্তিৰ স্বৰূপ বুঝিবা। যেন গঙ্গাজল সততে সাগৰতে পৰে, তেমনে মনৰ বৃত্তিও হৰিত থাকে।^২ এমন ভক্তসৰে মোৰ সেৱা বিনে সালোক্য, সাষ্টিক, সামীপ্য, সাক্ষ্য, একত্ব, সাযুজ্য মঞি দিলেও নলৰে, যাতো সেই ভক্তিকে পৰম সুখ বুলি কহে, যাক আচৰিলে অযত্নে তিনি গুণ এৰাই মোৰ স্বৰূপ পাৰে।

১৫-৩৩] “আৰে এহি ভক্তিৰ সাধন শূনা। মোত অপিয়া নিকাম স্বধৰ্ম্ম কৰিব; মোক নিতে পূজা কৰিব; প্ৰাণীক হিংসা নকৰিব; মোৰ প্ৰতিমাক দৰ্শন, স্পৰ্শন, প্ৰণাম কৰিব; প্ৰাণীক হৰি-বুদ্ধি কৰিব; বিষয়ত বিবক্তি, মহন্তক মান্য, দীনক দায়া, সমানত মৈত্ৰী কৰিব; মোৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিব; মহন্তৰ সঙ্গ লৈব; মোৰ কথা শুনিব। এতেক সাধনে চিত্ত শুদ্ধ হয়। পুৰুষে সাক্ষাতে মোক পাৰে। মঞি সৰ্ব প্ৰাণীৰ হৃদয়ত অন্তৰ্ঘামীকপে থাকো। তাক নিন্দা-অসূয়া, হিংসা-অৱজ্ঞা কৰি যি কেৱলে মোৰ প্ৰতিমা পূজে, তাত কদাচিতো মঞি তুষ্ট নহঞ; মনো প্ৰসন্ন নহে; পূজাও বিফল হয়; সংসাৰো নুগুচে।^৩

১ তামস, ৰাজস আৰু সাত্বিক ভক্তি গুণ-তাৰতম্য অহুসৰি ন প্ৰকাৰ হ’ল। এই ন প্ৰকাৰ ভক্তিৰ আকৌ প্ৰত্যেক প্ৰকাৰেই শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্বৰণ, পাদ-সেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্ত, সখিত্ব আৰু আশ্ৰয়-নিৱেদন এই ন বিধ হয়। গতিকে সঙ্গত ভক্তিৰ একাশীটি প্ৰকাৰ পোৱা গ’ল।

২ মদগুণশ্ৰুতিমাৰ্গেণ ময়ি সৰ্বগুহাশয়ে ।

মনোগতিবৰচ্ছিন্না যথা গঙ্গাস্তসোহবুধৌ ॥ ১১

লক্ষণং ভক্তিযোগস্ত নিগুণস্ত হ্যদাহতম্ ।

অহৈতুক্যৱহিতা যা ভক্তি: পুৰুষোত্তমে ॥ ১২

৩

অহং সৰেষু ভূতেষু ভূতান্নাৱস্থিতঃ সদা ।

তমৱজ্ঞায় মাং মৰ্ত্যঃ কুৰতেহৰ্চাবিভূষনম্ ॥ ২১

তাৰে প্ৰতিমা পূজিব, যাৰে সৰাবো অন্তৰ্যামী মোক নজানে ।
এতেকে সদায় সৰ্বান্তৰ্যামী মোক পূজা কৰোক । তাতে বড়ক, বড়ে
সংকাৰ কৰিবেক । তাত তাবতম্য শুনা । বৃক্ষাদিত কৰি পক্ষীসৰ
শ্ৰেষ্ঠ ; পক্ষীত কৰি পশুসৰ শ্ৰেষ্ঠ ; তাতো কৰি মনুষ্য শ্ৰেষ্ঠ । মনুষ্যৰ
মধ্যত ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেষ্ঠ ; তাৰো মাজত পণ্ডিত শ্ৰেষ্ঠ ; তাতো কৰি মোৰ
একান্ত ভক্ত শ্ৰেষ্ঠ, যাতো সি ভক্তে সকল জগতক মনে মাগু কৰে,
আৰো মোৰ কথা নিবন্তৰে শ্ৰৱণ-কীৰ্তন কৰে ।

৩৭-৪৫] “জানা মাতৃ, তোমাত মণ্ডি ভক্তি-যোগৰ কথা কহিলো ।
আৰে কালৰ বিক্ৰম শুনা । কাল ভগৱন্তৰে ৰূপ, যাত হন্তে সৰাবে
ভয় হয়, যাৰ শত্ৰু-মিত্ৰ নাই, সদায়ে অপ্ৰমত্ত ইয়া প্ৰমত্ত জনক অন্ত
কৰন্ত, যাক ভয়ে দেৱসৰে আপুনাৰ কাৰ্য্য কৰন্ত, যাক ভয়ে বৃক্ষসৰে
কালে কালে ফল-পুষ্প ধৰন্ত, যাক ভয়ে নদ-নদী বহে, সাগৰো মৰ্যাদা
নলজে, যাৰ আদি-অন্ত নাই, তেঁও পুনু সৰাবে আদি অন্ত কৰন্ত ॥ ”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে একোনত্ৰিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ যৎসেৱাসংসংগাঃ সালোক্যাদিপদান্যপি ।

নেচ্ছন্তি তমহং ৰন্দে তদ্ভক্তিস্থকাময়া ॥ ২৯ ॥

যো মাং সৰ্ৱেষু ভূতেষু সন্তম্যামানমীশ্বৰম্ ।

হিষ্কাৰ্চ্য ভজতে মৌচ্যাস্তমন্তেৰ জুহোতি সঃ ॥ ২২

অৰ্চাদাৰ্চয়েৎ তাৱদীশ্বৰং মাং স্বকৰ্কটং ।

যাৱন্ন ৰেদ স্বহৃদি সৰ্বভূতেশ্বৰস্থিতম্ ॥ ২৫

॥ ত্ৰিংশ অধ্যায় ॥

॥ বিষয়ীৰ অধোগতি ॥

ত্ৰিশ অধ্যায়ে কেৱল বিষয়ীজনৰ অধোগতি কহিবা ।

১-৩৪] “কপিলে কহন্ত, ‘জানা মাতৃ, যতপি কালে সৰাকে সংহৰে
তথাপি তাৰ বিক্ৰম কেৰে নজানে । আপুনাৰ সুখৰ অৰ্থে যি যি
কাৰ্য্য কৰে, তাকে তাকে কালে সংহৰে ; পুৰুষে কেৱল দুখ মাত্ৰ
পাৰে, যাতো মিছা দেহৰ অৰ্থে মিছা বিষয়ক সত্য কৰি মানে ।
এতেকে জীৱে যেই যেই যোনিক যাই, তাতে তাতে সুখ পায়। তাক
এৰিতে নোখোজে ; নৰকত থাকিতেও সি দেহ এৰিতে ইচ্ছা
নকৰে, যাতো হৰিৰ মায়ায়ে মোহিত হয়। নৰক-আহাৰকে সুখ বুলি
মানে । সংসঙ্গ লৈয়া মোক নভজিয়া নানা দেহত দুখ পায়। পুত্ৰ-
ভাৰ্য্যাত আসক্তি কৰে ; তাৰাৰ পোষণ-চিন্তায়ে দেহ পোৰে ;
এতেকে অন্মায় কৰে ; গৃহত থাকি নানা দুখ পাৰে । কোনো বেলা
দুখৰ প্ৰতিকাৰ কৰি পুত্ৰ-ভাৰ্য্যাৰ সঙ্গে আপুনাক সুখী হেন
মানে । আপুনাৰ অৰ্থ নষ্ট হৈলে লোভত পৰৰ অৰ্থ হৰে । পাছে
বৃদ্ধ হৈলে পুত্ৰ-ভাৰ্য্যা পুৰিতে নাপাৰে, তাৰায়ে পূৰ্ববৰ্তে আদৰ
নকৰে ; তথাপি বিৰক্তি নহে । তাৰ পাছে জৰা অৱস্থায় দেহ
বিকল্প হয় ; পো-বহাৰীসৰো অৱজ্ঞা কৰি অন্ন দেই ; তাকে
খায়। কুকুৰ হেন থাকে । তাত নানা ৰোগ হয় ; অন্ন মাত্ৰ অন্ন
খাই ; সিও জীৰ্ণ নযাই ; উঠিবাকো নপাৰে ; শুই মাত্ৰ থাকে ;
মাতিলেও নমাতে ; সকল কুটুম্বে বেঢ়িয়া কান্দে ; সিও মহা দুখে

॥ ত্ৰিংশ অধ্যায় ॥

আগৰ অধ্যায়ৰ আৰম্ভতে দেৱহুতিয়ে সংসাৰৰ ঘোৰ ৰূপৰ কথা সুধিছিল ।
বৰ্তমান অধ্যায়ত কাশ-কান্তাদি-লালন-আকুল কামীসকলৰ পাপহেতুকে
তামসী অধোগতি বৰ্ণনা কৰা হৈছে ; কালৰ প্ৰভাৱ বৰ্ণন-পুৰুষক বৈৰাগ্য-
উৎপত্তিৰ অৰ্থে এই অধ্যায়েৰে তিনি অধ্যায়ত সংস্ৰুতি বৰ্ণনা সন্নিৱিষ্ট হৈছে ।

প্রাণ ছাড়ে ! পাপৰ ফলে যাতনা-দেহত পশে । ভয়ঙ্কৰ দুই যমদূতে
আসি হাতে-গলে বান্ধে, তৰ্জি-গৰ্জি নবকক লৈয়া যাই । পথত
কুকুৰে কামোৰে ; তপ্ত বলুকাত যাই ; ওপৰত আদিত্যে তাপ কৰে ;
বনাগ্নিৰো তাপ লাগে ; পিঠিত চাবুকে কোবাবে ; দুখতে মুৰ্ছা যাই ;
পুত্ৰ উঠি চলে ; পাপক স্তম্ভি খেদ কৰে ; এক হাজাৰ মন্দ লক্ষ
প্ৰহৰৰ পন্থক পাপীজনক চাৰি দণ্ডে নিয়া নবক ঠেকাবে । তাত
যাতনা সংক্ষেপে শুনা । খেড়ে মেচাই অগ্নি দেই ; আপুনাৰ মাংস
কাটি খুৱাবে ; জীৱন্ততে শৃগাল-শৃগুণে আন্ত উভাবে ; সৰ্পে
কামোৰে ; বিছায়ে দাঙে ; ডাসে-মশে খাই ; হাত-ভৰি ভাঙে ;
হাথী ৰূপাই মাৰে ; পৰ্বতৰপৰা পেহ্লাৰে ; গাত খানি পোতে ;
পানীত ডুবাবে ; এমনে অনেক যাতনা ভুঞ্জাবে । জানা মাতৃ, আক
আচৰ্য্য নেদেখিবা, যাতে ইঠাইতে পাপীৰ নবক-দুখ দেখি, পুণ্যবন্তৰ
স্বৰ্গস্থ দেখি ।^১ পাপাৰ্জিত ধন সৰে খাই, কৰ্ত্তামাত্ৰ নবক যাই ।^২
এমনে পাপ অনুসাৰে নবক ভোগ কৰি মনুষ্যৰ অধত আউঠ কোটি
ঘোনি-অনুক্ৰমে ফুৰি নানা দুখ পায়৷ পুত্ৰ মনুষ্য হয় ।^৩ ”

শ্রীভাগবত-কথায়াং তৃতীয় স্কন্ধে ত্ৰিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ হৰিভক্তিং সমুৎসজ্য পুণ্যং পুত্ৰাদি কামতঃ ।

অৱশ্যে যাতি নিৰয়ানিতি ত্ৰিংশে নিকপিতম্ ॥ ৩০ ॥

১ অত্ৰৈৰ নবকঃ স্বৰ্গ ইতি মাতঃ ! প্ৰচক্ষ্যতে ।

যা যাতনা রৈ নাৰক্যন্তা ইহাপ্যপলক্ষিতাঃ ॥ ২৯

২ একঃ প্ৰপণ্ডতে ধ্বান্তং হিহুদং স্বং কলেৱৰম্ ।

কুশলেতৰপাথেয়ো ভূতদ্রোহেণ বদভূতম্ ॥ ৩১

পাপাৰ্জিতং ধনং ভুঞ্জতে বহর কৰ্ত্তৈৰ নবকং যাতীতি ॥ (শ্রী)

কামীয়ে ভূতদ্রোহৰ দ্বাৰা পুষ্ট কলেৱৰ ইয়াতে এৰি অকলশৰে পাপ-ৰূপ
পাথেয় লৈ নবক পায়গৈ ।

১১ একত্ৰিংশ অধ্যায় ১১

॥ পাপ-পুণ্য-মিশ্ৰ মানুষী গতি ॥

একত্ৰিংশ অধ্যায়ে পাপ-পুণ্য-মিশ্ৰ মানুষী গতি কহিবা ।

: ১০] “কপিলে কহন্ত, ‘জানা মাতৃ, পাছেসে জীৱ দৈৱাধীন কৰ্ম্মে
পুৰুষৰ বেতসে মাতৃৰ গৰ্ভত প্ৰৱেশে ; তাত এক বাত্ৰে শুক্ৰ-শোণিত
মিশ্ৰ হই ; পঞ্চ বাত্ৰে বৃদ্ধবৃদ্ধ ; দশ বাত্ৰে বদৰী-প্ৰমাণ ; এক মাসে
শিৰ ; দুই মাসে হাত-ভৰি ; তিনি মাসত নখ, লোম, অস্থি, ছিদ্ৰ-
চিহ্ন হয় ; চাৰি মাসত সাত ধাতু ;’ পঞ্চ মাসত ক্ষুধা-তৃষা হয় ।
ছয় মাসত জালে আৰবে ; মাতৃ যি অন্ন পান-ভোজন কৰে সেই
নাড়ী-সঞ্চে সঞ্চে ; তাতে দেহ বাঢ়ে ; মল-মূত্ৰত পৰি থাকে ;
কৃমিসৰে কামুড়ে ; মহা দুখে মুৰ্ছা যাই ; লৰিবাকো নপাবে ;
দৈৱবশে শ্ৰুতি পাৰে ; শতক জন্মৰ কৰ্ম্ম স্তম্ভি মহাখেদ কৰে ।
সাত মাস হৈলে বোধ পায়৷ ত্ৰাস কৰে ; প্ৰসূতি-বাত্ৰে দেহ থিৰে
নাথাকে ।

১১-২১] “পাছে কৃতাজলি কৰি অঞ্জলি কৰি জীৱে স্তুতি^২ কৰে, =
যি ভগৱন্তে মঞি-দুৰ্জ্জনক এমন অৱস্থা দিয়াছন্ত, সেই কৃষ্ণ-চৰণত শৰণ
পৰিলো । এই দেহত মঞি মায়ায়ে মোহিত হয়৷, নানা কৰ্ম্মে বন্ধ

॥ একত্ৰিংশ অধ্যায় ॥

আগৰ অধ্যায়ৰ শেষত ‘পুত্ৰ মনুষ্য হয়’ (পুনৰত্ৰাৰজ্ঞে) বুলি কোৱা
হৈছে । ইয়াত পাপ-পুণ্যেৰে বিমিশ্ৰ মানুষ-জন্ম-প্ৰাপ্তি-পূৰ্বক ৰাজসী গতি
বৰ্ণিত হৈছে ।

১ সাত ধাতু—ত্বক্, মাংস, কৰিৰ, মেদ, যজ্জা, অস্থি আৰু শুক্ৰ ।

২ গৰ্ভৰ ভিতৰত সাতমহীয়া জীৱত স্তুতি (শ্লোক ১২-২১) অতি স্তম্ভ ।

হয় নানা দুখ পাঞ। আত থাকিলেও যি অখণ্ডবোধ, নিত্য-মুক্ত, প্রকৃতি-পুঙ্খত পৰ, তাক প্রণাম কৰো। যি সৰাৰে অন্তৰ্য্যামি ভগবন্ত মোক এমন জ্ঞান দিয়া আছা, সেই দীন-দায়াল ঈশ্বৰ আপুনি তুষ্ট হোৱন্তোক। তাক কোনে নমস্কাৰ বিনে প্রত্যুপকাৰ কৰিব পাৰে? পশ্বাদি শৰীৰে জীৱে সুখ-দুখমাত্ৰ দেখে। মঞি পুনু তাহান কৃপায়ে ভক্তি-সাধন মনুষ্য-শৰীৰ পায় বাহিৰে-ভিতৰে তাহাক দেখো। হে ভগবন্ত, গৰ্ভ-বাসত নানা দুখ-পান্তেও বাহিৰ হৈবাক ইছা নকৰো, যাতো উপজিল মাত্ৰ তোমাৰ মায়ায়ে পাই দেহত অহঙ্কাৰ হৈবেক। তেৱে নানা-দুখ সংসাৰ হৈবেক। এতেকে মঞি ইঠাইত থাকিয়া হৰি-চৰণ সেৱা কৰি আপুনাক তাৰিবো। 'পুনু যেন নানা দুখ নাপাঞো।'

২২-৪৮] "কপিলে কহন্ত, 'জানা মাতৃ, এমন গৰ্ভত জীৱে হৰিক স্তুতি কৰন্তে দশ মাস হৈলে প্রসূতি-বায়ুয়ে অধক লাগি পেহ্লাৰে; মহাদুখ পায় অধোমুখে বাক হয় পৰে; সৰে শ্ৰুতি গুচে; মাটিত পৰিয়া কান্দে; মাতৃ দুখ দিয়া পোষে; উদৰ-গীড়াতো দুখ দেই; বৰ খুধাতো তিভা খুৱায়ে, যাতো আপুনি কহিতে নপাৰে। এমনে শিশু-কালত দুখ ভুঞ্জে। ছৱাল-কালতো দুখ নেড়াৰে, যাতো পঢ়িবাক দণ্ডি কৰে। পাছে যুৱা-কালতো কাম-ক্ৰোধাদি দুখ নুগুচে; আৰো মিছা দেহৰ অৰ্থে নানা কৰ্ম কৰে, সি কৰ্মে দুখমাত্ৰ পাৰে। যদি অসন্তৰ সঙ্গ লৈয়া অহ্মায় কৰে, তেৱে পূৰ্ববৰ্তে নবকক যাই। বুলিবা, কাক অসন্ত বুলি? তাত শুনা: যি হৰিক নভজি কেৱল শিশু-উদৰৰ অৰ্থে উত্তম কৰে, তাক অসন্ত বুলি। তাৰ সঙ্গ লৈলে সত্য, শৌচ, দায়া আদি সকল গুণে নষ্ট হয়। এতেকে যি আপুনাৰ কুশলক চাৱে, সি স্ত্রী-সঙ্গীৰো সঙ্গ কদাচিতো নলৈব; স্ত্রী-সঙ্গে ব্ৰহ্মায়ে মোহ

৩ পাঁচ বছৰ পৰ্য্যন্ত শৈশৱ বা শিশুকাল; তাৰ ওপৰত যৌৱনৰ আগ-ভাগ পৌগণ্ড বা ছৱাল-কাল।

হয়। যি স্ত্রী আপুনাৰ কুশল চাৱে, সিও পুঙ্খত আসক্ত নকৰিব যাতো দুইৰ সঙ্গে দুইকো বান্ধে; কিন্তু সন্ত-সঙ্গ লৈয়া হৰিত শৰণ পশি সদায়ে হৰি-সেৱা কৰিব; তেৱে সংসাৰ-বন্ধ গুচিব।"

শ্রীভাগবত-কথায়া তৃতীয়স্কন্ধে একত্রিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আক জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ জ্ঞানৱানপি দুঃসঙ্গাৎ প্রযাতি নবকং যতঃ ॥

ততো দুঃসঙ্গমুৎসজ্যমিত্যুক্তমেকত্রিংশকে ॥ ৩১ ॥

॥ চত্বিংশ অধ্যায় ॥

॥ পুণ্য-কৰ্মে উৰ্দ্ধগতি ॥

বত্রিশ অধ্যায়ে পুণ্য-কৰ্মে উৰ্দ্ধগতি কহিবা।

১-৮] "কপিলে বোলন্ত, 'জানা মাতৃ, যিজনে গৃহৰ ধৰ্ম্মত থাকি হৰিত বিমুখ হয় সকামে নানা কৰ্ম কৰে, নানা দেৱতাক পূজে, সি মৰি স্বৰ্গ-ভোগ ভুঞ্জে, পাছে পুণ্য ক্ষয় হৈলে পৃথিৱীত পৰে।' যদি

৪ স্বয়ং প্রজাপতি ব্ৰহ্মাই নিজ কন্যা সতীক দেখি ৰূপত মোহিত হৈ, কন্যাই যুগী-ৰূপ লোৱাত তেৱোঁ যুগ-ৰূপ ধৰি, নিলজ্জভাৱে খেদা ধৰিছিল।

॥ চত্বিংশ অধ্যায় ॥

সাত্ত্বিক কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা জীৱৰ উৰ্দ্ধ-গতি হয়; পিছত তত্ত্বজ্ঞানবিহীন কাম্য-কৰ্ম্মৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটে।

১ একত্রিংশ অধ্যায়ত পাপকৰ্ম্মৰ গতি বৰ্ণাই চত্বিংশত কাম্যকৰ্ম্মকাৰীৰ গতি বৰ্ণোৱা হৈছে। গৃহস্থীসকলে গার্হস্থ্য ধৰ্ম্ম অহ্মসৰি অৰ্থ আৰু কাম অৰ্জন গতি বৰ্ণোৱা হৈছে। গৃহস্থীসকলে গার্হস্থ্য ধৰ্ম্ম অহ্মসৰি অৰ্থ আৰু কাম অৰ্জন কৰে আৰু কাম-মুচ হৈ ভগৱদ্ধৰ্ম্ম-পৰাজুথ হৈ শ্ৰদ্ধাৰে যজ্ঞ কৰি দেৱ-পিতৃসকলক বজ্জে। তেওঁলোক চন্দ্রলোকলৈ (চান্দ্রমসং লোকং) গৈ সোমবস পান কৰি বজ্জে। তেওঁলোক চন্দ্রলোকলৈ আহে (পুনৰেষ্টিতি)। (শ্লোক ১-৩) (সোমপাং) পুনৰ পৃথিৱীলৈ আহে (পুনৰেষ্টিতি)।

বিস্তৰ পুণ্য কৰি থাকে, তথাপি দেৱ-নন্দনী প্ৰলয়ত লোকসৰ সন্মৈ নষ্ট হয়।^২ যি নিক্ষামে হৰিক ভজে, সি পৰম ঈশ্বৰক পাৰে, পুনু সংসাৰত নপৰে।^৩ যি ব্ৰহ্মাক ঈশ্বৰ বুলি উপাসা কৰে, সি ব্ৰহ্মাব আয়ু পৰ্য্যন্তে ব্ৰহ্ম-ভূৱনত থাকে। পাছে ব্ৰহ্মাব লগতে মোক্ষ পাৰে।^৪

১১-২২] “এতেকে তুমি ভক্তিভাৱে সাক্ষাতে হৰিত শৰণ লৱা। তেহে সৱাৰে অন্তৰ্যামী; তাহান মহিমাও শুনিলা। অহঙ্কাৰ ভেদ-দৃষ্টি নকৰিবা, যাতো ভেদ-দৃষ্টি অহঙ্কাৰ ভৈলে ব্ৰহ্মাদিও পুনু সংসাৰী হয়; আনৰ কোন কথা? এতেকে যিজনে হৰি-কথা নুশুনিয়া কুকথামাত্ৰ শুনে সি দৈৱে নষ্ট ভৈল, যেন শূকৰসৰে অমৃত তেজি পুৰীষ ভোগ কৰে। এতেকে তুমি কায়-বাক্য-মনে হৰিগুণ শ্ৰৱণ-কীৰ্তন কৰি সদায়ে পৰম ঈশ্বৰক ভজা।

২ লোকসমূহ থাকোঁতে কামীসকলৰ পুণ্যক্ষয়ৰ অন্তত পতনৰ কথা কৈ চন্দ্ৰাদি লোকসমূহৰ লয়ৰ সময়ৰ কথা কৈছে—

যদা চাহীন্দ্ৰশয্যায়াং শেতেহনন্তাসনো হৰিঃ।

তদা লোকা লয়ং যান্তি ত এতে গৃহমেধিনাম্ ॥ ৪

নৈমিত্তিক প্ৰলয়ত যেতিয়া নাৰায়ণৰ অনন্ত-শয্যাতে যোগনিদ্ৰাবেশয়ন কৰে, তেতিয়া লোকসমূহ লয় যায় আৰু তাৰ লগতে সেই সেই লোকস্থিত কামী-সকলো নষ্ট যায়।

৩ যিসকল ধীৰ লোকে কাম আৰু অৰ্থৰ হেতু স্বধৰ্ম্ম নকৰে, সেই নিঃসঙ্গ, প্ৰশান্ত, শুদ্ধচেতা, নিৰহঙ্কাৰ, নিবৃত্তধৰ্ম্মনিৰতসকলে পৰিশুদ্ধ চিত্তে সকলো কৰ্ম্ম ঈশ্বৰত অৰ্পণ কৰি সাত্বিকভাৱে স্বধৰ্ম্ম আচৰি প্ৰকৃতি-পুৰুষৰ পৰ, সৰ্ব্বান্না পৰমপুৰুষক লাভ কৰে। (শ্লোক ৫-৭)।

৪ দ্বিপৰাধীৰসানে যঃ প্ৰলয়ো ব্ৰহ্মণস্ত তে।

তাৱদধ্যাসতে লোকং পৰন্ত পৰিচিন্তকাঃ ॥ ৮

পৰমেশ্বৰ দৃষ্টিত হিবণ্যগৰ্ভৰ (পৰন্ত) উপাসকসকল (পৰিচিন্তকাঃ) দ্বিপৰাধীকালৰ শেষত হোৱা ব্ৰহ্মাব প্ৰলয় পৰ্য্যন্ত ব্ৰহ্মলোকত থাকে।

২৩-২৬] “এমনে হৰি ভজিলে আপুনি জ্ঞান হৈবেক।^৫ ভক্তি কৰিলে যেখন পুৰুষে সৱাতে সমদৃষ্টি হয়, তেখনে আপুনি সাক্ষাত পৰম ঈশ্বৰক পাৰে। যেন একে দুধক চক্ষুৰে শুক্ল বোলে, নাসায়ে পৰম ঈশ্বৰক পাৰে। যেন একে দুধক চক্ষুৰে শুক্ল বোলে, নাসায়ে গন্ধ বোলে, জিহ্বায়ে স্বাদ বোলে, তেমনে একে ভগৱন্তকে নানা শাস্ত্ৰমতে সগুণ-নিগুণভাৱে নানা ভাগে কহে; পৰমার্থত পুনু একে ভগৱন্ত।^৬

৩৮-৪৩] “জানা মাতৃ, পৰম বহুস্ত কথা তোমাত কহিলো। আৰু যাতে তাতে নকহিবা; কিন্তু যি পৰম শ্ৰদ্ধায় ভক্তিভাৱে শুনিবে চাৰে, তাতেসে কহিবা। যি এহি কথাক শ্ৰদ্ধা কৰি শুনে, মোত চিত্ত দিয়া যিবা কৰে, সি দুয়ো মোৰ পদক পাৰে।”

শ্রীভাগবত-কথায় তৃতীয়স্কন্ধে দ্বাত্রিংশোহধ্যায়ঃ ॥

আৰু জানি সৰ লোক হৰি বোল হৰি ॥

॥ শ্লোক ॥ হৰিভক্ত্যা ভৱেশুদ্ধিঃ কৰ্ণশক্ত্যা তু সংসৃতিঃ।
ইতি দ্বাত্রিংশোহধ্যায়ে কপিলেন নিৰূপিতম্ ॥ ৩২ ॥

৫ ৱাস্তুদেৱে ভগৱতি ভক্তিযোগঃ প্ৰযোজিতঃ।

জনয়ত্যাশু বৈৰাগ্যং জ্ঞানং যদ ব্ৰহ্মদৰ্শনম্ ॥ ২৩

ভজনে ঠ জ্ঞানবৈৰাগ্যে স্বত এৱ ভৱত ইতি ॥ (শ্রী)

জ্ঞানমাত্ৰং পৰং ব্ৰহ্ম পৰমাত্মেশ্বৰঃ পুমান্।

দৃশ্যাদিভিঃ পৃথক্ভাৱৈৰ্ভগৱানেক ঈয়তে ॥ ২৬

দৃশ্যাদিভিঃ দৃশ্যদ্রষ্ট, কৰণকপেণ পৃথক্ প্ৰতীয়তে ॥ (শ্রী)

১১ ত্ৰয়স্বিংশ অধ্যায় ১১

॥ দেৱহুতিৰ জ্ঞান-লাভ আৰু জীৱমুক্তি ॥

তেত্ৰিশ অধ্যায়ে দেৱহুতিৰ জ্ঞান-লাভ, জীৱমুক্তি কহিবা।

১-৮] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “জানা বিদুৰ, কপিলৰ এহি উপদেশ শুনি কৰ্দমৰ প্ৰিয় পত্নী দেৱহুতিৰ মোহ-পটল গুচিল। কপিলক প্ৰণাম কৰি স্তুতি কবন্ত, ‘যাৰ ৰূপক ব্ৰহ্মায়ো ধ্যান কবন্ত, যি আপুনি জগতৰ জন্মাদি কবন্ত, যাৰ জন্মাদি কবন্ত কেও নাই, সেই তুমি-ঈশ্বৰক কেমনে মঞি গৰ্ভতো ধৰিলো? যদি বোলা, মঞি শিশুক কেনে এতেক স্তুতি কৰা? আত শুনা: যেন মাৰ্কণ্ডেয়ক প্ৰলয় দেখাই মায়া-শিশু হয় বটপত্ৰত শয়ন কৰি অঙ্গুষ্ঠ পান কৰিলা, তেমনে তোমাৰ ইও শিশু মায়াতেসে ঘটে। তুমি ভকতৰ বক্ষাৰ অৰ্থে, অভক্তক সংহৰিতে যেমন বৰাহাদি অৱতাৰ ধৰা, তেমন ইও অৱতাৰ জ্ঞান-পন্থ প্ৰৱৰ্ত্তাইবে লাগি ধৰিছা। এতেকে তোমাক দেখিয়া কৃতাৰ্থ হৈলো, যাতো তোমাৰ নামক শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন-স্মৰণ কৰি চণ্ডালো অতি পূজ্য হয়। যাৰ জিহ্বাৰ অগ্ৰত তোমাৰ নাম থাকে, সি চণ্ডাল অতি গৰিষ্ঠ হয়, যাতো তোমাৰ নাম-কীৰ্ত্তনে তপ-জপ, যাগ-যোগাদিৰো মহাফল পায় আছে। সেই পৰমব্ৰহ্ম-মূৰ্ত্তি ভগৱন্ত কপিল, তোমাক নমস্কাৰ কৰো।’”

৯-১১] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “মাতৃৰ স্তুতি শুনি কৃপাময় কপিলে বোলন্ত, ‘হে মাতৃ, এহি ভক্তি-পন্থ তুমি শ্ৰদ্ধায়ে আচৰিলে, অচিৰ কালতে জীৱমুক্তা হয় মোক পাইবা।’”

৩৩-৩৫] মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, “কপিল গোসাই মাতৃত এহি জ্ঞান কহি তান্ত অনুজ্ঞা লৈয়া পিতৃৰ আশ্ৰমৰপৰা পূৰ্ব-উত্তৰ দিশক গৈলা।

॥ ত্ৰয়স্বিংশ অধ্যায় ॥

এই অধ্যায়ত কেনেকৈ কপিলৰ উপদেশত দেৱহুতিয়ে জ্ঞান-ভাবৰ দ্বাৰা জীৱমুক্তি লাভ কৰে তাক বৰ্ণোৱা হৈছে।

সাগৰে সতকাৰ কৰি স্থান দিলা। তিনিও লোকৰ কুশলৰ অৰ্থে তথাত বহিলা। সিদ্ধ-বিভাধৰগণে নানা স্তুতি কৰিলা। সাংখ্যাচাৰ্য্যসৰো উপাসা কৰিলা।

২০-৩২] “দেৱহুতি তত্ত্বক জানিয়া, পুত্ৰ-বিবহে আকুল হয়। কিছো শোক কৰিলা; বিবহ-দুখে পুত্ৰ-ৰূপ হৰিক চিন্তন্তে দিব্য বিমানতো পূহা এড়িলা; কিন্তু সেই আশ্ৰমতে পুত্ৰৰ উপদেশে যোগ-পথে হৰিক চিন্তিলা; পাছে ভক্তি-বিৰক্তি-জ্ঞানৰ বলে ভগৱন্তত লক্ষ্যমতি ভৈলা; পাছে জীৱমুক্ত হৈয়া দেহকো পাসৰিলা; পাছে দেহ এৰি ভগৱন্তক পাইলা। যি ঠাই দেহ এড়িলা, সেই ঠাই সিদ্ধপদ নামে ক্ষেত্ৰ হৈল। দেহগোটে সিদ্ধিদা নাম নদী হৈল।”

শ্ৰীভাগৱতকথায়াং কৰিবত্ৰকতায়াং তৃতীয়স্কন্ধে ত্ৰয়স্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥

তৃতীয় স্কন্ধৰ সংক্ষেপ কথা এহিমনে সাজ ভৈল। হে সামাজিক-সৰ, ইটো কৃষ্ণকথা সদায় শুনা, যাতো তিনি তাপে তাপিতজনৰ সংসাৰ-সাগৰ তৰিবাৰ উপায় কৃষ্ণকথা-ৰস-পান বিনে আৰ নাই। এতেকে কৃষ্ণকথা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন সদায় কৰা। বিশেষত কলিযুগে-আন উপায় স্বতসে নাই ॥ হে কৃষ্ণ, মোৰ ইচ্ছা-দেৱ, তোমাৰ চৰণত কোটিবাৰ প্ৰণাম কৰো। মোক কিছো দায়া কৰিয়োক; যেমনে কায়-বাক্য-মনে তোমাৰ কথাত বিৰাম নোহো, তেমনে উপায় কৰিয়োক। মহন্তসৰক প্ৰাৰ্থনা কৰো, তোৰাৰ সঙ্গত যেমনে প্ৰীতি হৈবেক, তেমনে দায়া কৰিয়োক। প্ৰথমে ডাক ছাড়ি জয় বাম বুলিয়োক ॥

॥ শ্লোক ॥ ত্ৰয়স্বিংশে দেৱহুত্যা স্তুত্যা এতদুদীৰ্ঘতং।

নামকীৰ্ত্তনমাৰ্গেণ পুৰ্ণসোহপি শুচিৰ্ভৱেৎ ॥

সৰ্গপ্ৰধানকথয়া তৃতীয়াৰ্থনিবন্ধয়া।

যন্তন্তো ভক্তিসংৰক্তস্তং প্ৰপদ্যে জগদগুৰুৰ্ম ॥

দামোদৰং প্ৰপদ্যেহং কৰ্ণানন্দসাগৰম্।

যংকৃপালয়লেশেন কথিতৈবা কথা ময়া ॥ ৩৩ ॥

শব্দসূচী

অনিচ্ছায়ে	৩.৯—অনিচ্ছায়ে ;	একান্তবি, ৩.১২—এসত্ত্ব ।
অনিচ্ছাতে ।		এঠাই, ৩.৪—ইঠাইলৈ ।
অন্তোন্তে, ২.৩, ২.৪, ৩.১—		এঠাইতে, ৩.২১—ইয়াতে ।
পৰস্পৰে ।		এতেক, ৩.১, ৩.২৯—ইমান ।
অপেক্ষা, ৩.১৬—উপেক্ষা ; অরহেলা ।		এনাই, ৩.৪—এনে ।
অভাগী, ৩.২—অভাগ্য ; দুৰ্ভাগীয়া ।		কন্ধ, ৩.২১—স্কন্ধ ; কাক ।
অমোলা, ৩.১৫—অমূল্য ।		কল্লি, ২.৩—কল্লিত হয় ।
অৰ্দ্ধশোচী, ২.১৭—অৰ্দ্ধশুচি ।		কামুড়ে, ৩.৩১—কামোৰে ।
আউঠ, ৩.৩০—? অনন্ত ।		কেন, ৩.১৫—কিয় ?
আউৰ, ৩.১১—অপৰ ; দ্বিতীয় ;		কেৰলিয়া, ২.১০—কেৰলী ; কেৰল
ঠিক পিছৰ ।		ভক্ত ; পৰম ভক্ত ।
আচন্ত, ২.৪—আচমন ।		কৈমানি, ৩.১—কেতিয়া ?
আচৰ্য্য, ৩.২৩—আশ্চৰ্য্য ।		খৰ্গে, ২.১—খড়্গে ; তবোৰালেৰে ।
আন্ত, ৩.৩০—অন্ত ; আঁত ; নাড়ী-		খুধা, ৩.১১—ক্ষুধা ।
ভুক ।		গঞাইলা, ২.১২—পঠালে ।
আলাতা, ২.২—জঁৰা ; -যুক্ত ।		গাধু, ২.২—গাক ।
আলাস, ৩.২০—আলস্য ; এলাহ ।		চৰিশ, ৩.৫—চৌৰিশ ।
আৰজি, ৩.২—আউজি ।		চাৰি যাই, ৩.১১—বাটি গৈ ।
ইছা, ৩.২, ৩.১১, ৩.৩১—ইচ্ছা ।		জৰঞ্জা, বৰঞ্জা, ৩.১, ৩.১৭—বমজ ;
ইছাম, ইছামৈ, ৩.৪, ৩.৮, ৩.২৫—		যঁজা ।
ইচ্ছাত ।		জানন, ৩.৫—জনা ; জনা কামটো ।
ইতবোৰ, ৩.২—ইতবৰ ; ইতৰ		জালে, ৩.৩১—জবায়ুৰে ।
লোকৰ ।		জোগৃহত, ৩.১—জতুগৃহত ।
উপালন্ত, ৩.৩—ঠাট্টা ; মস্কৰা ।		বাপাই, ৩.৩০—লগাই দি ।
উভঙিলা, ৩.২—উভাৰিলে ;		বাৰি-খুৰি, ২.২—লোটা-বাটি ।
উঘালিলে ।		ঠেকাৰে, ৩.৩০—পোৰায়গৈ ।
উভাৰে, ৩.৩০—উঘালে ।		ডাসে-মশে, ৩.৩০—ডাহে-মহে ।
একলায়ে, ২.৫, ৩.৮, ৩.৫—অকলেই ;		তন, ৩.২—স্তন ।
অকলশৰেই ।		তেঞ, ৩.১—তেঙৈ । সি ।

- তেনয়, তেহো, ২.৭, ৩.১১—তেনে ;
 তেনেকুরা ।
 থাকোক, ৩.৫—থাকক ; থাওক ।
 থাওক পবি ; বাদ দিয়ক ।
 দণ্ডি, ৩.৩১—দাঁড়ি ; দাঁড়িয়লি ; শাসন ;
 শাস্তি ।
 দাঙ্কে, ৩.৩০—দাকে ; দংশন কৰে ।
 দায়া, ৩.৯, ৩.৩১—দয়া ।
 দায়াল, ৩.৩১—দয়াল ; দয়ালু ।
 দ্বাৰায়ে, দ্বাৰে, ২.২, ৩.৫—দ্বাৰা ;
 দ্বাৰায় ; বোণে, হতুৰা ।
 ধন-মাল, ৩.১—ধন-সম্পত্তি ; আক্ৰমণ
 কৰি পোৱা ধন ।
 ন-ন-বাং, ৩.২৯—নবে নক পূৰণ কৰি ;
 ন নং ; নত ন বাৰকৈ ।
 নাইকা, ৩.৫—নাইকিয়া ।
 নিচয়, ২.২—নিশ্চয় ।
 নিমিষ, ৩.১১, ৩.২৩—নিমেষ ; চকুৰ
 পঁতাৰ ।
 নিবঞ্জন, ২.১, ৩.২৪—নিৰ্জ্জন ;
 নিজঞ্জাল ।
 নৈ, ৩.১৮—নৌ ; (প্রা. অ.) নতু ।
 পদে, ২.১০—কাৰণে ।
 পয়াণ, ৩.৪—প্রয়াণ ।
 পৰোৰ, ৩.১—পৰৰ ; লোকৰ ; আনৰ ।
 পৰী, ৩.১০, ৩.১২, ৩.২০—গ্রস্থি ;
 খলপা ; বখলা ।
 পশুৰাম, ২.৭—পৰশুৰাম ।
 পাঞ্চ, ৩.১২, ৩.২৯—পঞ্চ ; পাঁচ ।
 প্ৰহা, ৩.৩৩—স্প্ৰহা ।
 পেহ্লায়ে, ৩.৩০—পেলায় ।
 প্রহ্লাদ, ৩.১৪—প্রহ্লাদ ।
 বলুকা, ৩.৩০—বালুকা ; বালি ।
 বহাবী, ৩.৩০—বোৱাবী । [স.
 ব্যৱহাৰিকা ।]
 বাঞ্ছনী, ৩.১৫—বাঞ্ছনীয় ।
 বিচাটি, ৩.১—উচাট-বিচাট ; অস্থিৰতা ।
 বিধৈ, ৩.১৫—বিচে ।
 বুদবুদ, ৩.৩১—বুবুবুনি ।
 বেথিত, ২.৭—ব্যথিত ।
 বৈ-বংশে, ৩.১২—বংশই ; বংশ-পৰি-
 ঘালে ।
 ভাগ, ২.১০—ভাগ্য ; দশা ।
 ভাথি, ২.৩—ভাতি । [স. ভ্ৰম্ভি ।]
 মঞ্চ, ২.৮—মৰ্ত্ত্য ।
 যরঞ্জ, ৩.১—যজ্ঞ ।
 যে, ৩.৬—যি ; যিখিনি ; যিটো ।
 লখি, ২.৭—লক্ষ্য কৰা হয় ।
 লন্তা, ২.১০—ওপৰঞ্চি ; অসাৰ ভাগ ।
 লাগ, ৩.১৪, ৩.২৭—লগ । সঙ্গ ।
 শপঞো, ৩.১৫—শৰ্পো । শাও দিওঁ ।
 শিথান, ২.২—শিতান ; গাক ।
 নকে, ৩.৩১—ভিতৰেদি ।
 সত্ৰবাব, ২.৭—সোতৰবাব ।
 সপৰিয়াবে, ৩.১২—সপৰিবাৰে ;
 সপৰিয়ালে ।
 সাজে, ৩.৭—সম্পূৰ্ণে ।
 হতায়, ৩.১৬—হতুৰা ; হতুৰাই ;
 হাতেৰে ।
 হাথী, ৩.৩০—হাতী ; হস্তী ।

